

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιστήμες της Αγωγής μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ανάπτυξη δημοκρατικής πολιτότητας μέσω του Προγράμματος Σπουδών της Προσχολικής Εκπαίδευσης και των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων

POST GRADUATE THESIS

Development of democratic citizenship through Early Childhood Education curriculum and Skills Labs program

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ(ΤΩΝ)/NAME OF STUDENTS

Παναγιώτα Βλάχου

Panagiota Vlachou

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

Ελένη Μουσένα

Eleni Mousena

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2024

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Inter-Institutional Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

Development of democratic citizenship through Early Childhood Education curriculum and the Skills Labs program

Panagiota Vlachou
A.M. 21510
mscedt21510@uniwa.gr

FIRST SUPERVISOR

Eleni Mousena

SECOND SUPERVISOR

Paraskevi Foti

AIGALEO 2024

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης: 7/10/2024

Όνόματα εξεταστών

Υπογραφή

1^{ος} Εξεταστής Ελένη Μουσένα

2^{ος} Εξεταστής Παρασκευή Φώτη

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Παναγιώτα Βλάχου του Δημητρίου, με αριθμό μητρώου 21510 φοιτήτρια του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

Βλάχου Παναγιώτα

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ την κυρία Ελένη Μουσένα, επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας μου που είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική ηλικία. Μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με ένα πολύ ενδιαφέρον και διαχρονικό θέμα συνδεδεμένο με την καθημερινότητα ατόμου και τις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. Η καθοδήγηση και υποστήριξη της σε όλη τη διάρκεια της εργασίας από τον σχεδιασμό μέχρι την ολοκλήρωση της ήταν καθοριστική.

Αφιερώσεις

Θα ήθελα να αφιερώσω τη διπλωματική μου εργασία στην οικογένεια μου για την αμέριστη συμπαράσταση και στήριξη σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας και της διεξαγωγής του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών.

Περίληψη

Εισαγωγή: Η διαμόρφωση της δημοκρατικής πολιτότητας είναι βασικός στόχος της τυπικής εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικά της πολιτότητας είναι η ενεργή συμμετοχή του ατόμου στη πολιτική και κοινωνική ζωή, η συλλογική συνείδηση, η αυτονομία του, ο αλληλοσεβασμός, η αποδοχή της διαφορετικότητας, η διαπολιτισμική ικανότητα, η ανάληψη προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης, η αλληλεγγύη και ο δημοκρατικός τρόπος ζωής. Η εκπαίδευση για την δημοκρατική πολιτότητα ενδυναμώνει τους μαθητές με γνώσεις, δεξιότητες, αξίες και συμπεριφορές προκειμένου να γίνουν ενεργοί, υπεύθυνοι και δημοκρατικοί πολίτες.

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας πρέπει να λειτουργούν ως ήδη πολίτες και να γνωρίσουν το δημοκρατικό τρόπο ζωής. Μπορούν να αποκτήσουν εμπειρίες πολιτότητας και κατ' επέκταση δημοκρατίας στο νηπιαγωγείο. Το νηπιαγωγείο ως μικρογραφία της κοινωνίας προωθεί την κοινωνικοποίηση τους, την ολόπλευρη ανάπτυξη τους, την αυτονομία τους και την υιοθέτηση μιας δημοκρατικής κουλτούρας.

Σκοπός: Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση της δημοκρατικής πολιτότητας μέσω του Προγράμματος Σπουδών της Προσχολικής Εκπαίδευσης και του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων». Ειδικότερα θα γίνει αναφορά σε προτεινόμενες διδακτικές στρατηγικές και επίσης θα διερευνηθούν τρεις βασικές έννοιες (ανθρώπινα δικαιώματα, συμμετοχή και διαφορετικότητα).

Μέθοδος: Στην παρούσα εργασία πραγματοποιείται βιβλιογραφική ανασκόπηση πηγών αναφορικά με την δημοκρατική πολιτότητα στην εκπαίδευση, βασικός στόχος της εκπαίδευσης. Γίνεται μια ανάλυση των προγραμμάτων σπουδών του νηπιαγωγείου. Εστιάζει στην διερεύνηση μεθόδων και πρακτικών του Προγράμματος Σπουδών για την προώθηση της δημοκρατικής πολιτότητας στο νηπιαγωγείο, καθώς και στην προσέγγιση βασικών εννοιών (ανθρώπινα δικαιώματα, συμμετοχή και διαφορετικότητα).

Αποτελέσματα: Τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας επισημαίνουν τη ανάπτυξη της δημοκρατικής πολιτότητας των μαθητών μέσω του προγράμματος προσχολικής εκπαίδευσης. Η προσχολική εκπαίδευση πρέπει να αποτελεί η αφετηρία της. Η δημοκρατική πολιτότητα θα διερευνηθεί επίσης μέσω του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων», μιας καινοτόμου πρακτικής του Υπουργείου Παιδείας.

Συμπεράσματα: Η εκπαίδευση οφείλει να διαμορφώσει δημοκρατικούς πολίτες. Η δημοκρατική πολιτότητα μαθαίνεται με βιωματικό τρόπο. Τα παιδιά μπορούν να αποκτήσουν

εμπειρίες πολιτότητας και γενικότερα δημοκρατίας από την νηπιακή ηλικία. Μέσω του προγράμματος προσχολικής εκπαίδευσης παρέχονται ευκαιρίες για να αναπτύξουν γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες που χαρακτηρίζουν την ιδιότητα του πολίτη και ένα δημοκρατικό τρόπο ζωής. Όταν συμπεριφέρονται ως πολίτες στο σχολείο, προετοιμάζονται για το μελλοντικό ρόλο τους ως ενεργοί και δημοκρατικοί πολίτες συμβάλλοντας στην οικοδόμηση μιας πολυπολιτισμικής, δίκαιης, ειρηνικής, βιώσιμης και δημοκρατικής κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: Δημοκρατική πολιτότητα, Πρόγραμμα σπουδών Προσχολικής Εκπαίδευσης, Εργαστήρια δεξιοτήτων, Νηπιαγωγείο, Διδακτικές μέθοδοι.

Abstract

Introduction: The basic capacity of the individual is the formation of citizenship. Characteristics of citizenship are the active participation of the individual in political and social life, collective consciousness, autonomy, mutual respect, acceptance of diversity, cultural pluralism, assumption of personal and social responsibility, solidarity and a democratic way of life. Education for democratic citizenship provides students with knowledge, skills, values and attitudes in order to become active, responsible and democratic citizens.

Preschool children should act as potential citizens and learn the democratic way of life. They can gain experience of citizenship and, by extension, of democracy in kindergarten. The kindergarten is a microcosm of society reflects the values, social and political attitudes of society. It promotes their socialization, their holistic development, their autonomy and the adoption of a democratic culture.

Aim: The purpose of this paper is to study democratic citizenship through the curriculum of Preschool Education and the «Skills Labs» programme. In particular, reference will be made to suggested teaching strategies and will examine three basic concepts (human rights, participation, diversity).

Methods: In this thesis, a bibliographic review of sources on democratic citizenship in education, a basic objective of education, is presented. An analysis of kindergarten curricula is made. It focuses on exploring methods and practices of the curriculum who promote democratic citizenship in kindergarten, as well as approaching basic concepts (human rights, participation, diversity).

Results: The results of this study indicate the development of students' democratic citizenship through the preschool education programme. Preschool education should be the starting point. Democratic citizenship is also examined through the «Skills Labs» programme, an innovative practice of the Ministry of Education.

Conclusions: Education must shape democratic citizens. Democratic citizenship is learned in an empirical way. Children can acquire experience of citizenship and democracy in general from infancy. Through the preschool education programme, opportunities are provided to develop the knowledge, skills, attitudes and values that characterize citizenship and a democratic way of life. When they behave as citizens at school, they are prepared for their future role as active and democratic citizens, contributing to the building of a multicultural, just, peaceful, sustainable and democratic community.

Key words: Democratic citizenship, Preschool Education curriculum, Skills Labs, kindergarten, Teaching methods.

.

Περιεχόμενα

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας	iv
Ευχαριστίες.....	v
Αφιερώσεις.....	vi
Περίληψη.....	vii
Abstract	ix
Συνοτομογραφίες	1
Πρόλογος.....	2
Κεφάλαιο 1 Πολιτότητα	5
1. 1 Ορίζοντας την πολιτότητα.....	5
1.2 Ιστορική αναδρομή της ιδιότητας του πολίτη	9
1.3 Τα χαρακτηριστικά του πολίτη	13
1.4 Ψηφιακή πολιτότητα.....	19
1.5 Ευρωπαϊκή πολιτότητα.....	20
1.6 Παγκόσμια πολιτότητα	22
Κεφάλαιο 2 Εκπαίδευση για την πολιτότητα	27
2.1 Εκπαίδευση για την Πολιτότητα και ευρωπαϊκά νομικά έγγραφα.....	27
2.2 Ορίζοντας την εκπαίδευση για την πολιτότητα	30
2.3 Εκπαίδευση για δημοκρατική πολιτότητα.....	37
2.4 Διερεύνηση βασικών εννοιών.....	46
2.4.1 Ανθρώπινα Δικαιώματα	46
2.4.2 Συμμετοχή	57
2.4.3 Διαφορετικότητα.....	66
Κεφάλαιο 3 Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών.....	72
3.1 Δεξιότητες	72
3.2 Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών	77
3.3 Εργαστήρια Δεξιοτήτων.....	82
Κεφάλαιο 4. Ανάλυση του προγράμματος σπουδών του νηπιαγωγείου	87
4.1 Ανάλυση της πολιτότητας στο πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου	87
4.2 Διαμόρφωση της δημοκρατικής πολιτότητας μέσω του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων».....	98
4.3 Προτεινόμενες προσεγγίσεις για την Δημοκρατική Πολιτότητα στο νηπιαγωγείο	101
Συμπεράσματα	111
Αναφορές	114

Συντομογραφίες

AERO	Alternative Education Resource Organization	Οργανισμός Εναλλακτικών Πηγών Εκπαίδευσης
CRELL	European Commission 's Centre for Research on Lifelong Learning	Κέντρο Έρευνας για τη Δια Βίου Μάθηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής
Δ.Ε.Π.Π.Σ.		Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών
EDC	Education for Democratic Citizenship	Εκπαίδευση για Δημοκρατική Πολιτότητα
Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π	National Agency for Qualifications and Vocational Training	Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού
HRE	Human Rights Education	Εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα
ΙΕΠ	Educational Policy Institute	Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
LSCE	Life Skills and Citizenship Education	Δεξιότητες ζωής και Εκπαίδευσης για την πολιτότητα
MENA	Middle East and North Africa	Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική
OHE	United Nations Organization	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
OHCHR	Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights	Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα
OSGEY	Office of the Secretary-General's Envoy on Youth	Γραφείο του Απεσταλμένου του Γενικού Γραμματέα για τη Νεολαία
P21	Partnership for 21st Century Skills	Συμμαχία για τις δεξιότητες του 21ου αιώνα

Πρόλογος

Ο 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από ραγδαίες αλλαγές σε πολλούς τομείς της ανθρώπινης ζωής και την συνεχή αλληλεξάρτηση των ανθρώπων. Επίσης παρατηρούνται δυσεπίλυτα προβλημάτων (περιβαλλοντικών, κοινωνικών, οικονομικών). Βασική επιδίωξη της κοινωνίας θεωρείται η εκπαίδευση του αποτελεσματικού, ενεργού και δημοκρατικού πολίτη για την αντιμετώπιση των προκλήσεων και την επίλυση πολύπλοκων προβλημάτων. Η ενεργή και δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη είναι μια πολυδιάστατη έννοια. Συνδέεται άμεσα με τα ανθρώπινα δικαιώματα, την δημοκρατική ζωή, τις θεμελιώδεις πανανθρώπινες αξίες και την διαφορετικότητα των ατόμων (Banks J. A., 2011).

Σύμφωνα με έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2017) σκοπός της εκπαίδευσης για τη πολιτότητα θεωρείται η καλλιέργεια γνώσεων, στάσεων, δεξιοτήτων και συμπεριφορών των μαθητών, προκειμένου να λειτουργήσουν ως υπεύθυνοι και ενεργοί πολίτες σε μια δημοκρατική κοινωνία. Οι εμπειρίες που αποκτούν στο σχολείο και στο ευρύτερο περιβάλλον προωθούν την αρμονική συνύπαρξη, το σεβασμό της διαφορετικότητας, την αλληλεγγύη, την συμμετοχή τους στις δημοκρατικές διαδικασίες και στη διερεύνηση ζητημάτων (European Commission, 2018).

Βασική επιδίωξη της εκπαίδευσης για την πολιτότητα είναι η απόκτηση δημοκρατικής συμπεριφοράς των παιδιών. Στόχος της δημοκρατικής πολιτότητας είναι η ενδυνάμωση των παιδιών με δημοκρατικές ικανότητες, η υιοθέτηση οικουμενικών αξιών (όπως ισότητα, αλληλεγγύη, δικαιοσύνη, ελευθερία), η ουσιαστική κοινωνική συναναστροφή τους, η γνώση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο σεβασμός της ετερότητας. Περιλαμβάνει πληροφόρηση, κατάρτιση, διδακτικές πρακτικές, γνώσεις, δεξιότητες και συμπεριφορές (Council of Europe, 2010).

Η δημοκρατία θεωρείται, σύμφωνα με τον Dewey, τρόπος ζωής του ατόμου σε μια κοινωνία, η οποία εξασφαλίζει την ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή του σε όλους τους τομείς της. Προσεγγίζεται εμπειρικά μέσα από την καλλιέργεια γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων και συμπεριφορών και την αλληλεπίδραση με τους άλλους ανθρώπους. Η εκμάθηση της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη αποτελεί μια διαδικασία, η οποία αρχίζει από την προσχολική ηλικία και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου (Dewey, 2016).

Η δημοκρατία του αύριο οικοδομείται στο σχολείο του σήμερα. Βασική επιδίωξη του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η διάπλαση ενεργών, υπεύθυνων και δημοκρατικών

πολιτών που με τη δράση τους θα συμβάλλουν στην οικοδόμηση μιας πολυπολιτισμικής, ειρηνικής, δημοκρατικής και βιώσιμης κοινωνίας. Τα παιδιά από την προσχολική ηλικία έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν σταδιακά αυτονομία, να αναπτυχθούν ολόπλευρα, να συμμετέχουν, να αποδεχτούν τη διαφορετικότητα και να συμπεριφέρονται υπεύθυνα ως μέλη της κοινότητας. Έχοντας αναπτύξει τις σχετικές γνώσεις και δεξιότητες μαθαίνουν να λειτουργούν ως πολίτες του παρόντος, να έχουν δημοκρατική συμπεριφορά και να εσωτερικεύουν βασικές οικουμενικές αρχές. Η προσχολική εκπαίδευση μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη αποτελώντας τη βάση της. Προσφέρονται στο χώρο του νηπιαγωγείου αρκετές ευκαιρίες για να βιώσουν εμπειρίες πολιτότητας και κατ' επέκταση δημοκρατίας (Βλάχου, 2020).

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση της δημοκρατικής πολιτότητας του παιδιού μέσω του προγράμματος σπουδών της Προσχολικής Εκπαίδευσης και του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων». Επέλεξα το θέμα επειδή δεν έχει αναδειχτεί αρκετά ο ρόλος της προσχολικής εκπαίδευσης στην διαμόρφωση του δημοκρατικού πολίτη. Λαμβάνοντας υπόψιν τις εμπειρίες μου ως εκπαιδευτικός σε νηπιαγωγεία θεωρώ ότι αρκετά χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολίτη μπορούν να καλλιεργηθούν στο νηπιαγωγείο.

Συγκεκριμένα κάθε παιδί μπορεί να κατανοεί τον κόσμο μέσω της βιωματικής προσέγγισης και της αλληλεπίδρασης του με τα άλλα παιδιά. Έρχεται σε επαφή με το άλλο παιδί, γνωρίζονται και σταδιακά αποδέχεται την διαφορετικότητα του. Με τα ανάλογα ερεθίσματα και δράσεις μαθαίνει να συνεργάζεται, συμμετέχει ενεργά, παίρνει μέρος σε δημοκρατικές διαδικασίες, γίνεται υπεύθυνο και αυτονομείται. Μπορεί να οικειοποιηθεί ευκολότερα πανανθρώπινες αξίες, να άρει στερεότυπα, να αποκτήσει κοινωνική συνείδηση, να εκφράσει αλληλεγγύη και να διαχειρίζεται με ειρηνικό τρόπο τις συγκρούσεις.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιχειρείται βιβλιογραφική ανασκόπηση πηγών σχετικά με τη δημοκρατική πολιτότητα στο χώρο της προσχολικής εκπαίδευσης. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται ανάλυση της έννοιας της πολιτότητας και παράθεση των χαρακτηριστικών που οφείλει να έχει ο πολίτης μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Λόγω της διεύρυνσης της πολιτότητας τις τελευταίες δεκαετίες αποκτά ευρωπαϊκό και παγκόσμιο περιεχόμενο, για το οποίο γίνεται αναφορά.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναδεικνύεται η σημασία της εκπαίδευσης για την πολιτότητα για την ολοκλήρωση του ατόμου. Η προώθηση της πολιτότητας θεωρείται βασικός

στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ευρώπη και στην παγκόσμια κοινότητα. Ακολουθεί αναφορά στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης για την πολιτότητα, όπως προσδιορίζεται από ευρωπαϊκούς και παγκόσμιους οργανισμούς. Άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγωγή του πολίτη είναι η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση. Παρατίθενται τα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης για τη δημοκρατική πολιτότητα σύμφωνα με τις εκθέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και παγκόσμιων οργανισμών. Επίσης ακολουθεί η προσέγγιση συγκεκριμένων γνωρισμάτων της δημοκρατικής πολιτότητας στο χώρο της εκπαίδευσης (σεβασμός των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμμετοχή, διαφορετικότητα).

Η αγωγή του δημοκρατικού πολίτη θεωρείται βασικός στόχος των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών στο ελληνικό χώρο. Επίσης σημαντικός στόχος του είναι η ενδυνάμωση των μαθητών με βασικές δεξιότητες. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται προσδιορισμός γενικότερα των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών και του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων». Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται ανάλυση του προγράμματος σπουδών της προσχολικής εκπαίδευσης και η διερεύνηση της δημοκρατικής πολιτότητας μέσα από αυτό. Επίσης γίνεται προσέγγιση της δημοκρατικής πολιτότητας στο νηπιαγωγείο μέσω του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων», μιας καινοτόμου πρακτικής του Υπουργείου Παιδείας. Τέλος ακολουθεί παράθεση διδακτικών προσεγγίσεων που προωθούν τη δημοκρατική πολιτότητα στο νηπιαγωγείο.

Κεφάλαιο 1 Πολιτότητα

1. 1 Ορίζοντας την πολιτότητα

Η πολιτότητα είναι μια έννοια, που επιδέχεται πολλές ερμηνείες και διαστάσεις. Καθορίζεται από τις εκάστοτε κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες και τις ιστορικές περιόδους. Συνδέεται με τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις πανανθρώπινες αξίες και τον κοσμοπολιτισμό. Προσανατολίζεται ταυτόχρονα στο ατομικό συμφέρον, την αίσθηση ατομικής ευθύνης, στην απόκτηση της ταυτότητας, στην επίτευξη του κοινού καλού, στη συμμετοχή στην πολιτική ζωή, το εθνικό συμφέρον και την αναγνώριση της ποικιλομορφίας των εθνών (Banks J. A., 2011).

Η «πολιτότητα» ως όρος προσδιορίζει την ιδιότητα του πολίτη που αναπτύσσεται σε ένα κράτος και του παραχωρούνται πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά δικαιώματα. Τις τελευταίες δεκαετίες το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο κάνει λόγο για διαβίωση του πολίτη όχι στο κράτος αλλά σε μια οργανωμένη κοινωνία. Η πολιτότητα διαφέρει από την ιθαγένεια. Ως ιθαγένεια ορίζεται ο νομικός δεσμός του ατόμου-κράτους, που εντάσσει το άτομο στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα αναγνωρίζοντας του δικαιώματα και υποχρεώσεις. Συστατικά στοιχεία της ιθαγένειας είναι: α) ο νομικός δεσμός με το κράτος, β) η ένταξη του σε μια κοινότητα, προωθώντας την αλληλεγγύη, το αίσθημα του «ανήκειν», κοινές αξίες και συμφέροντα, γ) η αποδοχή του τρόπου ζωής και των συμφερόντων του κράτους και δ) την άσκηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων (Αναγνωστοπούλου, 2019).

Σύμφωνα με αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, η πολιτότητα θεωρείται μια ευρύτερη έννοια. Περιλαμβάνει τη νομική διάσταση με την αναγνώριση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, την κοινωνική και τη συναισθηματική διάσταση. Το άτομο αισθάνεται ότι ανήκει σε μια κοινότητα και συγκροτεί την ταυτότητα του. Όντας μέλος της κοινότητας-κράτους και ταυτόχρονα πολίτης αναπτύσσει στενούς δεσμούς, συμμετέχει ενεργά στην εύρυθμη λειτουργία της και επιδιώκει το κοινό συμφέρον. Ο όρος «citizenship» μεταφράζεται τα τελευταία χρόνια ως «πολιτότητα» για να αποδώσει τις πολλαπλές διαστάσεις του πολίτη (Flowers, 2012).

Η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται με την ύπαρξη δύο παραδόσεων. Σύμφωνα με τον Delanty (2007) η πρώτη παράδοση είναι η πολιτική-δημοκρατική παράδοση με αφετηρία την αθηναϊκή «πόλις» και τη Ρωμαϊκή δημοκρατία. Απαιτείται ο στενός δεσμός του ατόμου με τη πολιτική κοινότητα. Ο πολίτης οφείλει να συμμετέχει στην ομαλή λειτουργία

του κράτους με σημεία αναφοράς την πολιτική κοινότητα («πόλις») και τη δημοκρατία. Η δεύτερη παράδοση είναι η φιλελεύθερη-κοσμοπολίτικη παράδοση που επικεντρώνεται στην κοσμοπολίτικη ιδιότητα του πολίτη. Ο πολίτη θεωρείται μέλος του κράτους, αλλά και της ευρύτερης παγκόσμιας κοινότητας. Σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα και λειτουργεί ως πολίτης του κόσμου (Gelanty, 2007).

Σε αυτό το σημείο γίνεται παράθεση ορισμένων ορισμών. Σύμφωνα με τον Barber (1984) ο πολίτης ορίζεται από την συμμετοχή του. Επίσης ο Dagger (1981) θεωρεί ότι ο πραγματικός πολίτης διαδραματίζει ενεργό ρόλο στα θέματα που απασχολούν την κοινότητα του. Μόνο στο δημόσιο χώρο αρχίζει ο διάλογος για την διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη σύμφωνα με τον Kingwell (Περικλέους, 2005).

Ένας άλλος ορισμός παρατίθεται από τον Bernard Crick (1999). Υποστηρίζει ότι: «Η πολιτότητα είναι κάτι περισσότερο από ένα μάθημα. Αν διδαχθεί σωστά και προσαρμοστεί στις τοπικές ανάγκες, οι δεξιότητες και οι αξίες της θα ενισχύσουν τη δημοκρατική ζωή για όλους μας, τόσο τα δικαιώματα όσο και τις υποχρεώσεις, ξεκινώντας από το σχολείο και ακτινοβολώντας προς τα έξω» (Young Citizens, n.d.).

Σημαντική είναι η ανάλυση της έννοιας της πολιτότητας από τη Μαίρη Κουσελίνη (2007). Θεωρεί ότι πρόκειται για ένα όρο που αναφέρεται σε πολλαπλές ταυτότητες των πολιτών που ζουν σε μια παγκόσμια κοινωνία. Περικλείει την πολιτική, κοινωνική, οικονομική, εκπαιδευτική και πολιτιστική ταυτότητα του πολίτη (Χρίστου, 2010).

Σημαντικός είναι ο ορισμός που διατυπώνεται από το European Commission 's Centre for Research on Lifelong Learning (CRELL) σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης κατά την διάρκεια του προγράμματος «Active Citizenship for Democracy». Ενεργός πολιτότητα είναι «η συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική ζωή, στην κοινότητα ή/και στην πολιτική ζωή, η οποία χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό και έλλειψη βίας και είναι συνυφασμένη με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία» (Hoskins et al, 2012, σ. 7)

Σύμφωνα με τον Glover (2004) η έννοια της πολιτότητας προσδιορίζεται από την ενεργό συμμετοχή του ατόμου. Υποδεικνύει τρεις διαστάσεις της ενεργούς πολιτότητας:

1. Ηθική πολιτότητα

Περιλαμβάνει την ενεργό συμμετοχή του ατόμου αναζητώντας το κοινό καλό. Καλείται να θυσιάσει ορισμένα ατομικά συμφέροντα του για να ικανοποιηθεί το κοινωνικό συμφέρον. Σχετίζεται με αυτό που ονομάζει η Tocqueville «ορθά κατανοητό ατομικό συμφέρον».

2. Συνδυασμένη πολιτότητα

Περιλαμβάνει την συμμετοχή του ατόμου σε ένα ευρύτερο πεδίο δράσης. Περικλείει έξι ρόλους που έχει το άτομο στη κοινωνία (ερευνητής, ηθικός φορέας, ιδιοκτήτης/καταναλωτής, οικονομικός παράγοντας/εργαζόμενος, πολιτιστικό ον, συναισθηματικό ον), όπως ορίζονται από τον Kingwell. Με αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται η ένταξη του στην κοινότητα και η ενεργός συμμετοχή του.

3. Εκπαιδευμένη πολιτότητα

Σε αυτή την διάσταση απαιτείται από το άτομο να αντιληφθεί τον εαυτό του ως κάτι περισσότερο από το άθροισμα των διαφόρων ρόλων που κατέχει και να αναπτύξει τη πνευματική, πρακτική και ηθική πτυχή της προσωπικότητάς του. Εκφράζει ποικίλες πεποιθήσεις και σχετίζεται περισσότερο με τα άλλα μέλη της κοινότητας. Έχοντας την αίσθηση του «ανήκειν» στην κοινότητα ξεπερνά το ατομικισμό του και συσχετίζει το προσωπικό συμφέρον με το κοινωνικό (Glover, 2004).

Η κάθε διάσταση μπορεί να λειτουργήσει ταυτόχρονα και ως σκαλοπάτι για την επόμενη διάσταση. Ξεκινάει από την ηθική πολιτότητα, ακολουθεί η συνδυασμένη πολιτότητα και καταλήγει στην εκπαιδευμένη πολιτότητα. Θεωρείται ένα γραμμικό μοντέλο πολιτότητας, ξεκινώντας από το αίσθημα του «ανήκειν» στην κοινότητα - στάση ζωής, στην υπευθυνότητα- κίνητρο για δράση και τέλος στην ενεργό συμμετοχή - συμπεριφορά. Προκύπτουν τρεις τύποι πολίτη, που συνιστούν την έννοια της πολιτότητας. Είναι ο «συμμετοχικός», ο «υπεύθυνος» και ο «κοινοτικός» πολίτης (Glover, 2004).

Η ενεργός πολιτότητα θεωρείται σύμφωνα με τον Hoskins (2006) μια θεσμικά καθοδηγούμενη διαδικασία που προωθεί τη συμμετοχή του ατόμου με στόχο την πρόσβαση του στο πολιτικό σύστημα, την καλλιέργεια της ευθύνης του για την ομαλή λειτουργία της κοινότητας και τον εκδημοκρατισμό. Περιλαμβάνει ένα ευρύ πεδίο δράσεων που αφορούν την πολιτική δράση, τη συμμετοχική δημοκρατία, την υιοθέτηση οικουμενικών αξιών, τη στήριξη της κοινότητας και την ουσιαστική ανάμειξη του ατόμου στη ζωή της κοινότητας (Βλάχου, 2020).

Η πολιτότητα πραγματοποιείται και μέσω διαδικασιών πολιτικής κοινωνικοποίησης που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη συμμετοχή του στην πολιτική ζωή του κράτους. Σύμφωνα με τον Ball (2011) η πολιτική κοινωνικοποίηση αποτελεί μια δια βίου διαδικασία στην οποία θεμελιώνονται και αναπτύσσονται στάσεις, γνώσεις, πεποιθήσεις και

δεξιότητες διευκολύνοντας τη συμμετοχή του στο πολιτικό σύστημα, σημαντικό γνώρισμα του ενεργού και υπεύθυνου πολίτη (Petrovic, Van Stekelenburg, & Klandermans, 2014).

1.2 Ιστορική αναδρομή της ιδιότητας του πολίτη

Η έννοια του πολίτη γεννήθηκε στην αρχαία Ελλάδα στο πλαίσιο της «πόλεως», της πολιτικά οργανωμένης μορφής της κοινωνίας. Στη Αθηναϊκή Δημοκρατία απαραίτητη είναι η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, στη διακυβέρνηση, στα αξιώματα και στη λήψη συλλογικών αποφάσεων. Ενδεικτικά αναφέρω το έργο του Θουκυδίδη «Περικλέους Επιτάφιος». Πρόκειται για τον δημόσιο λόγο που εκφωνεί ο Περικλής στον οποίο αναφέρεται στην άρρηκτη σχέση του πολίτη με τη δημοκρατία και τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ο Αθηναίος πολίτης. Υποστήριζε ότι κάθε πολίτης μπορεί να αναδειχθεί στα κρίσιμα πολιτικά αξιώματα όχι λόγω της επιλογής του από τον κλήρο, αλλά λόγω της προσωπικής αρετής και των ικανοτήτων που διαθέτει («από αρετής προτιμάται»). Το δημοκρατικό πολίτευμα εξασφαλίζει την ισότιμη αντιμετώπιση του πολίτη και την ελευθερία για να δραστηριοποιείται στην ιδιωτική ζωή του. Παράλληλα ενθαρρύνει τη συμμετοχή του στα κοινά (Καλογιάννης, 2013).

Όπως ορίζεται στο κεφάλαιο 40 του έργου, όποιος δεν συμμετέχει στην πολιτική ζωή είναι κοινωνικά άχρηστος («αχρείος»). Ένας πολίτης μπορεί να φροντίζει ταυτόχρονα τόσο τις προσωπικές του υποθέσεις, όσο και τις υποθέσεις της πόλης. Η ενεργητική συμμετοχή του στην κοινωνική και πολιτική ζωή της πόλης είναι βασική υποχρέωση του πολίτη. Επίσης, οφείλει να συμμετέχει στη λήψη συλλογικών αποφάσεων. Η ελευθερία του καθενός περιορίζεται από την υποχρέωση που έχει προς την πολιτεία. Απαιτείται η πειθαρχία του στους νόμους και στους άρχοντες. Απώτερος στόχος είναι η διαμόρφωση ελεύθερων, συνετών και αγαθών πολιτών (Σπυρόπουλος & Παπαναστασίου, 1981).

Είναι σημαντικό να αναφερθώ στην θεωρία του Αριστοτέλη που έχει καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτότητα. Η ιδιότητα του πολίτη θεωρείται αξίωμα με απεριόριστη διάρκεια, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης. Όπως παραθέτει στο πρώτο βιβλίο του έργου του «Πολιτικά», ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικό ζῷον», δηλαδή από τη φύση του προορίζεται να ζήσει σε πόλη και οφείλει να λειτουργεί μέσα σε αυτήν. Όποιος λειτουργεί έξω από την πόλη είναι ανήθικος ή ανώτερος από τους κοινούς ανθρώπους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στους στίχους 1253a3-4 ότι : «ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος» (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, χ.χ.)

Θεωρεί ως πολίτη το ελεύθερο άτομο που έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στην δικαστική και πολιτική εξουσία, βασικές λειτουργίες του κράτους με δημοκρατικό

πολίτευμα. Συγκεκριμένα στο έργο του «Πολιτικά» στον στίχο 1275a23 αναφέρεται ότι : «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, n.d.).

Σύμφωνα με το έργο του «Πολιτικά» ο ελεύθερος πολίτης έχει τη δυνατότητα να κυβερνά και να κυβερνιέται («προαιρούμενος ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν πρὸς τὸν βίον τὸν κατ' ἀρετήν»), όπως αναφέρεται στο στίχο 1284a2, αλλά και να ζει όπως θέλει, αναπτύσσοντας την ικανότητα του αυτοπροσδιορισμού όπως αναφέρεται στο στίχο 1317b12. Σε γενικές γραμμές, οφείλει να συμμετέχει στα κοινά, να κυβερνάει και να κυβερνιέται, να ασκεί τα καθήκοντα του και να απολαμβάνει τα προνόμια μιας αρμονικής συνύπαρξης με τους ὁμοίους του (Κάλφας, 2015).

Επίσης ο κάθε πολίτης οφείλει να φροντίζει για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας ανεξάρτητα από τους διάφορους ρόλους που τους έχουν ανατεθεί. Το ανώτατο αγαθό στο οποίο αποβλέπει η «πόλις», είναι η ευδαιμονία όλων των πολιτών που μπορεί να την κατακτήσουν αφού αναπτύξουν την αρετή. Η ευδαιμονία του ατόμου που αποκτάται στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης με τους άλλους είναι συνυφασμένη με την ευδαιμονία του συνόλου των πολιτών, όπως διατυπώνεται στο έβδομο βιβλίο των Πολιτικών του Αριστοτέλη στους στίχους 1276b28-31 (Δημητρακοπούλου, 2013).

Επίσης, στα έργο του «Ηθικά Νικομάχεια» η φρόνηση μαζί με τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη και την ανδρεία συνιστούν την τέλεια αρετή. Η φρόνηση προσδιορίζει την ηθική του ατόμου και οδηγεί τις πράξεις του. Σχετίζεται με την πολιτική επειδή συνεισφέρει στην διασφάλιση της ευδαιμονίας του ατόμου και της πόλης. Ο πολίτης αξιολογεί τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και ρυθμίζει την συμπεριφορά του με γνώμονα την ηθική του. Με αυτό τον τρόπο η φρόνηση μπορεί να θεωρηθεί πολιτική αρετή και να συνδεθεί η πολιτική με την ηθική (Δημητρακοπούλου, 2013).

Επιπλέον επισημαίνει ότι καθήκον της πολιτείας είναι η θεσμοθέτηση μιας δημόσιας παιδείας. Μέσω της δημόσιας παιδείας οι νέοι θα ενδιαφερθούν έμπρακτα για τα ζητήματα της πολιτείας, θα γίνουν αυτάρκεις και θα αποκτήσουν την πολιτική αρετή. Αποσκοπεί στην διαμόρφωση ενεργών και ενάρετων πολιτών για την ύπαρξη της ευδαιμονίας της πόλης και του κάθε πολίτη μεμονωμένα (Χρίστου, 2010).

Η έννοια της πολιτότητας διαμορφώθηκε την περίοδο του Διαφωτισμού μέσα από τα έργα των Hobbes, Locke και Rousseau. Θεμελίωσαν το κοινωνικό συμβόλαιο για να ορίσουν τη σχέση του ατόμου με το κράτος. Συγκεκριμένα, υποστήριζαν ότι συνάπτεται

συμφωνία μεταξύ των ατόμων και του κράτους. Αποκτούν πολιτικά δικαιώματα όταν εκφράζουν υπακοή στο νόμο (Συμεωνίδης, 2020).

Αναλυτικότερα, ο Locke πιστεύει στην ύπαρξη ενός φιλελεύθερου κράτους βασισμένο στις αρχές της ισονομίας και της ισοπολιτείας, στο οποίο η φιλελεύθερη αστική τάξη θα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Θεωρώντας ότι η «φυσική κατάσταση» των ανθρώπων, στην οποία αυτοπροσδιορίζονται και παραμένουν ελεύθεροι μπορεί να προκαλέσει αναρχία και να υπονομεύσει τη δικαιοσύνη. Απαιτείται η σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου για την ευημερία μιας πολιτικής κοινωνίας. Από τη μία, οι πολίτες δεσμεύονται απέναντι στο κράτος και επιδιώκουν την ικανοποίηση του γενικού συμφέροντος. Από την άλλη, το κράτος εξασφαλίζει τα φυσικά τους δικαιώματα, την ισότητα, την ειρηνική συνύπαρξη και την ευημερία όταν παραχωρούν συνειδητά ορισμένες από τις ελευθερίες τους. Επίσης, επισημαίνει την αρχή της πλειοψηφίας γνώρισμα της δημοκρατίας. Η πλειοψηφία των πολιτών επιλέγει την ανώτατη εξουσία και επαναστατεί όταν γίνεται κατάχρηση της εξουσίας (Γκίβαλος , Γρηγοροπούλου , Κοτρόγιαννος , & Μανιάτης , 2015).

Ο Rousseau ανέδειξε την ιδιότητα του πολίτη στο έργο του «Κοινωνικό Συμβόλαιο» (1762), που θεωρείται «Μανιφέστο της Γαλλικής Επανάστασης». Θεωρεί ότι πρόκειται για μια «ομόφωνη συμφωνία» μεταξύ ατόμου και κράτους που μπορεί να διασφαλίσει την ομαλή λειτουργία του κράτους και δεσμεύσει τα μέλη μιας κοινότητας. Το άτομο οφείλει να συνεργάζεται με τα υπόλοιπα μέλη και να συμμετέχει ενεργά για την εκπλήρωσή της γενικής βούλησης του λαού. Παράλληλα θα συνεχίσει να θεωρείται αυτόνομο και ελεύθερο. Επισημαίνει την ενεργή συμμετοχή του πολίτη, στον οποίο αναγνωρίζονται πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Επίσης, έκανε λόγο για κυριαρχία του λαού, βασικό γνώρισμα της σύγχρονης δημοκρατίας (Στυλιανού, 2006).

Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789), που ψηφίστηκε από τη Γαλλική επανάσταση αποτύπωσε την σημασία της γενικής βούλησης του λαού. Επίσης, διασφαλίζει τα δικαιώματα της ελευθερίας, της ισότητας, της προστασίας της ιδιοκτησίας, της ανεξιθρησκείας και της αντίστασης στη βία. Αναδεικνύει θεμελιώδεις αρχές, όπως την ελευθερία, την ισότητα και την ανεκτικότητα. Όπως ορίζει στο άρθρο 1: «οι άνθρωποι γεννιούνται και συνεχίζουν να είναι ελεύθεροι και έχουν τα ίδια δικαιώματα»(Καλογιάννης, 2013).

Αναδύονται τέσσερις εκφάνσεις της ιδιότητας του πολίτη που παραπέμπουν στις τέσσερις διαστάσεις της Γαλλικής επανάστασης. Στην πρώτη διάσταση που παραπέμπει

στην επανάσταση των αστών εξασφαλίζεται το νομικό και κοινωνικό πλαίσιο για την προώθηση μιας αστικής κοινωνίας επιδιώκοντας την ισότητα απέναντι στο νόμο (ισοπολιτεία) και την αναγνώριση ατομικών δικαιωμάτων (συμπεριλαμβανομένων και της ιδιοκτησίας). Στην δεύτερη διάσταση που παραπέμπει στην δημοκρατική επανάσταση κατοχυρώνεται η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων και η συμμετοχή στην διακυβέρνηση με γνώμονα τις ικανότητές τους. Στη τρίτη διάσταση που παραπέμπει στην εθνική επανάσταση διαμορφώνεται το έθνος-κράτος του οποίου ο πολίτης θεωρείται μέλος. Στην τελευταία διάσταση που παραπέμπει στην γραφειοκρατική επανάσταση κατέστησε σαφές την υποχρέωση του πολίτη να πληρώνει φόρους και να φροντίζει για την ομαλή λειτουργία του κράτους, που θα εγγυόταν την προστασία της ζωής του, τα δικαιώματα και τα προνόμια του. Παρ' όλα αυτά, η Διακήρυξη θεώρησε τις γυναίκες παθητικούς πολίτες (Καλογιάννης, 2013).

1.3 Τα χαρακτηριστικά του πολίτη

Σημείο αναφοράς για την ιδιότητα του πολίτη είναι οι απόψεις του Βρετανού κοινωνιολόγου T. H. Marshall. Στο βιβλίο του «Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη» (1949) συνέδεσε την έννοια του πολίτη με την κοινωνική τάξη. Ορίζει την ιδιότητα του πολίτη ως «μια κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους, όσοι είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας. Όλοι όσοι την κατέχουν είναι ίσοι ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, με τις οποίες έχει εμπλουτιστεί αυτή η θέση» (Marshall & Bottomore, 1995, σ. 62). Διατύπωσε την ανάγκη δημιουργίας ενός φιλελεύθερου κράτους πρόνοιας και της άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων (Marshall & Bottomore, 1995).

Δίνει έμφαση εκτός από τη συμμετοχή του πολίτη στη κοινότητα και στην διασφάλιση των τριών τύπων δικαιωμάτων. Μόνο με αυτόν τον τρόπο θα γίνονταν πλήρη μέλη της κοινωνίας. Υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του πολίτη αποτελείται σε τρία βασικά στοιχεία:

- Ατομικό στοιχείο

Περιλαμβάνει τα δικαιώματα για την ελευθερία του ατόμου (προσωπική ελευθερία, ελευθερία έκφρασης, σκέψης, πίστης), το δικαίωμα ιδιοκτησίας, της ελεύθερης σύναψης συμβάσεων και στην απονομή δικαιοσύνης.

- Πολιτικό στοιχείο.

Περιλαμβάνει το δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας και του «εκλέγειν».

- Κοινωνικό στοιχείο.

Είναι το σύνολο των δικαιωμάτων που χρειάζεται για να ζει ως πολιτισμένο όν (Marshall & Bottomore, 1995).

Οι θεσμοί που διασφαλίζουν τα τρία είδη δικαιωμάτων είναι για τα ατομικά δικαιώματα τα δικαστήρια, για τα πολιτικά δικαιώματα το κοινοβούλιο και οι φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης και για τα κοινωνικά δικαιώματα το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες. Η εκπαίδευση θεωρεί ότι θα βοηθήσει στην κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των ατόμων και θα διαμορφώσει την ιδιότητα του πολίτη. Η θεωρία του Marshall έχει επηρεάσει τις μελέτες ευρωπαϊκών χωρών στην μεταπολεμική περίοδο. Όμως δέχεται κριτική επειδή δίνεται έμφαση στα δικαιώματα των πολιτών και δεν αναδεικνύονται οι υποχρεώσεις που έχουν στη κοινωνία (Marshall & Bottomore, 1995).

Ο πολίτης εκτός από δικαιώματα έχει υποχρεώσεις και ευθύνες που διακρίνονται σε γνωστικές, ηθικές-αξιακές και πρακτικές, όπως αναφέρει η Kartal (2002). Συγκεκριμένα οι γνωστικές αφορούν τις απαιτούμενες γνώσεις για τους δημοκρατικούς θεσμούς, την ιστορική και πολιτισμική διάσταση της σύγχρονης κοινωνίας, την ικανότητα συλλογισμού και τα δικαιώματα του. Επίσης, οι ηθικές-αξιακές διαμορφώνονται μέσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις στηριζόμενες στις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας και της αλληλεγγύης που μετασηματίζονται έπειτα σε κοινωνικές δεξιότητες. Τέλος, οι πρακτικές αναφέρονται στη συμπεριφορά του ατόμου όταν συνυπάρχει και συνεργάζεται με άλλα άτομα, στην επίλυση των συγκρούσεων με δημοκρατικό τρόπο και στη συμμετοχή σε δημόσιες συζητήσεις (Βλάχου, 2020).

Με τις συνεχείς κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα και έπειτα η πολιτότητα έρχεται στο προσκήνιο και επαναπροσδιορίζεται. Σημαντικές είναι οι θεωρίες σύγχρονων μελετητών όπως των μελετητών Kymlicka και Norman (2000) κατατάσσοντας την πολιτότητα σε τρεις διαστάσεις: την νομική, την πολιτική και ταυτοτική, η οποία συνδέεται με την διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας του (Βλάχου, 2020).

Επίσης, οι Besson και Utzinger (2008) προσδίδουν τρεις διαστάσεις στην ιδιότητα του πολίτη: την τυπική, την ουσιαστική και την συναισθηματική. Η τυπική διάσταση περιλαμβάνει το νομικό καθεστώς που απονέμει σε ορισμένα άτομα την ιδιότητα του πολίτη που πληρούν τις προϋποθέσεις, όχι σε όλους και αναγνωρίζονται δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η ουσιαστική διάσταση περιλαμβάνει την εφαρμογή των πολιτικών δικαιωμάτων και του δικαιώματος της ενεργής συμμετοχής στα πλαίσια της δημοκρατικής κοινωνίας. Ωστόσο έχουν και υποχρεώσεις. Η συναισθηματική διάσταση αναφέρεται στα κοινωνικό και ψυχολογικά χαρακτηριστικά που οδηγούν στην αναγνώριση από το κράτος του ατόμου ως ολοκληρωμένου μέλους της κοινωνίας και στην ανάπτυξη του συναισθήματος του «ανήκειν» σε μία ομάδα (Besson & Utzinger, 2008)

Από την άλλη, ο Oldfield υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του πολίτη εμφανίζεται σε δύο μορφές, ως νομική θέση και ως πρακτική θέση. Ως νομική θέση εξασφαλίζει τα δικαιώματα του που έχει ως πολίτης, όπως ορίζεται από την νομοθεσία και προσφέρει τη δυνατότητα να δράσει και να συμμετέχει στα κοινά ως μέλος της κοινότητας. Ως πρακτική θέση αναφέρεται στο βαθμό που δραστηριοποιείται ως πολίτης μίας δημοκρατικής κοινωνίας, στην οποία εντάσσεται. Επομένως κάνει λόγο για δύο μορφές ιδιότητας του

πολίτη. Η πρώτη μορφή είναι η δημόσια θεώρηση του ως πολίτη και η δεύτερη μορφή περιλαμβάνει την ιδιωτική θεώρηση του ως άτομο (Νικολάου, 2006).

Σέ έρευνα των J. Westheimer και J. Kahne (2004) διατυπώνονται χαρακτηριστικά που συνθέτουν το προφίλ του καλού πολίτη μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Προτείνουν τρεις τύπους πολίτη, τον προσωπικά υπεύθυνο, τον συμμετοχικό και τον πολίτη που προσανατολίζεται στην δικαιοσύνη. Ο προσωπικά υπεύθυνος πολίτης εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του και λειτουργεί υπεύθυνα για την κοινότητα του έχοντας ως γνώμονα την ηθική (Westheimer & Kahne, 2004).

Ο συμμετοχικός πολίτης ασχολείται με την πολιτική ζωή της κοινότητας, συμμετέχει στα κοινά και στη λήψη αποφάσεων σε τοπικό και εθνικό πεδίο. Κατανοεί τις ανάγκες των συνανθρώπων και επιδιώκει την κοινωνική ευημερία. Τέλος ο πολίτης που προσανατολίζεται στη δικαιοσύνη τοποθετείται κριτικά απέναντι στις κοινωνικές αδικίες. Αναπτύσσει κοινωνικές και πολιτικές δράσεις για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων, επιδιώκει τη συνεργασία με τους άλλους και είναι διατεθειμένος να γίνει φορέας κοινωνικών αλλαγών για την πρόοδο της κοινωνίας (Westheimer & Kahne, 2004).

Επιπλέον, ο καλός πολίτης σύμφωνα με τη Byrne (2017) αναγνωρίζει και σέβεται τα δικαιώματα των άλλων, υποστηρίζει την κυβερνητική πολιτική, ενημερώνεται συνεχώς για τα ζητήματα που αφορούν την παγκόσμια κοινότητα, συμμετέχει στις εκλογές και στα κοινά. Φροντίζει την κοινότητά του λειτουργώντας ως εθελοντής. Τέλος, αποκτά περιβαλλοντική συνείδηση, προστατεύοντας το περιβάλλον και κάνοντας ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων (Βλάχου, 2020).

Ο Banks (2008) διατυπώνει μια τυπολογία για την ιδιότητα του πολίτη στην οποία διακρίνονται τέσσερις κατηγορίες: ο νομικός πολίτης, ο στοιχειώδης πολίτης, ο ενεργός πολίτης και ο μετασχηματιστικός πολίτης. Η πρώτη κατηγορία, η νομική ιδιότητα του πολίτη παραπέμπει στον καθιερωμένο ορισμό της ιδιότητας του πολίτη. Αναφέρεται στη νόμιμη αναγνώριση των ατόμων ως πολίτες σε ένα έθνος-κράτος και την ταυτόχρονη απονομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (όπως υπακοή στους νόμους και απόδοση συνεπειών της παραβίασής τους). Η δεύτερη κατηγορία, η στοιχειώδης ιδιότητα του πολίτη αφορά τους πολίτες που συμμετέχουν στις τοπικές και εθνικές ψηφοφορίες για τις πολιτικές εκλογές ή για θέματα που τους ενδιαφέρουν όντας νόμιμα πολίτες. Τα δυο πρώτα είδη επικεντρώνονται στην εκπλήρωση βασικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που αναγνωρίζονται από τη νομοθεσία (Banks J. A., 2008).

Στη τρίτη κατηγορία, όντας ενεργός πολίτης συμμετέχει ουσιαστικά στην κοινότητα και την πολιτική ζωή. Συμμετέχει σε πορείες διαμαρτυρίας, σε συγκεντρώσεις, σε συζητήσεις και αναλαμβάνει δράση σε θέματα τοπικού ή εθνικού περιεχόμενου. Στην τελευταία κατηγορία, όντας μετασηματιστικός πολίτης με ανεπτυγμένη την αίσθηση του δικαίου αναγνωρίζει τις αδικίες και ανισότητες στην κοινωνία. Κινείται με γνώμονα τις ηθικές αρχές. Αγωνίζεται για την κοινωνική αλλαγή ή βελτίωση των σημερινών συνθηκών, πρακτικών και θεσμών, συμβάσεων και δομών. Προβαίνει στην αναβάθμιση και στο ριζικό μετασηματισμό της κοινωνίας ή θεσμών (Banks J. A., 2008).

Βασικό χαρακτηριστικό της ενεργής πολιτότητας θεωρείται η συμμετοχή του πολίτη. Σύμφωνα με τον Kennedy (2018) η συμμετοχή διακρίνεται σε τέσσερις διαστάσεις:

- Συμμετοχή σε πολιτικές δραστηριότητες
Πρόκειται για τη διάσταση που αποτελεί την παραδοσιακή προσέγγιση, όπως η συμμετοχή του ατόμου σε ψηφοφορία και η ένταξη του σε πολιτικό κόμμα.
- Συμμετοχή σε εθελοντικές δραστηριότητες
Ο εθελοντισμός ως «κοινωνική ηθική» της πολιτότητας.
- Συμμετοχή σε δραστηριότητες, που αλλάζουν τις πολιτικές και κοινωνικές κατευθυντήριες γραμμές
Οι δράσεις του ατόμου διακρίνονται σε νόμιμες και σε μη νόμιμες. Αυτή η διάσταση ορίζεται ως το «αντιδραστικό» μοντέλο της πολιτότητας.
- Συμμετοχή σε αυτορρυθμιζόμενες δραστηριότητες
Εστιάζουν στην πρόθεση του για αυτοδιάθεση και αυτονομία. Διευθετεί καταστάσεις και προβλήματα. Επίσης αναπτύσσει κοινωνικές δεξιότητες. Παραπέμπει στο «οικονομικό» μοντέλο της πολιτότητας (Kennedy, 2019).

Η ενεργός πολιτότητα προσδιορίζεται από ορισμένα χαρακτηριστικά. Πρώτον, κάθε ενέργεια του ατόμου θα πρέπει να αποβλέπει σε ηθικούς σκοπούς. Δεύτερον, το άτομο συμμετέχοντας συνεισφέρει στην επίτευξη του κοινού καλού. Για αυτό τον λόγο θα πρέπει να ενθαρρύνεται στη εθελοντική δράση. Τρίτον, οι αξίες της πολιτότητας, όπως ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η κοινωνική συνοχή, η ισότητα, οι διαπολιτισμικές αρχές και η ανεκτικότητα πρέπει να θεωρούνται πρωταρχικό μέσο για την προάσπιση της δημοκρατίας (Kennedy, 2019).

Άξια αναφοράς είναι η «Χάρτα της Ενεργού Πολιτότητας και του Ενεργού Πολίτη» (2017). Ορίζει την ενεργό πολιτότητα ως την ιδιότητα του πολίτη, που περιέχει το

κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό του προφίλ. Παραθέτει τα χαρακτηριστικά του ενεργού πολίτη. Ενεργός πολίτης θεωρείται ο υπεύθυνος και δημοκρατικός πολίτης, που επιδιώκει να ενημερώνεται για σημαντικά ζητήματα που τον αφορούν και να εκφράζει δημόσια μια εμπειριστατωμένη άποψη για αυτά. Εξελίσσεται σε μια αυτόνομη και κριτικά σκεπτόμενη προσωπικότητα (Γραφείο Επιτρόπου Εθελοντισμού και Μη Κυβερνητικών, 2017).

Επιδιώκει να συμμετέχει ενεργά στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Οφείλει να βελτιώνει τις κοινωνικές και επικοινωνιακές δεξιότητες του, καθώς και να δείξει αλληλεγγύη, απαλλαγμένος από προκαταλήψεις και αισθήματα εχθρότητας. Ασκεί τα δημοκρατικά δικαιώματα του και εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του. Πρέπει να ενστερνίζεται πανανθρώπινες αξίες και λειτουργεί με γνώμονα την ηθική. Επίσης, οφείλει να αναπτύσσει θετική εικόνα για τον εαυτό του και τους άλλους ενώ αποδέχεται την διαφορετικότητα (Γραφείο Επιτρόπου Εθελοντισμού και Μη Κυβερνητικών, 2017).

Οφείλει να αγωνίζεται για την εξάλειψη κάθε τύπου στερεοτύπων και ανισοτήτων, την προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να προωθή τη δημοκρατική ζωή. Συνεργάζεται για το κοινό συμφέρον. Αφουγκράζεται τι διαδραματίζεται στην κοινωνία και δραστηριοποιείται μαζί με άλλους για την επίλυση προβλημάτων ή ζητημάτων. Τέλος, μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος και την βιωσιμότητα του (Γραφείο Επιτρόπου Εθελοντισμού και Μη Κυβερνητικών, 2017).

Η πολιτότητα καθορίζεται από τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις, τη συμμετοχή και την ταυτότητα. Το σύνολο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που τους αποδίδονται αφορούν τη νομική διάσταση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Η συμμετοχή του στη δημόσια ζωή, η καλλιέργεια της ευθύνης και η διαμόρφωση της ταυτότητας του συνιστούν τη ουσιαστική διάσταση της ιθαγένειας. Σύμφωνα με τον Delanty ο συνδυασμός των δύο διαστάσεων θα ολοκλήρωνε τη θέση του πολίτη συμβάλλοντας στην κοινωνία (Delanty, 1997).

Σύμφωνα με την έρευνα των Osler και Starkley (2005) στο χώρο της εκπαίδευσης, η πολιτότητα μπορεί να γίνει κατανοητή ως κατάσταση, ένα συναίσθημα και μια πρακτική. Πρώτον, ορίζεται ως η νομική κατάσταση του να είσαι πολίτης και εκφράζει την επίσημη σχέση του ατόμου με το κράτος. Του παρέχονται κάποια πλεονεκτήματα και δικαιώματα. Δεύτερον, είναι το αίσθημα ότι ανήκει σε μια κοινότητα (τοπική, εθνική, παγκόσμια). Τρίτον, η πολιτότητα θεωρείται ως πρακτική. Το άτομο συμμετέχει ενεργά στη δημόσια ζωή και στη λήψη των αποφάσεων της κοινότητας. Συνεργάζεται με τους συμπολίτες του για

την προαγωγή του κοινού συμφέροντος και αναπτύσσουν κοινές δράσεις. Γενικότερα προτιμούν μια κοσμοπολίτικη πολιότητα που αναπτύσσεται σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Προτείνουν μια εκπαίδευση με παγκόσμια προοπτική, προωθώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα (Osler & Starkey, 2008).

Η πολιότητα μπορεί να γίνει κατανοητή ως μία κατάσταση, που απονέμεται από το κράτος σε ελεύθερα άτομα, τα οποία χρησιμοποιώντας τη λογική υλοποιούν τις προσωπικές επιδιώξεις, σύμφωνα με τους Jones και Gaventa (2002). Άλλοτε περιγράφεται ως ταυτότητα, που σχετίζεται με το αίσθημα του «ανήκειν» στην κοινότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Συνδυάζοντας τους δύο προαναφερόμενους ορισμούς, η ιδιότητα του πολίτη θεωρείται μία πρακτική, που εστιάζει στην δημόσια κουλτούρα αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα όλων των ατόμων και την μεγαλύτερη ισχύ της κοινωνικής ταυτότητας συγκριτικά με την ατομική (Μαρινάκη, 2015).

Ερευνώντας την εκπαίδευση του 21^{ου} αιώνα οι Schugurensky και Myers (2003) διατυπώνουν επτά σημεία στα οποία πρέπει να προσανατολιστεί η ιδιότητα του πολίτη. Αφορούν τη μετατόπιση από: 1) την παθητική στην ενεργή ιδιότητα του πολίτη, 2) την ιδιότητα ως πολίτης του έθνους στην ιδιότητα ως πολίτης του κόσμου και με περιβαλλοντική συνείδηση, 3) την κατανόηση της πολιτισμικής ετερότητας στη δημιουργία διαπολιτισμικών κοινωνιών, 4) την προετοιμασία για τη δημόσια ζωή στην ένταξη του στην κοινότητα, 5) τον φονταμελισμό στην προαγωγή της ειρήνης, 6) την ιδιότητα του πολίτη που αναπτύσσεται στο σχολείο στη ανάπτυξη της ιδιότητας σε κοινότητες μάθησης και τέλος 7) την τυπική ιδιότητα στην δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (Schugurensky & Myers, 2003).

1.4 Ψηφιακή πολιτότητα

Η κοινωνία του 21^{ου} αιώνα θεωρείται παγκοσμιοποιημένη που συνεχώς μεταβάλλεται με την τεχνολογία να καταλαμβάνει σημαντικό μέρος της ανθρώπινης ζωής. Το άτομο επαναπροσδιορίζει με την ενεργό συμμετοχή του σε πολλούς τομείς την ιδιότητα του ως πολίτης. Αναδύεται μια νέα διάσταση της πολιτότητας, η ψηφιακή πολιτότητα, που επιτρέπει τη συμμετοχή του στα κοινωνικά δρώμενα. Σύμφωνα με τους Hobbs και Jensen (2009) η ψηφιακή πολιτότητα ορίζεται ως οι γνώσεις και οι δεξιότητες που θεωρούνται απαραίτητες για να λειτουργήσει το άτομο αποτελεσματικά σε ένα περιβάλλον κοινωνικής δικτύωσης (Μαρινάκη, 2015).

Επίσης, σύμφωνα με τους Ribble, Baily και Ross (2004) η ιδιότητα του πολίτη ορίζεται ως μια συνεπή, ώριμη και υπεύθυνη συμπεριφορά του άμεσα συνδεδεμένη με τη χρήση της τεχνολογίας σε μια παγκοσμιοποιημένη και πολιτικοποιημένη κοινωνία. Επομένως οφείλει να είναι ενήμερος για τα κοινωνικά, ηθικά και πολιτισμικά ζητήματα που σχετίζονται με την χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών και εφαρμογών. Αξίζει να αναφερθεί ακόμα ότι η ψηφιακή πολιτότητα συνδέεται με τον ψηφιακό εγγραμματισμό που προσφέρει την δυνατότητα συμμετοχής και προσαρμογής του πολίτη στις ανάγκες των συγχρόνων κοινωνικών και πολιτικών δομών (Μαρινάκη, 2015).

Αναφέρονται εννέα στοιχεία που σχετίζονται με τη ορθολογική χρήση, τη λανθασμένη χρήση και την κατάχρηση της τεχνολογίας. Συνθέτουν το τρίπτυχο «Σεβάσου – Εκπαιδέσου – Προστάτεψε» σύμφωνα με τον Ribble (2011). Για αυτό τον λόγο πρέπει να συμπεριληφθούν στο περιεχόμενο της μάθησης και να διδαχθούν στη τάξη. Κατατάσσονται στις παρακάτω κατηγορίες: 1) Ψηφιακή Πρόσβαση, 2) Ψηφιακό Εμπόριο, 3) Ψηφιακή Επικοινωνία 4) Ψηφιακός Εγγραμματισμός, 5) Ψηφιακή Δεοντολογία, 6) Ψηφιακή Νομοθεσία, 7) Δικαιώματα και Υποχρεώσεις, 8) Ψηφιακή Υγεία και Ευεξία και 9) Ψηφιακή Ασφάλεια (Ribble & Shaaban , 2011).

1.5 Ευρωπαϊκή πολιτότητα

Η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης προϋποθέτει την ιθαγένεια του ατόμου που παρέχεται από το κράτος- μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στηρίζεται στην αμοιβαία δέσμευση των Ευρωπαίων πολιτών σε κοινές αξίες (αξιοπρέπεια, ελευθερία, ισότητα), τα ανθρώπινα δικαιώματα, την προώθηση της δημοκρατίας, της πολιτισμικής πολυμορφίας και της δικαιοσύνης. Γενικότερα η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη χαρακτηρίζεται από πολλαπλές διαστάσεις(νομική, πολιτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική) προκειμένου να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις του 21ου αιώνα (Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, χ.χ.).

Σημείο αναφοράς για την θεσμοθέτηση της ιδιότητας του πολίτη είναι η συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), στην οποία καθιερώνεται νομικά η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη. Όπως ορίζει στο άρθρο 8 πολίτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι κάθε άτομο που κατέχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους. Σκοπός της ιθαγένειας είναι η προώθηση των δικαιωμάτων, των συμφερόντων και του πολιτικού ρόλου των Ευρωπαίων πολιτών. Τα δικαιώματα των Ευρωπαίων πολιτών κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες: α) το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής, β) το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, γ) το δικαίωμα να έχουν διπλωματική προστασία και δ) το δικαίωμα να υποβάλλουν αναφορές στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και να προσφεύγουν στον Ευρωπαϊκό Διαμεσολαβητή και ε) το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης όλων των πολιτών (Πασσιάς, 2013).

Η συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) ανέφερε ότι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια αλλά την συμπληρώνει. Θεσπίστηκαν ορισμένες ρυθμίσεις, οι οποίες ενισχύουν τη θέση του πολίτη στην Ευρώπη. Επίσης στην συνθήκη της Λισαβόνας διατυπώθηκε ότι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια προστίθεται στην εθνική ιθαγένεια (Αναγνωστοπούλου , 2019).

Βασικό νομικό κείμενο για τον προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη είναι ο Χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης (2016). Το άτομο ως πολίτης τίθεται στο επίκεντρο της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το κείμενο διαφυλάττει την εθνική ταυτότητα των κρατών, καθιερώνει την ευρωπαϊκή ιθαγένεια και σέβεται την πολυμορφία της πολιτισμικής κληρονομιάς όλων των ευρωπαϊκών κρατών. Προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες όλων των πολιτών και παρέχει ευημερία. Περιέχει 54 άρθρα. Τα που αφορούν την αξιοπρέπεια, την ελευθερία, την ισότητα, την αλληλεγγύη, την ιθαγένεια, την δικαιοσύνη και τις γενικές διατάξεις (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2016).

Συναφή με τον Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950). Αφορά την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για την διασφάλιση μεγαλύτερης ευρωπαϊκής συνοχής. Ορισμένα άρθρα παραπέμπουν στην πρακτικό μέρος της πολιτότητας. Παρατίθενται τα ακόλουθα: α) δικαιώματα για τη ατομική ελευθερία και ασφάλεια, β) την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, γ) την ελευθερία στην έκφραση γνώμης και παροχή πληροφοριών, δ) την ελευθερία της ειρηνικής συμμετοχής σε συναθροίσεις, πορείες και της συνεργασίας με άλλους για τη δημιουργία οργανώσεων και ε) το δικαίωμα πρόσβασης στην εκπαίδευση (Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων & Συμβούλιο της Ευρώπης, 1950).

Η Karen O'Shea (2003) συντάσσει ένα γλωσσάριο όρων για την εκπαίδευση για την δημοκρατική πολιτότητα, βασιζόμενο στις εκθέσεις, τις έρευνες και τα προγράμματα του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη. Θεωρεί ότι ο πολίτης σε γενικές γραμμές θεωρείται το «πρόσωπο που συνυπάρχει σε μια κοινωνία», υπερβαίνοντας τα σύνορα του έθνους- κράτους. Έχει μια ευρύτερη διάσταση. Υπογραμμίζει τη διπλή διάσταση (νομική και κοινωνική) της πολιτότητας. Αφενός, περιλαμβάνει δικαιώματα και υποχρεώσεις που αναγνωρίζονται από το νομικό καθεστώς. Αφετέρου, θεωρείται στάση ζωής και εστιάζει στο ρόλο που καλείται να επιτελέσει στην κοινότητα μέσω της ενεργής συμμετοχής του. Ακολουθεί οικουμενικές αξίες και κανόνες συμπεριφοράς που προωθούν την αρμονική συνύπαρξη και τη διαμόρφωση κοινής συνείδησης. Δραστηριοποιείται σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο (O'Shea, 2003).

1.6 Παγκόσμια πολιτότητα

Στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία μας παρατηρείται μια έντονη διασύνδεση των ανθρώπων και των κρατών σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το κάθε άτομο καλείται να αποκτήσει τις απαραίτητες γνώσεις, στάσεις και δεξιότητες για να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις. Η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει προβλήματα, που αμφισβητούν τη δημοκρατία και διαταράσσουν την παγκόσμια ειρήνη, την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα. Ενδεικτικά παρατηρούνται ανεργία, φτώχεια, οικονομική κρίση, πολεμικές συρράξεις, τρομοκρατία, θρησκευτικός φανατισμός, υπέρμετρος εθνικισμός, αποκλεισμός, μη αποδοχή της διαφορετικότητας, κοινωνικές ανισότητες. Επίσης, παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα όλων των πολιτών (Βουδρισλής, 2019).

Επιπλέον τα περιβαλλοντικά προβλήματα (όπως κλιματική αλλαγή, υποβάθμιση του περιβάλλοντος, έλλειψη νερού και άλλα) και η αδυναμία ορθολογικής διαχείρισης των φυσικών πόρων και πρώτων υλών καθιστούν αναγκαία την συμμετοχή όλων των πολιτών και τον σχεδιασμό μιας στρατηγικής για την βιώσιμη ανάπτυξη του κόσμου. Θεωρείται αναγκαία η διαμόρφωση μιας παγκόσμιας συνείδησης, η συλλογική δράση σε παγκόσμιο επίπεδο, η διαμαρτυρία, η αγωνιστική διάθεση και η οργάνωση κοινωνικών κινημάτων. Αναδύεται η ιδιότητα του παγκόσμιου πολίτη σημαντική για την διαμόρφωση ενός δίκαιου, ειρηνικού, συμπεριληπτικού και βιώσιμου κόσμου (Βουδρισλής, 2019).

Σύμφωνα με τον Osler και Hugh Starkey (2005) χρειάζεται μια «κοσμοπολίτικη» προσέγγιση, που μπορεί να προσφέρει πολλά σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Πρόκειται για την αντίληψη ότι όλοι οι άνθρωποι είναι μέλη μιας παγκόσμιας κοινωνίας, τα όποια θεωρούνται ίσα και απολαμβάνουν όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα και θεμελιώδεις ελευθερίες. Επιπρόσθετα αυτή η προσέγγιση διέπεται από το σεβασμό και την υιοθέτηση των οικουμενικών αξιών και αναγνωρίζει την διαφορετικότητα του άλλου (Starkey, 2017).

Ο Waks (2008) συγκεκριμένα αναφέρει: «Το να είσαι κοσμοπολίτης με αυτή την έννοια σημαίνει να είσαι ανοιχτός σε όσους προέρχονται από άλλα μέρη, να ενδιαφέρεσαι για τις πολιτιστικές πρακτικές τους, να μαθαίνεις για αυτές τις πρακτικές μέσα από το διάβασμα, τα ταξίδια και την προσωπική επαφή και ακόμη και να διαμορφώνεις μια προσωπική ταυτότητα ως κοσμοπολίτης μέσα από τέτοιες εμπειρίες» (Oxley & Morris, 2013).

Η Παγκόσμια Πολιτότητα είναι ένας όρος που χρησιμοποιείται ευρέως με διαφορετικές προσεγγίσεις. Σε γενικές γραμμές, περιγράφει τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, περιβαλλοντικές δραστηριότητες του ατόμου ξεκινώντας από την πεποίθηση ότι όλοι

οι άνθρωποι θεωρούνται πολίτες του κόσμου. Σύμφωνα με την Βρετανική ένωση Oxfam παγκόσμιος πολίτης είναι ο πολίτης που αντιλαμβάνεται τον κόσμο και ποια είναι η θέση του σε αυτόν (Oxfam, χ.χ.)

Κατά την Oxfam παγκόσμιος πολίτης είναι ο πολίτης, που κατανοεί την οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική και τεχνολογική λειτουργία του κόσμου. Συμμετέχει ενεργά και υπεύθυνα στην κοινότητα, διευρύνοντας το πλαίσιο δράσης του από το τοπικό ως το παγκόσμιο επίπεδο για την εύρυθμη λειτουργία της και την διερεύνηση κρίσιμων θεμάτων. Συνεργάζεται με τους άλλους για ένα ειρηνικό, βιώσιμο και δίκαιο πλανήτη. Με έντονο το αίσθημα του δικαίου αγωνίζεται ενάντια σε κάθε μορφή αδικίας και των ανισοτήτων. Υπερασπίζεται τα ανθρώπινα δικαιώματα όλων των πολιτών και ενστερνίζεται δημοκρατικές αξίες. Τέλος αναγνωρίζει και σέβεται την διαφορετικότητα όλων των ανθρώπων της Γης (πολιτισμική, θρησκευτική) και την κοσμοθεωρία του καθενός (Oxfam, 2015).

Σύμφωνα με τον Madeleine F. Green (2012) η παγκόσμια πολιτότητα έχει κάποια χαρακτηριστικά. Πρώτον, θεωρείται ως επιλογή και τρόπος σκέψης. Ο παγκόσμιος πολίτης ασχολείται με την αντιμετώπιση τοπικών, παγκοσμίων και περιβαλλοντικών ζητημάτων. Με αυτόν τον τρόπο αποκτά διαφορετικές εμπειρίες που διαμορφώνουν την πεποίθηση να είσαι παγκόσμιος πολίτης. Αναπτύσσει τρόπους σκέψης και ζωής μέσα σε ποικίλες κοινότητες (πόλεις, περιφέρειες, κράτη, διακρατικές κοινότητες). Δεύτερον, ορίζεται ως αυτογνωσία και επίγνωση των άλλων. Συνειδητοποιεί ότι είναι μέρος του κόσμου. Αρχίζει να ταυτίζεται με τους άλλους και καλλιεργεί το αίσθημα της ευθύνης απέναντι τους (Green, 2012).

Τρίτο, χαρακτηρίζεται από πολιτισμική ενσυναίσθηση. Βλέπει καταστάσεις και ζητήματα από πολλαπλές οπτικές γωνίες. Είναι ανοιχτός σε καινούργιες εμπειρίες στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης με ανθρώπους διαφορετικών χωρών, πολιτισμών και κοσμοθεωριών απαλλαγμένος από στερεότυπα και προκαταλήψεις. Τέταρτο, θεωρείται ως καλλιέργεια της λήψης αποφάσεων. Ανακαλύπτει κατά την αλληλεπίδραση με τους άλλους ότι όλοι υιοθετούν κοινές πανανθρώπινες αξίες, αρχές και δικαιώματα, ανήκουν σε μια παγκόσμια κοινωνία και μοιράζονται τον ίδιο πλανήτη. Συνειδητοποιεί το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης απέναντι στην ανθρωπότητα και τον αντίκτυπο των πράξεων του στην ζωή των άλλων. Λειτουργώντας με γνώμονα την ηθική, κατευθύνει τις επιλογές του και τις αποφάσεις που θα πάρει (Green, 2012).

Πέμπτο, χαρακτηρίζεται από την συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή της κοινότητάς. Διαμορφώνονται κοινότητες πολλών ειδών (τοπικές περιφερειακές, έθνος, διεθνείς, θρησκευτικές, πολιτισμικές, παγκόσμιες). Αναπτύσσοντας δεσμό με την κοινότητα συμμετέχει ενεργά στη κοινωνική και πολιτική ζωή. Δραστηριοποιείται για σημαντικά ζητήματα. Προωθείται η συνεργασία όλων των πολιτών. Εντάσσεται σε οργανώσεις και ασκεί τον εθελοντισμό. Ακόμα συνεισφέρει στην προστασία του περιβάλλοντος και στην βιώσιμη ανάπτυξη του (Green, 2012).

Οι D. Morais και A. Ogden (2011) ανέπτυξαν μια κλίμακα για τη μέτρηση της παγκόσμιας ιθαγένειας. Θεωρούν ότι η παγκόσμια ιδιότητα του πολίτη έχει τρεις διαστάσεις: την κοινωνική ευθύνη, την παγκόσμια ικανότητα και την παγκόσμια συμμετοχή στα κοινά. Κάθε διάσταση χωρίζεται σε τρεις υποδιαστάσεις. Υποστηρίζουν ότι οι τρεις διαστάσεις συνδέονται μεταξύ τους για την οικοδόμηση της Παγκόσμιας Ιδιότητας του πολίτη.

Η πρώτη διάσταση (Κοινωνική Ευθύνη) αφορά την κατανόηση και αναγνώριση του ατόμου για τη σημασία της αλληλεξάρτησης των ανθρώπων και των χωρών. Επίσης, περιλαμβάνει την ευαισθητοποίηση για τους συνανθρώπους τους, τη κοινωνία και το περιβάλλον. Αναγνωρίζει τις κοινωνικές αδικίες και ανισότητες. Έχει τρεις υποδιαστάσεις: α) την παγκόσμια δικαιοσύνη και ανισότητες, β) τον αλτρουισμό και την ενσυναίσθηση και γ) την παγκόσμια αλληλοσυσχέτιση και προσωπική ευθύνη (Morais & Ogden, 2011).

Η δεύτερη διάσταση (Παγκόσμια Ικανότητα) αφορά την υιοθέτηση μιας συμπεριφοράς απαλλαγμένης από προκαταλήψεις και στερεότυπα. Το άτομο είναι ανοιχτό σε διαφορετικές πολιτιστικές προοπτικές και κοσμοθεωρίες και εφαρμόζει τη γνώση που απέκτησε στην αλληλεπίδραση με διαφορετικούς από τον εαυτό του ανθρώπους. Αναπτύσσει διαπολιτισμικές και επικοινωνιακές δεξιότητες. Συμμετέχει σε συναντήσεις τοπικού και ευρύτερου ενδιαφέροντος. Έχει τρεις υποδιαστάσεις: α) την αυτογνωσία, β) την διαπολιτισμική επικοινωνία και γ) τη παγκόσμια γνώση (Morais & Ogden, 2011).

Η τρίτη διάσταση αφορά τη παγκόσμια συμμετοχή στα κοινά. Δραστηριοποιείται και συνεργάζεται με άλλους για την αντιμετώπιση τοπικών, παγκοσμίων και περιβαλλοντικών ζητημάτων. Επίσης εντάσσεται σε οργανώσεις. Η τρίτη διάσταση διακρίνεται στις ακόλουθες υποδιαστάσεις: α) τη συμμετοχή σε οργανώσεις πολιτών (Ενεργή συμμετοχή και εθελοντισμός), β) την έκφραση πολιτικής γνώμης και γ) Παγκόσμιο πολιτικό ακτιβισμό (Morais & Ogden, 2011).

Οι L. Oxley και P. Morris (2013) δημιουργούν μια τυπολογία που κατατάσσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις της σε δυο κατηγορίες: την κοσμοπολίτικη και την υποστηρικτική. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τέσσερις θεωρήσεις: α) την πολιτική δίνοντας έμφαση στις σχέσεις του ατόμου με το κράτος και τις άλλες κυβερνήσεις, ιδίως με τη μορφή της κοσμοπολίτικης δημοκρατίας β) την ηθική, γ) την οικονομική και δ) την πολιτιστική. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τέσσερις θεωρήσεις: α) την κοινωνική, β) την κριτική, γ) την περιβαλλοντική και δ) την πνευματική (Oxley & Morris, 2013).

Οι προσεγγίσεις της Παγκόσμιας Ιδιότητας του Πολίτη διακρίνονται σε ήπιες και κριτικές σύμφωνα με την Andreotti (2006). Δίνεται έμφαση στην Κριτική Παγκόσμια Ιδιότητα του πολίτη, επειδή παρακινεί τους μαθητές να αποδεχτούν τη διαφορετικότητα και να μαθαίνουν από αυτή. Μόνο έτσι θα απομακρυνθούν από τον υπέρμετρο εθνικισμό και την πολιτιστική ανωτερότητα τους. Οι ήπιες προσεγγίσεις στην εκπαίδευση για την παγκόσμια ιδιότητα του πολίτη ενδέχεται να προκαλέσουν κοινωνικές ανισότητες, κατάχρηση εξουσίας και χειραγώγηση (Βουδρισλής, 2019).

Σύμφωνα με έγγραφο της Unesco «Global Citizenship Education. Topics and Learning Objectives» (2015), η παγκόσμια πολιτότητα δεν αποτελεί νομικό καθεστώς. Αναφέρεται περισσότερο στην αίσθηση που αναπτύσσει το άτομο ότι ανήκει σε μια ευρύτερη κοινότητα που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα και σε μια ανθρωπότητα, κοινή για όλους. Δίνει βαρύτητα στην αλληλεξάρτηση μεταξύ των ανθρώπων και των κρατών σε πολλούς τομείς και στην προώθηση μιας διευρυμένης προοπτικής που συνδέει το τοπικό, το εθνικό και το παγκόσμιο επίπεδο (Unesco, 2015).

Σύμφωνα με τον Carlos Alberto Torres, η παγκόσμια πολιτότητα χαρακτηρίζεται από τη συνειδητοποίηση της παγκόσμιας αλληλεξάρτησης και τη δέσμευση για το συλλογικό συμφέρον. Επομένως καλείται να κατανοήσει τον τρόπο λειτουργίας της ανθρωπότητας, να αναπτύξει το άτομο σταθερές διαπροσωπικές σχέσεις, να αποκτήσει περιβαλλοντική συνείδηση και να δράσει υπεύθυνα σε διεθνές και παγκόσμιο επίπεδο. Αντιλαμβάνεται το αντίκτυπο που έχουν οι πράξεις του και οι αποφάσεις του στη ζωή των άλλων ανθρώπων. Κατανοεί ότι η παγκόσμια ευημερία μπορεί να επηρεάσει την τοπική και εθνική ευημερία και το αντίστροφο (Unesco, 2014).

Σημαντική είναι και η έκθεση της Unesco «Global Citizens for Sustainable Development Schools in action» στην οποία προσδιορίζεται η παγκόσμια ιδιότητα του πολίτη. Χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση οικουμενικών αξιών, την προάσπιση των ανθρωπίνων

δικαιωμάτων, στην ενίσχυση της δημοκρατίας, στην αναγνώριση της ανθρωπότητας, τον πλουραλισμό και την καταπολέμηση των ανισοτήτων. Επίσης, αποβλέπει στην προστασία του περιβάλλοντος και συνειδητοποίηση της Γης ως το σπίτι όλων, που χρειάζεται φροντίδα. Κινητοποιεί τις δράσεις των πολιτών για ένα δίκαιο, ειρηνικό και βιώσιμο κόσμο (Unesco, 2016).

Κεφάλαιο 2 Εκπαίδευση για την πολιτότητα

2.1 Εκπαίδευση για την Πολιτότητα και ευρωπαϊκά νομικά έγγραφα

Τις τελευταίες δεκαετίες θεωρείται απαραίτητη η δημιουργία ενός ανοικτού ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού χώρου, στο οποίο υλοποιείται η δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση, όπως αναδεικνύεται στο κείμενο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1997) με τίτλο «Για μια Ευρώπη της Γνώσης». Γίνεται λόγος για τρεις διαστάσεις του ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού χώρου. Αφορά την απόκτηση γνώσεων, τη προώθηση της ιδιότητας του πολίτη και την ανάπτυξη ικανοτήτων του ατόμου (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1997).

Επιχειρείται μια ολιστική προσέγγιση της συμμετοχής του πολίτη σύμφωνα με το κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη» (2000). Αποτελείται από τέσσερις διαστάσεις. Είναι η νομική διάσταση που περιλαμβάνει πολιτειακά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα. Είναι η συναισθηματική διάσταση, που προωθεί την κοινωνική ένταξη και συνοχή, σχετίζεται με τη διαμόρφωση της ταυτότητας και προάγει αξίες. Είναι η γνωστική διάσταση που σχετίζεται με θέματα πληροφόρησης και γνώσης. Τέλος είναι η πρακτική διάσταση που προωθεί τη δράση και τη συμμετοχή του ατόμου στα κοινά (Πασσιάς, 2013).

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2001) συντάσσει το πρόγραμμα «Εκπαίδευση και κατάρτιση 2010» που αποτελείται από τρεις βασικούς στόχους και 13 υποστόχους. Η ιδιότητα του πολίτη εντοπίζεται στον υποστόχο 2.3: «Η υποστήριξη της ενεργοποίησης του πολίτη, της ισότητας των ευκαιριών και της κοινωνικής συνοχής» του στόχου 2: «Διευκόλυνση της πρόσβασης στη μάθηση» (Πασσιάς, 2013).

Το συμβούλιο της Ευρώπης στη σύσταση 12/ 2002 θέτει ως προτεραιότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής την εκπαίδευση για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη επειδή αποβλέπει στη διαμόρφωση μιας ελεύθερης, δίκαιης και δημοκρατικής κοινωνίας. Περιλαμβάνει τις τυπικές και άτυπες εκπαιδευτικές δράσεις, ακόμη και στα πλαίσια της οικογένειας, που ενθαρρύνουν το άτομο να λειτουργεί ως ενεργός και υπεύθυνος πολίτης που σέβεται τα δικαιώματα των συμπολιτών του. Επίσης, θεωρείται παράγοντας που προωθεί την κοινωνική ευημερία, το διαπολιτισμικό διάλογο, τον πλουραλισμό, την αλληλεγγύη, την ανεκτικότητα, την αποδοχή του διαφορετικού και την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων. Ακόμα διευκολύνει την αρμονική συνύπαρξη των ατόμων και ενισχύει τη δημοκρατική ζωή (Committee of Ministers, 2002).

Σημείο αναφοράς για την εκπαιδευτική πολιτική είναι το «Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Αναφοράς σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης» που εμπεριέχεται στη σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (2006/962/ΕΚ) σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης. Προσδιορίζει τις οκτώ βασικές ικανότητες που οφείλουν να αναπτύξουν οι πολίτες σημαντικές για την προσωπική ολοκλήρωση, την κοινωνική ένταξη, την διαμόρφωση της ενεργής ιδιότητας του πολίτη και την απασχόληση τους. Η καθεμία ικανότητα θεωρείται «συνδυασμός γνώσεων, δεξιοτήτων και συμπεριφορών». Οι οκτώ βασικές ικανότητες είναι :

1. Επικοινωνία στη μητρική γλώσσα
2. Επικοινωνία στις ξένες γλώσσες
3. Μαθηματική ικανότητα και βασικές ικανότητες στην επιστήμη και την τεχνολογία
4. Ψηφιακή ικανότητα
5. Μεταγνωστικές ικανότητες
6. Κοινωνικές ικανότητες και ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη
7. Αίσθημα πρωτοβουλίας και επιχειρηματικότητα
8. Πολιτιστική γνώση και έκφραση

(Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006).

Η ιδιότητα του πολίτη συμπεριλαμβάνεται στην έκτη ικανότητα «Κοινωνικές ικανότητες και ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη». Πρόκειται για την ικανότητα του ατόμου να συμμετέχει ενεργά στη ζωή της κοινότητας και στη λήψη αποφάσεων, γνωρίζοντας κοινωνικές και πολιτικές έννοιες, σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα και επίσης ευρωπαϊκές δομές. Οφείλει να ασκεί τα δικαιώματά του και τις υποχρεώσεις του, να συνεργάζεται με τους άλλους, να δείχνει αλληλεγγύη και ενδιαφέρεται για την επίλυση προβλημάτων της κοινότητας και το γενικό καλό (Γκοβάρης & Ρουσσάκης, 2008).

Η ανάδειξη του ενεργού πολίτη θεωρείται θεμελιώδης πολιτικός στόχος σύμφωνα με ψηφίσματα του Συμβουλίου Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Στο νομικό έγγραφο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «New Indicators on Education and Training, Commission Staff Working Paper»(2004) περιέχει εννέα τομείς ανάπτυξης καινούργιων στρατηγικών για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Σε αυτούς τους τομείς εντάσσεται η κοινωνική συνοχή μαζί με τον ενεργό πολίτη (Commission of the European Communities, 2004).

Στον προσδιορισμό της ιδιότητας του ενεργού πολίτη συνέβαλε η εφαρμογή ενός ερευνητικού προγράμματος για τον «ενεργό δημοκρατικού πολίτη» από το Κέντρο Έρευνας για τη Δια βίου μάθηση (CRELL). Οι Bryony Hoskins και Massimiliano Mascherini έχουν μελετήσει σε 19 ευρωπαϊκές χώρες την ενεργό πολιτότητα και την εκπαίδευση για αυτήν βασισμένοι σε εμπειρίες και πρακτικές, δημιουργώντας τον δείκτη του «ενεργού πολίτη». Διέκριναν την ενεργό πολιτότητα σε 4 διαστάσεις: α) τη διαμαρτυρία και κοινωνική αλλαγή, β) τη ζωή της κοινότητας, γ) την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και δ) τις δημοκρατικές αξίες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας οι Σκανδιναβικές χώρες και οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης κατατάσσονται στις υψηλές θέσεις. Ενώ οι χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης κατατάσσονται στις χαμηλές θέσεις (Hoskins & Mascherini, 2009).

Για την αποτίμηση της «ικανότητας του πολίτη» δημιουργήθηκε ο δείκτης για την ικανότητα του πολίτη χρησιμοποιώντας τις ακόλουθες διαστάσεις: αξίες του πολίτη, κοινωνική δικαιοσύνη, συμμετοχή και γνώση για τους δημοκρατικούς θεσμούς. Αποδείχτηκε ότι αυτός ο δείκτης δεν ερμήνευε συνολικά τη μάθηση για την ιδιότητα του πολίτη επειδή απευθυνόταν σε μαθητές 14 ετών (Hoskins, Villalba, Van Nijlen, & Barber, 2008).

Η έννοια του ενεργού πολίτη θεωρείται βασική προτεραιότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής για υλοποίηση του οράματος «Ευρώπη 2020». Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2008) υποβάλλει ένα στρατηγικό πλαίσιο για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Στόχος του είναι η καλλιέργεια των επαγγελματικών και βασικών ικανοτήτων ατόμου απαραίτητες για τη δια βίου μάθηση, την ενεργό πολιτότητα, το διαπολιτισμικό διάλογο και τη δημοκρατική συνείδηση για την χρονική περίοδο 2010- 2020 (Πασσιάς, 2013).

2.2 Ορίζοντας την εκπαίδευση για την πολιτότητα

Τα παιδιά από την στιγμή που γεννιούνται ή λόγω πολιτογράφησης θεωρούνται πολίτες με τη νομική έννοια, όπως ορίζει ο Brian Howe. Ωστόσο είναι θέμα συζήτησης για το αν τα παιδιά από μικρή ηλικία μπορούν να αποκτήσουν τη ιδιότητα του ενεργού πολίτη. Συχνά αγνοούνται ως πολίτες ή τους αντιμετωπίζουν ως «πολίτες του μέλλοντος και όχι του παρόντος» λόγω της ανωριμότητάς τους (πνευματική, ψυχολογική και κοινωνική). Δεν έχουν πλήρως αναπτυχθεί πνευματικά λόγω της ηλικίας τους ή εμφανίζουν ψυχολογική και συναισθηματική ανωριμότητα. Ασκούν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα ανάλογα με τις «εξελισσόμενες» ικανότητες τους με την καθοδήγηση των κηδεμόνων και τη στήριξη του κράτους σύμφωνα με τη Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού. Πέρα από τα δικαιώματα έχουν και ευθύνες, που διαφέρουν ανάλογα με την ηλικία και το βαθμό ωριμότητάς τους (Flowers, 2012).

Σύμφωνα με το άρθρο 12 της Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού έχουν το δικαίωμα της συμμετοχής στις αποφάσεις, που αφορούν τα ίδια στα πλαίσια της οικογένειας, της σχολικής μονάδας και της κοινότητας. Ακόμη οι απόψεις τους πρέπει να ακούγονται και να λαμβάνονται υπόψη ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητά τους. Συμμετέχοντας από μικρή ηλικία στην ζωή της οικογένειας, του σχολείου και της τοπικής κοινότητας ενδυναμώνουν τις ικανότητες τους, μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν προκλήσεις και προβλήματα και ενισχύουν το ρόλο τους στην κοινωνία (Flowers, 2012).

Ωστόσο τα παιδιά από την προσχολική ηλικία πρέπει να συμπεριφέρονται ως πολίτες. Έχοντας δικαιώματα και καθήκοντα οφείλουν να συμμετέχουν ενεργά στις δραστηριότητες της σχολικής κοινότητας και στις αποφάσεις που τους αφορούν. Η προσχολική εκπαίδευση μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά στη διάπλαση των σημερινών μαθητών ως ενεργοί και δημοκρατικοί πολίτες. Η προώθηση των αξιών και αρχών που συνάδουν με την ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατική αγωγή όπως του διαλόγου, της ισότητας, της ελευθερίας, του σεβασμού της διαφορετικότητας, της συνεργασίας, της ειρηνικής συνύπαρξης, του δικαίου και της ηθικής αυτορρύθμισης μπορούν να ευδοκιμήσουν στο περιβάλλον του νηπιαγωγείου. Το θετικό παιδαγωγικό κλίμα ευνοεί την αυτενέργεια, την συμμετοχή, την αλληλεπίδραση μεταξύ των παιδιών και παιδιών- εκπαιδευτικών και την

ελευθερία. Επίσης σε αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει η χρήση ευέλικτων και βιωματικών μεθόδων διδασκαλίας (Balias, Dimiza, Diamantopoulou, & Kiprianos, 2011).

Σύμφωνα με την Amy Gutmann πρωταρχικός στόχος ενός δημοκρατικού κράτους είναι η προετοιμασία των μελών του για την ιδιότητα τους ως πολίτες που μπορεί να γίνει μέσω της εκπαίδευσης. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη ανάπτυξη της δημοκρατίας είναι ο ενεργός πολίτης, ο οποίος συνειδητοποιεί τη θέση του στην κοινωνία και να συμβάλλει στο βαθμό που μπορεί, σύμφωνα με τον Καστοριάδη. Η δημοκρατική κοινωνία χρειάζεται ενεργούς πολίτες, τους οποίους καλείται να διαπλάσει το εκπαιδευτικό σύστημα (Οικονόμου).

Επομένως το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να ενισχύσει τους μαθητές με γνώσεις, αρχές, δεξιότητες και συμπεριφορές προκειμένου να συμμετέχει και να λειτουργεί υπεύθυνα ως δημοκρατικός πολίτης. Ο πολίτης δεν δραστηριοποιείται μόνο σε εθνικό επίπεδο. Αλλά αποκτά ευρωπαϊκό και κοσμοπολίτικο περιεχόμενο καθώς καλείται να αντιμετωπίσει παγκόσμια ζητήματα. Η σημασία της εκπαίδευσης του πολίτη αναδεικνύεται στη σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού (Μουσένα , 2023).

Συγκεκριμένα, ορίζει στο άρθρο 29 ότι: «Τα συμβαλλόμενα κράτη συμφωνούν ότι η εκπαίδευση του παιδιού πρέπει να αποσκοπεί στην προετοιμασία του παιδιού για μια υπεύθυνη ζωή σε μια ελεύθερη κοινωνία, μέσα στο πνεύμα της κατανόησης, της ειρήνης, της ανεκτικότητας, της ισότητας των φύλων και της φιλίας μεταξύ όλων των λαών, των εθνοτικών, εθνικών και θρησκευτικών ομάδων και των ατόμων αυτόχθονης καταγωγής». (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1989)

Ως εκπαίδευση για τη πολιτότητα ορίζεται η εκπαίδευση, ευαισθητοποίηση, επιμόρφωση, πληροφόρηση και ένα σύνολο πρακτικών και δράσεων που αποσκοπούν στην ενίσχυση των μαθητευόμενων. Ενθαρρύνει :

- Την άσκηση και υπεράσπιση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων τους στη κοινωνία, που έχουν ως πολίτες
- Την κατανόηση και στο σεβασμό της διαφορετικότητας
- Την απόκτηση ενεργού ρόλου στην δημοκρατική ζωή της κοινότητας, προωθώντας και προστατεύοντας τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου (Council of Europe, 2010).

Όπως αναφέρεται στην μελέτη του Eurydice Brief με τίτλο «Εκπαίδευση για την Ιδιότητα του Πολίτη στο Σχολείο στην Ευρώπη» (2017), σκοπός της εκπαίδευσης για την πολιτότητα θεωρείται η καλλιέργεια ικανοτήτων που χρειάζονται οι μαθητές/μαθήτριες

για να λειτουργήσουν ως ενημερωμένοι, υπεύθυνοι και ενεργοί πολίτες στη δημοκρατική κοινωνία. Εστιάζει σε τέσσερις περιοχές ικανοτήτων που πρέπει να αναπτύξει ο πολίτης. Κάθε ικανότητα συνδυάζει γνώσεις/κατανόηση, δεξιότητες, στάσεις και αξίες. Είναι οι ακόλουθες:

- Ουσιαστική και επικοινωνιακή συναναστροφή με τους άλλους.
Περιλαμβάνει την αποτελεσματική επικοινωνία, την ενεργητική ακρόαση, την αλληλεγγύη, το συνεργατικό και κοινωνικό πνεύμα. Αναφέρει και τις ικανότητες που αφορούν τη προσωπική ανάπτυξη.
- Κριτική σκέψη
- Στη συμπεριφορά του με κοινωνικά υπεύθυνο τρόπο
Περιλαμβάνει το σεβασμό στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και στους νόμους, σεβασμός των συνανθρώπων του, αλληλοκατανόηση και αποδοχή των διαφορετικών πολιτισμών και θρησκειών. Επίσης, περιέχει την καλλιέργεια του αισθήματος του «ανήκειν» σε μία κοινότητα, της ατομικής και κοινωνικής ευθύνης και την διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του. Σημαντική είναι και η αντίληψη θεμάτων αναφορικά με τη προστασία του περιβάλλοντος και την αειφορία.
- Αναπτύσσοντας δημοκρατική συμπεριφορά (European Commission, 2018).

Βασικό γνώρισμα της εκπαίδευσης για την πολιτότητα είναι η ανάπτυξη πολιτικών αξιών και κοινωνικών αξιών καθώς και συμπεριφορών. Θεωρείται η συστηματική και οργανωμένη ανάπτυξη των πολιτικών αξιών και η μελέτη των κοινωνικών και πολιτικών δομών, στοχεύοντας στην ανάπτυξη μιας αυτόνομης και δημοκρατικής προσωπικότητας σε ένα περιβάλλον, στο οποίο προωθείται ο κοινωνικός και πολιτισμικός πλουραλισμός. Διαμορφώνει πολιτικές αξίες (δημοκρατία, θεμελιώδεις ελευθερίες, δικαιοσύνη, ισότητα, η ειρήνη, τα πανανθρώπινα δικαιώματα). Προάγει τον αλληλοσεβασμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας του άλλου, τη υπευθυνότητα, τον σεβασμό των απόψεων και τη περιβαλλοντική συνείδηση. Επίσης κατασκευάζει συγκεκριμένες κοινωνικές γνώσεις και συμπεριφορές. Εφαρμόζει δημοκρατικές διδακτικές στρατηγικές (Μουσένα, 2021).

Οι εκπαιδευτικοί παρέχουν ευκαιρίες στο πλαίσιο της διδασκαλίας στους μαθητές, τις οποίες θα αξιοποιήσουν για την ενεργό συμμετοχή τους στην κοινωνική και πολιτική ζωή της κοινότητας. Η εκπαίδευση για την πολιτότητα αποτελείται προσδιορίζεται από τρία στάδια. Επομένως γίνεται λόγος για εκπαίδευση:

- γύρω από την ιδιότητα του πολίτη (Education about citizenship)

- μέσα από την ιδιότητα του πολίτη (Education through citizenship)
- για την ιδιότητα του πολίτη (Education for citizenship)

Το πρώτο στάδιο αφορά στην εκπαίδευση γύρω από την ιδιότητα του πολίτη. Εστιάζει στην κατανόηση μιας ικανοποιητικής γνώσης σχετικά με την ιστορία του κράτους, των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δομών και θεσμών. Επίσης χρειάζεται η κατανόηση εννοιών όπως το περιβάλλον, η θρησκεία, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τα ανθρώπινα δικαιώματα του.

Το δεύτερο στάδιο αφορά την εκπαίδευση μέσω της ιδιότητας του πολίτη. Συγκεκριμένα, οι μαθητές μαθαίνουν από τις εμπειρίες τους μέσω της συμμετοχής και δράσης τους στο σχολείο και στην κοινότητα. Αναπτύσσουν σημαντικές δεξιότητες, όπως η αποτελεσματική αλληλεπίδραση με τους άλλους, ο γόνιμος διάλογος, η συνεργασία, η κριτική σκέψη, ο εθελοντισμός και η ανάληψη ευθυνών, η πολυδιάστατη και παγκόσμια οπτική. Στο τρίτο στάδιο η διδασκαλία λαμβάνει υπόψιν τα δυο προηγούμενα στάδια. Ενθαρρύνει τους μαθητές να αποκτήσουν με βιωματικό τρόπο γνώσεις και κατανόηση, δεξιότητες, αξίες και διαθέσεις προκειμένου να συμμετέχουν ενεργά και υπεύθυνα στους ρόλους που κατέχουν και τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην κοινωνία (Kerr, 2003).

Η έννοια της πολιτότητας έχει διευρυνθεί. Διέπεται από μια ευρωπαϊκή και παγκόσμια νοοτροπία. Κάθε άτομο οφείλει να λειτουργεί ως μέλος της τοπικής, διεθνούς και παγκόσμιας κοινότητας και η εκπαίδευση συμβάλλει σε αυτή την κατεύθυνση. Το 2012 ο Ban Ki-Moon γενικός γραμματέας του ΟΗΕ στα πλαίσια της Παγκόσμιας Πρωτοβουλίας «Πρώτα η Εκπαίδευση» επισήμανε τρεις εκπαιδευτικές στρατηγικές: η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο, η παροχή υψηλής ποιοτικής εκπαίδευσης στους μαθητές και η προώθηση της παγκόσμιας πολιτότητας. Όπως υποστηρίζει, η εκπαίδευση βοηθά όλους τους ανθρώπους να αντιληφθούν βαθιά ότι είναι δεμένοι μεταξύ τους, καθώς είναι πολίτες μιας παγκόσμιας κοινότητας και ότι υπάρχει μια αλληλεξάρτηση των προκλήσεων (United Nations Secretary- General, 2012).

Στην κατεύθυνση αυτή, η UNESCO συντάσσει το 2013 στη Σεούλ μια έκθεση για την Εκπαίδευση για την Παγκόσμια Ιδιότητα του Πολίτη. Σε αυτή την έκθεση αναδεικνύεται η εκπαίδευση για τη παγκόσμια ιδιότητα του πολίτη γιατί προσφέρει γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες, που χρειάζονται οι εκπαιδευόμενοι για τις προκλήσεις του 21ου αιώνα. Επισημαίνει ακόμα ότι αποσκοπεί στην ενδυνάμωση των εκπαιδευόμενων για να συμμετάσχουν και να αναπτύξουν ενεργούς ρόλους σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο,

να καταπολεμήσουν διακρίσεις, να επιλύσουν τις παγκόσμιες προκλήσεις και να συμβάλουν ενεργά σε έναν ειρηνικό, δίκαιο, συμπεριληπτικό και βιώσιμο κόσμο (Unesco, 2013).

Καθοριστική για την ανάδειξη της εκπαίδευσης για την παγκόσμια πολιτότητα είναι η Διακήρυξη του Μάαστριχτ για την Παγκόσμια Εκπαίδευση από το Πανευρωπαϊκό Συνέδριο για την Παγκόσμια Εκπαίδευση (2002). Όπως αναφέρεται σε αυτή την Διακήρυξη, η Παγκόσμια Εκπαίδευση θεωρείται η παγκόσμια διάσταση της εκπαίδευσης του πολίτη. Περικλείει μορφές της Εκπαίδευσης όπως την Αναπτυξιακή Εκπαίδευση, την Εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, την Εκπαίδευση για την Αειφορία, την Εκπαίδευση για την Ειρήνη και την Πρόληψη των Συγκρούσεων και τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση Education (Cabezudo, και συν., 2012).

Σύμφωνα με το πρόγραμμα Παγκόσμιας Εκπαίδευσης του Κέντρου Βορρά-Νότου του Συμβουλίου της Ευρώπης (2002) η Παγκόσμια Εκπαίδευση είναι η εκπαίδευση που διευρύνει τους ορίζοντες τους, ανοίγει την οπτική τους στις πολλές πραγματικότητες του κόσμου, τους αφυπνίζει και τους κινητοποιεί για τη διεκδίκηση ενός δίκαιου, συμπεριληπτικού, ειρηνικού κόσμου με σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρόκειται για μια εκπαιδευτική προσέγγιση που περιλαμβάνει τυπικές και άτυπες βιωματικές παιδαγωγικές μεθόδους (Cabezudo, και συν., 2012).

Αποσκοπεί στην κατανόηση σύγχρονων παγκόσμιων ζητημάτων, στην κριτική σκέψη και στην ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών που θα τους βοηθήσουν στην αντιμετώπιση των προκλήσεων και προβλημάτων. Προωθεί την ομαλή διεύθυνση συγκρούσεων και την χρήση πολιτισμένων τρόπων πρόληψης ή παύσης για την διασφάλιση της ειρηνικής συνύπαρξης. Στοχεύει στην αναγνώριση της αλληλεξάρτησης μεταξύ των κρατών, στην αποδοχή της διαφορετικότητας, στην ενσυναίσθηση, στην αλληλεπίδραση των ατόμων, στην αλληλεγγύη, στη συνεργασία, στην ελευθερία έκφρασης, στον πλουραλισμό και στο διαπολιτισμικό διάλογο. Ενισχύει τη δράση του ατόμου σε προσωπικό, τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Το ενδυναμώνει με ικανότητες, χρήσιμες για την λήψη αποφάσεων και στην καλλιέργεια της ατομικής και παγκόσμιας ευθύνης. Τέλος επιδιώκει την εκπαίδευση των μαθητών σε θέματα δικαιοσύνης, ισότητας, δημοκρατίας και στην αειφορία (Cabezudo, και συν., 2012).

Η πολύπλευρη προσέγγιση της εκπαίδευσης για την παγκόσμια πολιτότητα επισημαίνεται και σε έκθεση της UNESCO (2015) αφού αξιοποιεί έννοιες και διδακτικές μεθόδους από άλλους τομείς, όπως της εκπαίδευσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα, της

εκπαίδευσης για την ειρήνη, της εκπαίδευσης για την βιώσιμη ανάπτυξη και της εκπαίδευσης για τη διεθνή κατανόηση και στην προώθηση των κοινών στόχων τους. Επίσης έχει ως αφετηρία την πρώιμη παιδική ηλικία, συνεχίζεται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και διαρκεί σε όλη τη ζωή του ατόμου. Ενδείκνυνται παιδαγωγικές προσεγγίσεις στα πλαίσια του αναλυτικού προγράμματος σπουδών, σε σχολικές και εξωσχολικές παρεμβάσεις και η ενίσχυση της συμμετοχής των μαθητών (Unesco, 2015).

Καθορίζονται τρεις βασικές εννοιολογικές διαστάσεις της Εκπαίδευσης για την Παγκόσμια Πολιτότητα, βασισμένοι στους τρεις τομείς της μάθησης που είναι ο γνωστικός, ο κοινωνικό-συναισθηματικός και ο συμπεριφορικός. Οι τρεις εννοιολογικές διαστάσεις αλληλοσυνδέονται. Ειδικότερα, η εκπαίδευση για την παγκόσμια πολιτότητα επιδιώκει να καταστήσει τους μαθητές ικανούς να κατανοήσουν τον τρόπο της παγκόσμιας διακυβέρνησης, την αλληλεξάρτηση μεταξύ τοπικών, εθνικών και παγκόσμιων συστημάτων, παγκόσμια θέματα, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους ως μέλη της κοινότητας. Επίσης αποβλέπει στο σεβασμό της διαφορετικότητας, στην καλλιέργεια διαπολιτισμικών δεξιοτήτων και στην ολόπλευρη ανάπτυξη τους (Unesco, 2015).

Επίσης, επιδιώκει να αποκτήσουν γνωστικές και κοινωνικές δεξιότητες και να διαχειρίζονται θέματα τοπικού, εθνικού και παγκόσμιου ενδιαφέροντος. Ενισχύει την συμμετοχή τους σε θέματα που τους αφορούν και στην λήψη αποφάσεων με δημοκρατικό τρόπο. Ενθαρρύνονται να προσεγγίζουν κριτικά τις ανισότητες και καταστάσεις, να επιδεικνύουν ενσυναίσθηση για τους άλλους και περιβαλλοντική συνείδηση (Unesco, 2015).

Γενικότερα, το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να αναπτύξει την ιδιότητα του πολίτη παρέχοντας ικανότητες στα παιδιά από την προσχολική ηλικία να διερευνούν παγκόσμια ζητήματα και προβλήματα. Επιδιώκει την ένταξη της στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών. Εμπλουτίζει τα περιεχόμενα της μάθησης με γνώσεις, που αφορούν ζητήματα της ανθρωπότητας. Επικεντρώνεται στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που ωθούν τα παιδιά να αποκτήσουν μία πολυδιάστατη και παγκόσμια οπτική προκειμένου να εκτιμήσουν και να διαχειρίζονται την πολυμορφία σε ένα θετικό και δημοκρατικό περιβάλλον. Τέλος μέσα από βιωματικές, συμμετοχικές και συνεργατικές στρατηγικές ενθαρρύνει την καλλιέργεια της ευθύνης, την κοινωνική συναίσθηση, την αλληλεγγύη, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη δράση σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο ανάλογα με τις δυνατότητες του, την ηλικία του και το βαθμό ωριμότητας (Πεντέρη, Χλαπάνα, Μέλλιου, Φιλιππίδη, & Μαρινάτου, 2021).

Ξεκινώντας από την προσχολική ηλικία μαθαίνουν να λειτουργούν ως πολίτες μιας δημοκρατικής κοινότητας. Οικοδομούν σταδιακά ικανότητες που θα τα ενδυναμώσουν ηθικά και κοινωνικά και θα αναλάβουν ενεργό δράση. Οι μαθητευόμενοι εξελίσσονται σταδιακά σε αυτόνομες και δημοκρατικές προσωπικότητες, ασκούν τα δικαιώματά τους, εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους, κοινωνικοποιούνται, τηρούν το νόμο και τις συμβάσεις της κοινότητας που αναπτύσσονται. Επίσης συμμετέχουν ενεργά και υπεύθυνα στην δημοκρατική ζωή της κοινωνίας, έχουν κοινωνική συναίσθηση, αναπτύσσουν υγιείς κοινωνικές σχέσεις και συμπεριφέρονται ως πολιτικά όντα (Mousena, Sidiropoulou , & Sidiropoulou, 2022).

2.3 Εκπαίδευση για δημοκρατική πολιτότητα

Η ιδιότητα του πολίτη έχει ως αφετηρία στην Αθηναϊκή Δημοκρατία των αρχαίων χρόνων. Θεωρείται αναγκαία τη συμμετοχή του ατόμου στα κοινά και στην άσκηση της εξουσίας. Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης στο σύγγραμμα του «Πολιτικά» προσδιορίζει τον πολίτη της δημοκρατικής πολιτείας ως το ελεύθερο άτομο που έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στην δικαστική και πολιτική εξουσία, βασικές λειτουργίες του δημοκρατικού κράτους (Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, χ.χ.)

Σημείο αναφοράς αποτελεί το σύγγραμμα «Περικλέους Επιτάφιος» του Θουκυδίδη, επισημαίνοντας την άρρηκτη σχέση του πολίτη με τη δημοκρατία. Όπως αναφέρει, κάθε πολίτης μπορεί να αναδειχθεί στα κρίσιμα πολιτικά αξιώματα λόγω της προσωπικής αρετής και των ικανοτήτων του. Ενθαρρύνεται η συμμετοχή του ατόμου στην ομαλή λειτουργία της δημοκρατικής κοινωνίας (Καλογιάννης, 2013)

Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο (2008), η ενεργός συμμετοχή του κάθε ατόμου είναι προϋπόθεση για την οικοδόμηση και ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας. Όντας μέλος της κοινότητας, με τη συμμετοχή του το άτομο παίρνει μέρος στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν τη κοινότητα του και επηρεάζουν παράλληλα και τη δική του ζωή (Διαμαντόπουλος, 2008).

Αξίζει να αναφερθώ σε ορισμένες απόψεις του παιδαγωγού John Dewey που περιέγραψε την δημοκρατική κοινότητα και εκπαίδευση. Υποστηρίζει στο έργο του «Δημοκρατία και εκπαίδευση» (1916) ότι: «Η δημοκρατία είναι κάτι περισσότερο από μια μορφή διακυβέρνησης. Είναι πρωτίστως ένας τρόπος του κοινωνικού βίου, μιας από κοινού μεταδιδόμενης εμπειρίας.» (Dewey, 2016, σ. 158). Επομένως δεν περιορίζεται σε ένα πολιτικό σύστημα, σε ένα σύνολο θεσμών που προσδιορίζουν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας έχοντας ευρύτερη σημασία. Πρόκειται για τρόπο ζωής, που αναφέρεται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και βασίζεται στην επικοινωνία και στις κοινές εμπειρίες (Dewey, 2016).

Η δημοκρατία για τον Dewey είναι ένα ηθικό ιδεώδες. Το ηθικό ιδεώδες της ανάπτυξης του ατόμου θεωρείται ως μια συνεχόμενη αναδιαμόρφωση των εμπειριών ή μια τάση για την αυτοπραγμάτωση του έχοντας παιδαγωγικό χαρακτήρα. Η δημοκρατία δημιουργεί τις κοινωνικές συνθήκες που διευκολύνουν το ηθικό ιδεώδες της ανάπτυξης. Παρέχει ευκαιρίες στις οποίες αποκτά συνεχώς εμπειρίες, βάζει στόχους και προωθούν τον

εκδημοκρατισμό. Με αυτόν τον τρόπο η δημοκρατία και η εκπαίδευση είναι άρρηκτα συνδεμένες (Αλεξάκης, 2017).

Η δημοκρατία δεν αφορά μόνο τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών. Επιπλέον προάγει τη αρμονική συνύπαρξη, που εστιάζει στην ηθική δέσμευση για το δημόσιο καλό και συμφέρον. Η ανοιχτή επικοινωνία, η αμοιβαιότητα, η συμφωνία των συμφερόντων, η συνεργασία για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού και η απεριόριστη ανταλλαγή εμπειριών είναι ορισμένες από τις έννοιες. Συγκεκριμένα η κριτική δημοκρατία του Dewey σέβεται τη μοναδικότητα κάθε ατόμου και τη διάθεση του για αυτονομία και αναγνώριση της ατομικότητας του. Οι προσδοκίες και στόχοι του ατόμου πρέπει να βρίσκονται σε ισορροπία με το συμφέρον της κοινότητας και τις δημοκρατικές αξίες. Το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να συμβάλλει στην διατήρηση της ισορροπίας και γενικότερα του δημοκρατικού πολιτεύματος (Κατσαρού, 2020).

Υπογραμμίζει ότι βασική υποχρέωση μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι η παροχή σε όλους τους πολίτες της μια γενικής εκπαίδευσης που να αντιπροσωπεύει τις θεμελιώδεις κοινωνικές προσδοκίες και τα δημοκρατικά ιδεώδη. Επομένως η εκπαίδευση θεωρείται αναγκαία για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας προάγοντας τις δημοκρατικές αρχές. Βασικοί σκοποί της είναι η διαμόρφωση του δημοκρατικού πολίτη και η οικοδόμηση της συλλογικής συνείδησης (Αλεξάκης, 2017).

Σύμφωνα με την Unesco η δημοκρατία θεωρείται τρόπος ζωής σε μια κοινότητα στην οποία κάθε άτομο ασκεί τα δημοκρατικά δικαιώματα του, φροντίζει να αξιοποιεί τις δυνατότητες που του παρέχει η ελεύθερη συμμετοχή του και ενστερνίζεται θεμελιώδεις αρχές της κοινότητας (Κυριακίδης, 2015).

Η δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως δημοκρατικούς θεσμούς και νόμους. Για την λειτουργία τους οι πολίτες πρέπει να υλοποιήσουν έναν δημοκρατικό πολιτισμό και να υιοθετήσουν δημοκρατικές αξίες και στάσεις. Ορισμένες αρχές είναι η δέσμευση στην συμμετοχή τους σε δημόσια ζητήματα, στις αποφάσεις της πλειοψηφίας, η προαγωγή του κράτους δικαίου και η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επίσης, δημοκρατική αρχή είναι η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης των απόψεων τους, η ενεργητική ακρόαση, αναγνώριση της διαφορετικότητας των άλλων, η ειρηνική επίλυση συγκρούσεων και η απόκτηση αυτονομίας (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018).

Η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη βασίζεται στις αρχές και τις αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του πλουραλισμού, της

αναγνώρισης της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και την προώθηση του κράτους δικαίου. Είναι χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το επίθετο «δημοκρατική» στον όρο «Εκπαίδευση για την δημοκρατική πολιτότητα» όπως παραθέτει η Karen O'Shea (2003) στην ορολογία της (O'Shea, 2003).

Πρόκειται για διαδικασία που μεταδίδεται και διδάσκεται μέσω της εκπαίδευσης ξεκινώντας από τη νηπιακή ηλικία και διαρκεί σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Το άτομο οφείλει να λαμβάνει μέρος σε όλες τις δημοκρατικές διαδικασίες, να συμμετέχει σε διάφορα πλαίσια, όπως η οικογένεια, το σχολείο, ο εργασιακό χώρος, η τοπική κοινωνία, να γνωρίζει και να ασκεί τα δικαιώματά του. Θεωρείται τρόπος ζωής, που επηρεάζει όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας του. Στο νηπιαγωγείο βιώνει εμπειρίες πολιτότητας και κατ' επέκταση δημοκρατίας (Νικολάου, 2006).

Γενικότερα, εστιάζει στις προσωπικές στάσεις, κοινωνικές δεξιότητες, στην ηθική συγκρότηση, στο σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων και την αποδοχή οικουμενικών αξιών. Προτιμάται η ενεργητική, συνεργατική, κριτική και κοινωνική μάθηση. Η εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη προσανατολίζεται στην ανάπτυξη: 1) γνώσης και κατανόησης για την δημοκρατία και δημοκρατικούς θεσμούς, 2) δημοκρατικών αξιών, στάσεων και συλλογικής συνείδησης και 3) δεξιοτήτων, με τις οποίες οι μαθητές μαθαίνουν να εμπλέκονται ενεργά και υπεύθυνα λειτουργώντας ως πολίτες (Himmelmann, 2013).

Η εκπαίδευση της δημοκρατικής πολιτότητας θεωρείται βασικός στόχος της εκπαιδευτικής πολιτικής. Εντάσσεται σε πρόγραμμα με τίτλο «Μαθαίνοντας να ζούμε μαζί» της Διεθνούς Επιτροπής Εκπαίδευσης για τον εικοστό πρώτο αιώνα (1996). Αποσκοπεί στην ενεργή συμμετοχή του ατόμου στη ζωή της κοινότητας και στις δημοκρατικές διαδικασίες, στην δημοκρατική και υπεύθυνη άσκηση των δικαιωμάτων και των ευθυνών του, την καλλιέργεια της κοινωνικής ευθύνης και στην αρμονική συμβίωση. Οι υπόλοιπες εκπαιδευτικές διεργασίες είναι η εκπαίδευση για την ευγένεια, η εκπαίδευση για την ειρήνη, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, τη διεθνή εκπαίδευση και η εκπαίδευση για το κοινωνικό κεφάλαιο (Brotto, και συν., 2012).

Η δημοκρατική εκπαίδευση πρέπει να αποτελεί μέρος του οράματος για την εκπαίδευση. Όπως διατυπώνεται στη σύσταση CM/ Rec 6 (2007) του συμβουλίου της Ευρώπης, θεωρείται σημαντική επιδίωξη η προετοιμασία των μαθητών για να γίνουν ενεργοί πολίτες σε δημοκρατικές κοινωνίες. Άλλοι στόχοι που παρατίθενται σε αυτή την σύσταση

είναι η ένταξη τους στην αγορά εργασίας, η προσωπική ανάπτυξη και η απόκτηση ενός ευρύτερου πεδίου γνώσεων (Committee of Ministers, 2007).

Ένας από τους σημαντικούς στόχους της εκπαίδευσης της πολιτότητας, όπως ορίζονται στην έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την πολιτότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα (2010) είναι η ενδυνάμωση των μαθητών με δημοκρατικές ικανότητες. Οι μαθητές πρέπει να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στο δημοκρατικό τρόπο οργάνωσης της σχολικής μονάδας και της κοινωνίας. Μαθαίνουν να λειτουργούν ως υπεύθυνοι και αποτελεσματικοί πολίτες στην δημοκρατική κοινωνία συμβάλλοντας στη δημοκρατία και στο κράτος δικαίου (Council of Europe, 2010).

Η σύνδεση της πολιτότητας με την δημοκρατική ιδιότητα εντοπίζεται και σε άλλη Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την πολιτότητα (2017). Στις βασικές ικανότητες απαραίτητες για την διαμόρφωση ενεργών και υπεύθυνων πολιτών εμπεριέχεται η ανάπτυξη δημοκρατικής συμπεριφοράς. Επομένως η εκπαίδευση για μια δημοκρατική συμπεριφορά διασφαλίζει τη εκμάθηση αξιών, την καλλιέργεια κοινωνικών και διαπροσωπικών δεξιοτήτων αλλά και τη διαμόρφωση ενεργών μελλοντικών πολιτών. Ο μαθητής που λαμβάνει από την προσχολική ηλικία μια παιδεία προσανατολισμένη στα δημοκρατικά ιδεώδη, στην ενεργό και υπεύθυνη δράση όντας «εν δυνάμει» πολίτης μιας δημοκρατικής σχολικής κοινωνίας, θα εξελιχθεί σε συνειδητοποιημένο πολίτη και δημιουργικό μέλος της τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας κοινότητας (European Commission, 2018).

Η Δημοκρατική Παιδεία θεωρείται η παιδεία με την οποία τα παιδιά σχεδιάζουν ελεύθερα τις καθημερινές τους δράσεις, ασκούν τα δικαιώματά τους και συμμετέχουν από κοινού με τους ενήλικους σε ένα δημοκρατικό τρόπο λήψης αποφάσεων, όπως διατυπώνεται από την Alternative Education Resource Organization. Έχει τα ακόλουθα βασικά συστατικά. Πρώτον, είναι η διαμόρφωση μιας κουλτούρας ισότητας και αποδοχής. Δεύτερον, όλα τα μέλη της κοινότητας, ανεξαρτήτως ηλικίας ή θέσης, έχουν τον ίδιο λόγο σε αποφάσεις που σχετίζονται με τους κανόνες λειτουργίας, το πρόγραμμα σπουδών, το σχεδιασμό δραστηριοτήτων και γενικά στη ζωή του σχολείου. Τρίτον, εφαρμόζεται η αυτοκατευθυνόμενη –ανακαλυπτική μάθηση. Οι μαθητές επιλέγουν τι, πότε, πως και με ποιον θα μάθουν (Ευρωπαϊκή Κοινότητα για τη Δημοκρατική Παιδεία, χ.χ.).

Η δημοκρατική εκπαίδευση σύμφωνα με τον Dewey αποτελείται από δυο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, προϋποθέτει την ανάπτυξη της αναστοχαστικής σκέψης. Πρόκειται για την ικανότητα του παιδιού να προσεγγίσει τη γνώση μέσω της εμπειρίας, να

αφομοιώσει χαρακτηριστικά του γνωστικού αντικειμένου και να διερευνήσει τη πραγματικότητα. Καλείται να αναστοχαστεί στη προηγούμενη εμπειρία του προκειμένου να ανταποκριθεί σε νέες καταστάσεις και να εξελιχθεί καθώς και αποδίδει νόημα στη συμπεριφορά του. Δεύτερον, προϋποθέτει την καλλιέργεια της κοινωνικής συνείδησης, του συνεργατικού πνεύματος και των διαπροσωπικών ικανοτήτων. Οργανώνει τη σχολική ομάδα με δημοκρατικό τρόπο. Ενισχύονται δημοκρατικά χαρακτηριστικά όπως η συμμετοχή, το συνεργατικό πνεύμα, η αυτοπραγμάτωση, η «πειραματική αναστοχαστική σκέψη», η δημιουργία κοινωνικών σχέσεων και την ισότιμη μεταχείριση (Κατσαρού, 2020).

Η δημοκρατική εκπαίδευση αφορά κατά κύριο λόγο την καλλιέργεια γνωστικών, ηθικών και κοινωνικών συνηθειών που προωθούν την κοινωνική δημοκρατία. Ο μαθητής δεν θεωρείται πολίτης που θα ενεργήσει στο μέλλον, αλλά βρίσκεται ήδη σε μια δημοκρατική κοινωνία, αποκτώντας τις κατάλληλες συνήθειες, στάσεις και συμπεριφορές (Αλεξάκης, 2017).

Αφού η δημοκρατία θεωρείται τρόπος ζωής, οι δημοκρατικές διαδικασίες πρέπει να βιώνονται στο σχολείο, την οικογένεια και στην κοινωνία. Οι εμπειρίες που θα αποκτήσουν καθημερινά ευρύτερα στο σχολικό περιβάλλον και ειδικότερα στα πλαίσια της οργάνωσης της τάξης και της διδασκαλίας μπορούν να οδηγήσουν στην δημοκρατική διαπαιδαγώγηση. Το σχολείο οφείλει να είναι το πλαίσιο στο οποίο θα αρχίσει συστηματικά η εκπαίδευση για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη. Στόχος του σχολείου είναι η διαμόρφωση ενεργών, ηθικών, δημοκρατικών πολιτών με ανεπτυγμένη την κοινωνική συνείδηση, το σεβασμό στα πανανθρώπινα δικαιώματα και στη διαφορετικότητα των άλλων (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018).

Το «Πλαίσιο Αναφοράς Ικανοτήτων για Δημοκρατικό Πολιτισμό» (2018) μπορεί να συμβάλλει σε αυτήν την κατεύθυνση σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (τυπικής, μη τυπικής και άτυπης). Περιλαμβάνει είκοσι δημοκρατικές ικανότητες που χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες: 1) αξίες, 2) στάσεις, 3) δεξιότητες και 4) γνώσεις και κριτική κατανόηση. Είναι οι ακόλουθες:

Αξίες:

- Να δίνουν αξία στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και στα ανθρώπινα δικαιώματα
- Να δίνουν αξία στην πολιτισμική ποικιλομορφία

- Να δίνουν αξία στην δημοκρατία, δικαιοσύνη, αίσθημα του δικαίου, ισότητα και στο σημαντικό ρόλο του νόμου

Στάσεις:

- Να είναι ανοιχτοί στην πολιτισμική ετερότητα και σε διαφορετικές πεποιθήσεις, κοσμοθεωρίες και πρακτικές
- Να δείχνουν σεβασμό στους άλλους ανθρώπους
- Να επιδεικνύουν κοινωνική νοοτροπία
Αισθάνεται μέλος της κοινότητας, ασχολείται με τις υποθέσεις και τα προβλήματα της κοινότητας, συμμετέχει ενεργά στις αποφάσεις της κοινότητας και εκπληρώνει τα καθήκοντα του
- Να δείχνουν υπευθυνότητα
Χρειάζεται να λογοδοτεί για τις συνέπειες των αποφάσεων και των ενεργειών του και να προβαίνει στην αυτοαξιολόγηση του.
- Να αποκτήσουν αυτάρκεια

Δεξιότητες:

- Δεξιότητες αυτόνομης μάθησης:
Πρόκειται για τις δεξιότητες, που χρειάζονται για την πραγματοποίηση, οργάνωση και αξιολόγηση της μάθησης του ατόμου με αυτοκατευθυμένο τρόπο. Προσεγγίζει τα ζητήματα χρησιμοποιώντας διάφορες πηγές και μεθόδους που έχουν επιλέξει οι ίδιοι.
- Δεξιότητες αναλυτικής και κριτικής σκέψης
Αφορούν την ανάλυση των καταστάσεων με συστηματικό τρόπο, την αξιολόγηση, την κριτική ερμηνεία και την διατύπωση κρίσεων για κάθε είδους ζητήματα.
- Δεξιότητες ακρόασης και παρατήρησης:
Αφορούν την παρατήρηση, την ενεργητική ακρόαση, την κατανόηση των λεγόμενων των συνομιλητών και της μη λεκτικής επικοινωνίας.
- Ενσυναίσθηση:
Είναι το σύνολο των δεξιοτήτων που χρειάζονται για την κατανόηση των άλλων, τη ταύτιση τους με τις σκέψεις, τις πεποιθήσεις, τα συναισθήματα και τις ανάγκες των άλλων και να αντικρίζουν τον κόσμο μέσα από την οπτική γωνία των άλλων.
- Ευελιξία και προσαρμοστικότητα

- Γλωσσικές, επικοινωνιακές και πολυγλωσσικές δεξιότητες
Καθορίζουν την εποικοδομητική επικοινωνία των ατόμων που ομιλούν την ίδια ή διαφορετική γλώσσα. Περιλαμβάνουν την ικανότητα του κάθε ατόμου να επικοινωνεί με σαφήνεια σε διάφορες καταστάσεις, να αναγνωρίζει τις διάφορες μορφές διαπροσωπικής επικοινωνίας, να διαπραγματεύεται και να επιχειρηματολογεί σε ένα κλίμα αλληλοσεβασμού και εμπιστοσύνης
- Δεξιότητες συνεργασίας
- Δεξιότητες επίλυσης συγκρούσεων
Είναι οι δεξιότητες που συμβάλλουν στην πρόληψη, αντιμετώπιση, ειρηνική διαχείριση των συγκρούσεων. Ακόμη προωθείται η αμοιβαία κατανόηση, η αναγνώριση των διαφορετικών προοπτικών και η επιλογή της καλύτερης λύσης.
Γνώση και κριτική κατανόηση:
- Γνώση και κριτική κατανόηση του εαυτού
- Γνώση και κριτική κατανόηση γλώσσας και επικοινωνίας
Περικλείει τη γνώση και την κριτική κατανόηση των κοινωνικά κατάλληλων επικοινωνιακών συμβάσεων (λεκτικών και μη λεκτικών) και της διαφορετικότητας τους λόγω διαφορετικών πολιτισμικών καταβολών. Είναι σημαντική η κατανόηση των επιπτώσεων τους στους άλλους ανθρώπους και του ρόλου των πεποιθήσεων και προκαταλήψεων στην επικοινωνία.
- Γνώση και κριτική κατανόηση του κόσμου (πολιτική, νόμος, ανθρώπινα δικαιώματα, πολιτισμός, κουλτούρες, θρησκείες, ιστορία, ΜΜΕ, οικονομία, περιβάλλον, βιώσιμη ανάπτυξη)
(Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018).

Ανάμεσα στις δημοκρατικές ικανότητες του πλαισίου για την ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτισμού εμπεριέχονται και διαπολιτισμικές ικανότητες. Τόσο οι δημοκρατικές και οι διαπολιτισμικές ικανότητες αποτελούν απαραίτητες δεξιότητες για να αναπτυχθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η αλληλεγγύη, η δημοκρατία και το κράτος δικαίου. Αποβλέπουν στην ειρηνική συνύπαρξη όλων των ατόμων και να ζήσουν με δημιουργικό τρόπο. Δεν διδάσκονται αλλά μαθαίνονται με βιωματικό τρόπο και συνεχόμενη εξάσκηση (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018).

Η εκμάθησή τους με τρόπο βιωματικό ορίζεται και από την Λευκή Βίβλο για το Διαπολιτισμικό Διάλογο του Συμβουλίου της Ευρώπης (2008). Θεωρείται μια διαδικασία

κατά την οποία τα άτομα εξασκούνται συνεχώς σε αυτές τις δεξιότητες σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Έχει ως αφητηρία την προσχολική ηλικία, αναπτύσσεται σε όλη την υποχρεωτική σχολική εκπαίδευση και συνεχίζεται σε όλη την ζωή του ατόμου (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2008).

Η εκπαίδευση για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (EDC/Education for Democratic Citizenship) εστιάζει σε αυτό που οι μαθητές πρέπει να είναι ικανοί να κάνουν και μπορούν να μάθουν. Η μάθηση έχει τρεις διαστάσεις: τη γνωστική (γνώσεις, έννοιες και κατανόηση), την συμμετοχική (δεξιότητες) και την πολιτισμική (στάσεις και αξίες). Οι τρεις διαστάσεις της μάθησης σχετίζονται με τη δημοκρατική κουλτούρα:

- Μάθηση σχετικά με την δημοκρατία (Learning about democracy)/Γνωστική Διάσταση
Τα παιδιά λαμβάνουν γνώσεις και πληροφορίες για να κατανοήσουν τη σημασία της δημοκρατίας, αρχές και το περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συνειδητοποιούν πως η άσκηση των δικαιωμάτων τους περιορίζεται στα πλαίσια του αλληλοσεβασμού και της ομαλής συνύπαρξης.
- Μάθηση για τη δημοκρατία (Learning for democracy)/ Συμμετοχική Διάσταση
Για να λάβουν μέρος στη δημοκρατία, οι μαθητές πρέπει να παρέχονται ευκαιρίες για να μάθουν πώς να ασκούν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους και με ποιο τρόπο θα συμμετέχουν. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι μια εποικοδομητική αλληλεπίδραση με τους άλλους. Πρέπει να είναι σε θέση να λειτουργούν σε οργανωμένο πλαίσιο κανόνων, να αναλαμβάνουν την ατομική του ευθύνη μεριμνώντας και για την ευημερία της κοινότητας.
- Μάθηση μέσω της δημοκρατίας (Learning through democracy)/ Πολιτισμική διάσταση
Χρειάζεται επίσης να αναπτύξει δημοκρατικές στάσεις και αξίες με βιωματικό τρόπο για να θεωρείται δημοκρατικό ον. Καλείται να υιοθετήσει τις αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ισότητα, σεβασμός, ελευθερία, δικαιοσύνη, διαφορετικότητα), να αναπτύσσει εθελοντική δράση και να εκδηλώνει αγωνιστική διάθεση για την καταπολέμηση των στερεοτύπων και διακρίσεων. Επομένως η μάθηση μέσω της δημοκρατίας συντελείται σε μεγάλο βαθμό με την αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών και μεταξύ μαθητών – εκπαιδευτικών και της κοινωνικοποίησης τους (Gollob, Krapf, Ólafsdóttir, & Weidinger, 2010).

Στην έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης με θέμα «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Διαχείριση της πολυμορφίας, ενίσχυση της δημοκρατίας» ορίζονται τρεις θεμελιώδεις

αρχές που διέπουν την εκπαίδευση σχετικά με την εκμάθηση της δημοκρατίας. Πρώτον, πρέπει να προσανατολίζεται στις δημοκρατικές αξίες. Δεύτερον, ενισχύει την καλλιέργεια δεξιοτήτων συμπεριφοράς του πολίτη. Τρίτον, απαιτείται η εφαρμογή της δημοκρατίας στην πράξη. Χρειάζεται εμπειρική προσέγγιση στην τάξη και στην καθημερινότητα όπως η ενεργός συμμετοχή στη ζωή της σχολικής μονάδας, η λήψη αποφάσεων, η άσκηση δικαιωμάτων και των ελευθεριών τους, ο αλληλοσεβασμός, η διαπραγμάτευση, η εποικοδομητική επικοινωνία, η κριτική σκέψη, η επίλυση προβλημάτων, τα παιχνίδια ρόλων και η διερεύνηση κοινωνικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων (Brotto, και συν., 2012).

Για να λειτουργεί ως ενεργός δημοκρατικός πολίτη πρέπει να αποκτήσει ένα σύνολο γνωστικών, συναισθηματικών και κοινωνικών ικανοτήτων, όπως ορίζονται από το πρόγραμμα «Παιδεία της Δημοκρατίας». Οι γνωστικές ικανότητες αφορούν την γνώση των κανόνων λειτουργίας της κοινότητας, την κατανόηση της σύγχρονης εποχής και την ικανότητα της κριτικής σκέψης, δημοκρατικών αρχών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι συναισθηματικές ικανότητες αφορούν την κοινωνική του ταυτότητα, στην ένταξη του σε ομάδες, τον αυτοέλεγχο, την αυτορρύθμιση και την συναισθηματική του ανάπτυξη. Επίσης, χρειάζεται να λειτουργεί με γνώμονα την ηθική του, να ενστερνίζεται δημοκρατικές αρχές, να εκφράζει αλληλεγγύη και να αποδέχεται την διαφορετικότητα των άλλων. Τέλος σε κοινωνικό επίπεδο χρειάζεται να αποκτήσει την ικανότητα αρμονικής διαβίωσης και συνεργασίας με τα άλλα άτομα, συλλογικής δράσης και ύπαρξης κοινών σχεδίων δράσης. Πρέπει να επιλύει διενέξεις με ειρηνικό τρόπο, να συμμετέχει σε δημοκρατικές διαδικασίες και να προετοιμαστεί για τον ενεργό ρόλο του στα κοινά (Καζαμίας, 2013).

2.4 Διερεύνηση βασικών εννοιών

2.4.1 Ανθρώπινα Δικαιώματα

Ως ανθρώπινα δικαιώματα ορίζονται τα αναφαίρετα θεμελιώδη δικαιώματα, που δικαιούνται όλοι οι άνθρωποι ανεξαιρέτως από την στιγμή της γέννησης τους λόγω της ανθρωπίνης φύσης που διαθέτουν. Επίσης, θεωρούνται αρχές που καθορίζουν συγκεκριμένα και στοιχειώδη πρότυπα συμπεριφοράς με στόχο την διασφάλιση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Είναι νομικά κατοχυρωμένα και προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο (Serúlvēda, Banning, Gudmundsdóttir, Chamoun, & Genugten, 2004).

Τα ανθρώπινα δικαιώματα κατηγοριοποιούνται συνήθως σε τρεις κατηγορίες: δικαιώματα πρώτης γενιάς, δικαιώματα δεύτερης γενιάς και δικαιώματα τρίτης γενιάς. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα. Τα αστικά δικαιώματα αναφέρονται στην εξασφάλιση της ανθρωπίνης ζωής, την ισότητα, την ελευθερία, την ασφάλεια και την προστασία από κακοποίηση, βασανιστήρια και κακομεταχείριση. Επίσης, προσφέρεται η δυνατότητα να προστατεύσει την ιδιωτική του ζωή. Τα πολιτικά δικαιώματα προσφέρουν στο άτομο την δυνατότητα να συμμετάσχει στο πολιτικό γίγνεσθαι (Brander, και συν., 2016).

Στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα. Τα οικονομικά δικαιώματα διασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο (όπως εργασία, στέγαση, ιδιοκτησία, υλικά αγαθά). Τα κοινωνικά δικαιώματα λειτουργούν ως προϋποθέσεις για την συμμετοχή του ατόμου στην ζωή της κοινότητας. Τέλος τα πολιτιστικά δικαιώματα αφορούν την ελεύθερη συμμετοχή του στα πολιτιστικά δρώμενα, την συμβολή του στην επιστήμη και το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν τα συλλογικά δικαιώματα που προκύπτουν από την δυσκολία εκπλήρωσης των δικαιωμάτων πρώτης και δεύτερης γενιάς. Βασιζόμενα στην αλληλεγγύη περικλείουν το δικαίωμα στην ειρήνη, στην αειφόρο ανάπτυξη, στην προστασία του περιβάλλοντος, στην αποδοχή κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς και στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας (Brander, και συν., 2016).

Ορόσημο για την οικουμενική αναγνώριση και εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών (1948). Περιέχει θεμελιώδεις έννοιες που προσδιορίζουν τα δικαιώματα (ελευθερία, ανθρωπίνη αξιοπρέπεια και ισότητα). Ορίζει τριάντα δικαιώματα με ισχύ για όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως καταγωγής, εθνικότητας, γλώσσας,

θησκευτικής πεποίθησης και φύλου. Στο προοίμιο της αναγνωρίζεται η αξιοπρέπεια της ανθρώπινης ζωής και τα αναφαίρετα δικαιώματα. Με αυτόν τον τρόπο θεμελιώνεται η ελευθερία, η ειρηνική συνύπαρξη τους και η δικαιοσύνη. Η εκπαίδευση καλείται να προωθήσει τα βασικά δικαιώματα και τις ελευθερίες (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1948).

Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι γενικά αποδεκτό ότι όλοι οι άνθρωποι από την γέννηση τους θεωρούνται ελεύθεροι και ίσοι και έχουν τα ίδια δικαιώματα. Οφείλουν να επιδεικνύουν αλληλεγγύη και αίσθημα φιλίας. Σε ένα άλλο άρθρο της, το άρθρο 26 κατοχυρώνεται το δικαίωμα όλων των ατόμων να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Στο ίδιο άρθρο, αναφέρει ότι : « η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και στην ενίσχυση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιακών ελευθεριών. Πρέπει να προάγει την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία ανάμεσα σε όλα τα έθνη και σε όλες τις φυλές και τις θρησκευτικές ομάδες και να ευνοεί την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των Ηνωμένων Εθνών για τη διατήρηση της ειρήνης» (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών , 1948, σ.8)

Σημείο αναφοράς για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των παιδιών είναι η Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού από τον ΟΗΕ (1989) που αλλάζει τον τρόπο αντιμετώπισης των παιδιών. Πρόκειται για την συνθήκη που επικυρώθηκε από σχεδόν όλα τα κράτη και συγκεκριμένα στην Ελλάδα το 1992. Τα παιδιά θεωρούνται ενεργά όντα με ξεχωριστά δικαιώματα που λόγω της σωματικής και πνευματικής ανωριμότητας χρειάζονται προστασία, ειδική βοήθεια και στήριξη. Στο προοίμιο της τονίζει ότι όλα τα παιδιά θεωρούνται ίσα και έχουν δικαιώματα και θεμελιώδεις ελευθερίες ανεξαρτήτως φύλου, χρώματος, εθνικότητας, καταγωγής, θρησκείας και σωματικής αναπηρίας. Ως παιδί θεωρείται κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο από δεκαοκτώ ετών εκτός και αν η ενηλικίωση του συντελείται νωρίτερα ανάλογα με τη νομοθεσία (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1989).

Η Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού αντιπροσωπεύει τέσσερις θεμελιώδεις αρχές που είναι: α) η μη διάκριση, β) το καλύτερο συμφέρον του παιδιού, γ) η επιβίωση, ανάπτυξη και προστασία και δ) η συμμετοχή. Ορίζει 54 άρθρα εκ των οποίων τα 41 άρθρα προσδιορίζουν τα δικαιώματα τους. Ομαδοποιούνται σε τέσσερις κατηγορίες: τα δικαιώματα επιβίωσης, ανάπτυξης, προστασίας και συμμετοχής (Παπαγεωργίου & Σύρου, 2019).

Τα δικαιώματα επιβίωσης αναφέρονται στις βασικές ανάγκες του παιδιού όπως ζητήματα σχετικά με την επιβίωση, το βιοτικό επίπεδο, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η ψυχαγωγία, το παιχνίδι, ο ελεύθερος χρόνος και η ασφάλεια του. Στην ομάδα των δικαιωμάτων ανάπτυξης ανήκουν η εκπαίδευση, η οικογένεια, η προώθηση του πολιτισμού και η βέλτιστη ανάπτυξη ταυτότητας του παιδιού. Στα δικαιώματα συμμετοχής συμπεριλαμβάνονται η εξελισσόμενη ικανότητα του να παίρνει αποφάσεις, να συμμετέχει στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της κοινωνίας και η ελευθερία γνώμης, έκφρασης, σκέψης, θρησκείας, της πρόσβασης σε πληροφορίες. Επίσης αφορά την συμμετοχή του σε ομάδες, την ευημερία και την προστασία της ιδιωτικής ζωής του. Τέλος τα δικαιώματα προστασίας εγγυώνται την προστασία από την κακομεταχείριση, την παραμέληση, την εκμετάλλευση, την παιδική εργασία και τις πολεμικές συρράξεις (Παπαγεωργίου & Σύρου, 2019).

Ο ρόλος της εκπαίδευσης αναδεικνύεται από τα άρθρα 28 και 29 της παρούσας σύμβασης. Στο άρθρο 28 ως βασικά δικαιώματα θεωρούνται η δωρεάν πρόσβαση των παιδιών στην υποχρεωτική εκπαίδευση και η παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους τους μαθητές στο σχολικό περιβάλλον. Το άρθρο 29 ορίζει ότι η εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει:

- α) Στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και στην πληρέστερη δυνατή ανάπτυξη των χαρισμάτων, σωματικών και πνευματικών ικανοτήτων του.
- β) Στην ανάπτυξη του σεβασμού για τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις αρχές και ελευθερίες.
- γ) Στην ανάπτυξη του σεβασμού για τους γονείς του, την ταυτότητά του, τη γλώσσα του και τις πολιτιστικές του αξίες, καθώς και του σεβασμού του για τις εθνικές αξίες της χώρας που ζει, της χώρας καταγωγής και για τους πολιτισμούς που διαφέρουν από το δικό του.
- δ) Στην προετοιμασία του παιδιού για μία υπεύθυνη ζωή σε μία ελεύθερη κοινωνία με πνεύμα κατανόησης, ειρήνης, ανοχής, ισότητας των φυλών και φιλίας των λαών, των εθνικιστικών, εθνικών και θρησκευτικών ομάδων και των προσώπων αυτόχθονης καταγωγής και
- ε) Στην φροντίδα για το φυσικό περιβάλλον (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1989).

Στόχος της εκπαίδευσης είναι η διαμόρφωση δημοκρατικών, ίσων, ελεύθερων και ενεργών πολιτών με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και με αίσθημα δικαίου. Η σημασία της επισημαίνεται στην διακήρυξη του Μάαστριχτ (2002) καθώς γίνεται λόγος για Παγκόσμια Εκπαίδευση όντας η παγκόσμια διάσταση της Εκπαίδευσης για την Πολιτότητα. Στις μορφές της Παγκόσμιας εκπαίδευσης συγκαταλέγεται η εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. (Cabezudo, και συν., 2012).

Η δεκαετία 1995-2004 καθιερώθηκε από τον ΟΗΕ ως την δεκαετία που αφορά την εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ (1997) ορίζει την Εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα ως μία προσπάθεια διαπαιδαγώγησης, ενημέρωσης και μετάδοσης με σκοπό την οικοδόμηση μιας οικουμενικής κουλτούρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιτυγχάνεται μέσω της απόκτησης γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων και στάσεων που στοχεύουν:

- στην καλλιέργεια του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών
- στην ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και της διαφύλαξης της αξιοπρέπειάς τους
- στην προαγωγή της κατανόησης, της ανεκτικότητας, της ισότητας των φύλων και φιλικών συναισθημάτων μεταξύ χωρών, των αυτοχθόνων λαών και των φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών ομάδων
- στην παροχή ευκαιριών σε όλους τους ανθρώπους να συμμετέχουν ενεργά και ελεύθερα σε μια δημοκρατική κοινωνία
- στην διεξαγωγή των δραστηριοτήτων για την διασφάλιση της ειρήνης (Φραντζή, 2006).

Υπάρχουν αρκετοί ορισμοί της Εκπαίδευσης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Ενδεικτικά, αναφέρονται ορισμένοι ορισμοί της εκπαίδευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως εκείνος που παρατίθεται από την Διεθνή Αμνηστία. Πρόκειται για μια διαδικασία με την οποία οι μαθητές γνωρίζουν τα δικαιώματα τους και τα δικαιώματα των άλλων στα πλαίσια της συμμετοχικής μάθησης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Επιπρόσθετα θεωρείται μια συμμετοχική διαδικασία περικλείοντας συνειδητά προσχεδιασμένα σύνολα μαθησιακών δραστηριοτήτων που έχουν ως περιεχόμενο τις γνώσεις, τις αξίες και τις δεξιότητες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και απευθύνονται στο ευρύ κοινό σύμφωνα το Περιφερειακό Κέντρο Πληροφοριών Ασίας-Ειρηνικού για την Εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Στοχεύουν να καταστήσουν το άτομο ικανό να κατανοεί τις εμπειρίες του, να αναλάβει τον έλεγχο της ζωής του και να λειτουργεί υπεύθυνα (Brander, και συν., 2016).

Σημαντικός ορισμός είναι εκείνος που παρατίθεται στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Νέων από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Ως εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα δικαιώματα θεωρούνται «τα εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες που εστιάζουν στην προαγωγή της ισότητας σε ό,τι αφορά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε συνάρτηση με άλλα

προγράμματα που προάγουν τη διαπολιτισμική μάθηση, τη συμμετοχή και την ενδυνάμωση των μειονοτήτων.»(Brander et al, 2016, σ. 17).

Ένας άλλος ορισμός για την ΕΑΔ παρατίθεται στο Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Εκπαίδευση για τη Δημοκρατική Πολιτότητα και την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα. Νοείται ως η εκπαίδευση, κατάρτιση, ευαισθητοποίηση, πληροφόρηση, εφαρμογή πρακτικών και δραστηριοτήτων που αποβλέπουν στην παροχή γνώσεων, την ανάπτυξη στάσεων, συμπεριφορών, δεξιοτήτων και στην ενδυνάμωση των εκπαιδευόμενων για την δημιουργία και προάσπιση μιας οικουμενικής κουλτούρας ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών στην κοινωνία (Council of Europe, 2010).

Η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα συνδέονται στενά. Διαφέρουν όμως ως προς το πεδίο εφαρμογής, όχι στην μεθοδολογία. Η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη εστιάζει στα δημοκρατικά δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και την ενεργό συμμετοχή του στην κοινότητα. Ενώ η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα εστιάζει στο σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών σε κάθε πτυχή της ζωής των ατόμων. Αλλά οι δύο προσεγγίσεις αποσκοπούν στη δημιουργία ενεργών, ενημερωμένων και υπεύθυνων πολιτών, που ενδιαφέρονται για την κοινωνική ευημερία και την ομαλή λειτουργία της δημοκρατικής κοινωνίας. Προωθείται ο διαπολιτισμικός διάλογος, η διαφορετικότητα, η επίλυση προβλημάτων και η διαχείριση διενέξεων (Τσιούμης & Βασιλειάδης, 2018).

Οι γενικές αρχές της Εκπαίδευσης καθορίζουν το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Μια από τις γενικές αρχές είναι η ευαισθητοποίηση σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παγκόσμιας ειρήνης και η διασφάλιση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Η εκπαιδευτική διαδικασία στο σύνολο της εφαρμόζει το άρθρο 3 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού. Σύμφωνα με αυτό το άρθρο, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και να εξασφαλίζεται το συμφέρον του παιδιού (ΥΠΕΠΘ & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2003).

Υπάρχουν βασικές αρχές για τη μάθηση και διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρώτη αρχή είναι ο αυτοκαθορισμός και οργάνωση των μορφών μάθησης. Δεύτερη αρχή είναι η πεποίθηση ότι η γνώση και η εμπειρία των μαθητών χρησιμοποιούνται ως πηγές μάθησης. Μέσα από ερωτήσεις και τη δική τους έρευνα κινητοποιούνται και οδηγούνται στις απαντήσεις. Τρίτη αρχή είναι η ενθάρρυνση για αλλαγή προοπτικής και ανάπτυξη κριτικής σκέψης. Γίνεται με συζήτηση και αποδοχή της πολυσημίας και της διαφορετικής γνώμης. Τέταρτη αρχή είναι η εργασία σε μικρές ομάδες. Πέμπτη αρχή είναι η

αλλαγή ρόλου του εκπαιδευτικού. Συντονίζει και διευκολύνει την μαθησιακή διαδικασία. Έκτη αρχή είναι η σφαιρική θεώρηση των καταστάσεων. Έβδομη αρχή είναι η αποφυγή «μη θετικών» εκπαιδευτικών διαδικασιών και συγκρούσεων (Πανταζής Β. , 2009).

Η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα αποβλέπει στην παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους τους μαθητές και στην ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων, αξιών για να ασκούν τα δικαιώματά τους και παράλληλα να σέβονται τα δικαιώματα των άλλων.

- Γνώσεις:

Πρέπει να γνωρίζουν τα δικαιώματα τους, να κατανοούν τις αρχές που τα διέπουν. Επίσης πρέπει να ενήμεροι για την ιστορία τους, τους μηχανισμούς προστασίας και τους διεθνείς και τοπικούς οργανισμούς προστασίας τους. Πρέπει να αντιληφθούν το ρόλο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην καθημερινότητα τους, την σύνδεση των δικαιωμάτων με την ειρήνη, τη βιώσιμη ανάπτυξη, τη δικαιοσύνη, τη δημοκρατία και τα ζητήματα σχετικού περιεχομένου.

- Δεξιότητες:

Καλούνται να εντοπίζουν και να αναλύουν ζητήματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις συνθήκες που τα δικαιώματα καταπατούνται. Επίσης μπορούν να αναζητούν σχετικές πηγές και να αναπτύσσουν κριτική σκέψη. Ενθαρρύνονται να ασκούν τα δικαιώματα τους, να εφαρμόζουν τις αρχές που τα διέπουν για την επίλυση προβλημάτων και στην λήψη αποφάσεων. Πρέπει να παρέχονται ευκαιρίες να συμμετέχουν ενεργά και υπεύθυνα, ισότιμα στις δημοκρατικές διαδικασίες, να εργάζονται σε ομάδες, να συνεργάζονται, να επικοινωνούν αποτελεσματικά και να διαχειρίζονται θετικά τις συγκρούσεις. Τέλος χρειάζεται να προβαίνουν σε δραστηριότητες για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των ατόμων.

- Στάσεις και αξίες:

Πρέπει να ασκούν τα δικαιώματα τους δείχνουν σεβασμό για όλους και να αποδέχονται τη διαφορετικότητα των άλλων. Χρειάζεται να ευαισθητοποιούνται και ενδιαφέρονται ενεργά για θέματα που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δικαιοσύνη και την κοινωνική σταθερότητα. Είναι σημαντικό επίσης να αυτοπροσδιορίζονται, να έχουν αυτοέλεγχο, να είναι δίκαιοι, να μαθαίνουν συνεχώς και να επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή. Οφείλουν να καταπολεμούν κάθε μορφής διακρίσεις, τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία. Παρακινούνται να δείχνουν αλληλεγγύη σε άτομα που παραβιάζονται τα δικαιώματά τους, ενσυναίσθηση και να

προστατεύουν τα δικαιώματα τους. Τέλος πρέπει να συνεργάζονται, να συνδιαλέγονται και να επιζητούν την ειρήνη, την αρμονική συνύπαρξη και την βιώσιμη ανάπτυξη (UNESCO, OSGEY, & OHCHR, 2022).

Η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα διέπεται από ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως αναφέρονται στην διακήρυξη του ΟΗΕ για την Εκπαίδευση και την Κατάρτιση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα (2011). Πρώτο, αφορά την εκπαίδευση σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Μέσα από μια στοχευμένη διδασκαλία τα παιδιά πρέπει να γνωρίσουν τα δικαιώματα τους όπως και να κατανοήσουν τις αρχές, τις αξίες και τους κανόνες που χαρακτηρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και επίσης τους μηχανισμούς προστασίας τους.

Δεύτερο, αφορά την εκπαίδευση μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιθυμητός στόχος είναι η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, στο οποίο η μάθηση και η διδασκαλία θα διεξάγεται με τρόπο που τα δικαιώματα των μαθητευόμενων και των εκπαιδευτικών θα γίνονται σεβαστά, οι μαθητές θα συμμετέχουν και θα ακούγονται οι απόψεις τους. Το σχολικό περιβάλλον θα είναι ο χώρος στο οποίο τα δικαιώματα και οι αξίες που τα διέπουν θα χαρακτηρίζουν οποιαδήποτε διδακτική δραστηριότητα ή καθημερινή πρακτική. Έτσι, θα βιώσουν τα δικαιώματα ως αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας τους και θα αναπτύξουν δεξιότητες, στάσεις και αρχές που προσδιορίζουν το περιεχόμενο της εκπαίδευσης για τα δικαιώματα.

Τρίτο, αφορά την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Προσφέρονται πολλές ευκαιρίες στις οποίες εφαρμόζουν τα δικαιώματά τους. Παράλληλα μαθαίνουν να σέβονται και προασπίζουν τα δικαιώματα των άλλων. Συμμετέχουν ενεργά και μαθαίνουν να λειτουργούν ως ελεύθεροι, ενεργοί, υπεύθυνοι και ενημερωμένοι πολίτες σε μια δημοκρατική σχολική κοινότητα ή και στον κοινωνικό περίγυρο τους. Γενικότερα οι τρεις διαστάσεις της προαναφερόμενης μορφής εκπαίδευσης είναι αλληλένδετες και επιχειρούν μια ολιστική προσέγγιση της. Επομένως πρέπει να μάθουν, να βιώσουν και να εφαρμόσουν στην καθημερινή τους ζωή τα δικαιώματα τους για την οικοδόμηση μιας κουλτούρας δικαιωμάτων και δημοκρατίας (Robinson, Phillips, & Quennerstedt, 2020).

Είναι σημαντικό να ενημερωθούν για τα δικαιώματα τους, κατανοήσουν τα δικαιώματα τους και να τα βιώσουν στην μαθησιακή διαδικασία και γενικότερα στην καθημερινή σχολική ζωή και να αναγνωρίζουν περιπτώσεις καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με αυτό τον τρόπο, θα μπορούν ως ενήλικες να σέβονται τα δικαιώματα των

άλλων, υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και να δραστηριοποιούνται μέσα στην κοινότητα σύμφωνα με τις αρχές που τα διέπουν (Πανταζής Β. Α., 2008).

Θεμελιώδης στόχος της εκπαίδευσης για την δημοκρατική πολιτότητα είναι η ύπαρξη κουλτούρας ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προωθεί τη δημοκρατία, την κοινωνική συνοχή, την δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη. Βασικά στοιχεία της κουλτούρας είναι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η προώθηση της ισότητας όλων των ανθρώπων δίχως διακρίσεις και η καλλιέργεια του σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες. Επίσης ενισχύεται η αυτοεκτίμηση και η εκτίμηση των άλλων, η ενεργό συμμετοχή, η υπευθυνότητα, η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση, η αλληλεγγύη και η κοινωνική αλληλεπίδραση. Επίσης στοχεύει στην αναγνώριση και σεβασμού της διαφορετικότητας για τις εθνικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές κοινότητες, στην ανεκτικότητα, μια ειρηνικής κουλτούρας και στον πολιτισμικό πλουραλισμό (Flowers, 2012).

Το σχολείο μπορεί να λειτουργήσει ως χώρος άσκησης δημοκρατικής πολιτότητας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα παιδιά μπορούν να κατακτήσουν βασικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δημοκρατίας όπως:

- Γνωρίζουν και σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες
- Εκφράζουν τη γνώμη τους και επιδιώκουν το ατομικό συμφέρον τους έχοντας αυτοπεποίθηση και συναίσθηση της ελευθερίας τους.
- Συμπεριφέρονται με αλληλοσεβασμό, ενσυναίσθηση, είναι σε θέση να μεταβάλλουν την οπτική τους, αποδέχονται την πολιτισμική ετερότητα και αναπτύσσουν την ενεργητική ακρόαση
- Επιλύουν τις συγκρούσεις τους ειρηνικά
- Σέβονται τους θεσμούς που προστατεύουν και γνωρίζουν τους περιορισμούς της ατομικής ελευθερίας
- Αναγνωρίζουν την πολιτική ως διαδικασία επίλυσης δημόσιων ζητημάτων και προβλημάτων
- Συμμετέχουν στις δημοκρατικές διαδικασίες (εκλογές, επίσημες διαδικασίες λήψης αποφάσεων) επιδεικνύοντας συνεργατικό πνεύμα, συλλογική συνείδηση και αλληλεγγύη.
- Επιλέγουν εναλλακτικούς τρόπους για την μεταβολή αποφάσεων (ευαισθητοποίηση, ακτιβισμός, αυτοκαθοριζόμενη αντιμετώπιση των προβλημάτων)

- Αναλαμβάνουν τις ευθύνες των πράξεων και των αποφάσεων τους και συνειδητοποιούν το αντίκτυπο τους. Ασκούν τα δικαιώματα τους και τις υποχρεώσεις τους.
- Γίνονται ενεργοί πολίτες
- Προωθείται η δημοκρατία, η δικαιοσύνη, η κοινοτική ευημερία, η αλληλεγγύη και η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ τους και σε διεθνές επίπεδο (Βλάχου, 2020).

Όπως αναφέρει η Βαρουξή (2003), βασική υποχρέωση του κάθε κράτους είναι η διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνεται νομικά από το διεθνές δίκαιο. Σύμφωνα με έρευνα της UNICEF (2015) σε 26 χώρες ανάμεσα τους και η Ελλάδα, δεν υπάρχει κάποια επίσημη συγκεκριμένη πολιτική πάνω σε αυτή. Κατάλληλη ηλικία για την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα θεωρείται η προσχολική ηλικία. Σε αυτήν την ηλικία διαμορφώνουν τον χαρακτήρα τους και μπορούν να εσωτερικεύσουν εύκολα αξίες, συμπεριφορές και στάσεις που προσδιορίζουν την εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μπορούν να εξαλείψουν προβληματικές συμπεριφορές όπως ο σχολικός εκφοβισμός, στερεότυπα, ρατσιστικές συμπεριφορές, επιθετικότητα. Η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα σε αυτή την ηλικία θα επιδράσει θετικά το παιδί σε όλη τη διάρκεια της ζωής του και τη ζωή της κοινότητας (Παπαγεωργίου & Σύρου, 2019).

Οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας οφείλουν να δημιουργήσουν ένα μαθητοκεντρικό περιβάλλον που λαμβάνει υπόψιν τα βιώματα, τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των παιδιών. Σε αυτό το περιβάλλον που θα σέβεται τις απόψεις τους και θα είναι αποδεκτή η διαφορετικότητα τους θα διευκολύνουν την ισότιμη και ενεργή συμμετοχή όλων των μαθητών, την δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης και διατύπωσης γνώμης τους και την δημιουργία θετικών διαπροσωπικών σχέσεων. Αποτελεί μια παιδαγωγική πρακτική που μπορεί να θεωρηθεί σημείο εκκίνησης για την συνειδητοποίηση και την βίωση των δικαιωμάτων τους (Χριστοδούλου- Γκλιάου, 2011).

Η προσέγγιση που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα έχει ως επίκεντρο το παιδί και αφορά την αναγνώριση των δικαιωμάτων του παιδιού από τα ίδια. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους συνδέονται με την καθημερινότητα και τα βιώματα τους. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να εξασφαλίζουν τον αλληλοσεβασμό, την ισότητα, την ελευθερία, την ανεκτικότητα και την ομαλή ένταξη όλων των παιδιών με διαφορετικό κοινωνικό-πολιτισμικό υπόβαθρο. Πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι τα παιδιά είναι φορείς δικαιωμάτων και χρειάζονται υποστήριξη για την άσκηση των δικαιωμάτων τους (Τσιούμης & Βασιλειάδης, 2018).

Προσφέρονται μαθησιακές ευκαιρίες, στις οποίες ενθαρρύνονται να εκφράζουν ελεύθερα τις επιθυμίες και τις απόψεις τους και να αναδείξουν τα ενδιαφέροντά τους. Τους δίνεται η δυνατότητα να αποφασίζουν για ό,τι τους αφορά και να συμμετέχουν σε δημοκρατικές διαδικασίες (συμβούλιο της τάξης, ψηφοφορίες). Μαθαίνουν να λειτουργούν αυτόνομα αλλά και συλλογικά μέσα από ελεύθερες και οργανωμένες δραστηριότητες. Σε ένα δημοκρατικό κλίμα αλληλεπιδρούν, συνεργάζονται, επιλύουν συγκρούσεις και αναγνωρίζουν την διαφορετικότητα των άλλων (Τσιούμης & Βασιλειάδης, 2018).

Οι βασικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις είναι η συνεργατική μάθηση, η βιωματική μάθηση, η ενεργό συμμετοχή, η μάθηση μέσω της εμπειρίας, ο διαπολιτισμικός διάλογος και η ολιστική προσέγγιση της γνώσης. Οι δραστηριότητες πρέπει να έχουν ως βάση τις προηγούμενες γνώσεις, τις ιδέες και εμπειρίες των μαθητών δίνοντας την δυνατότητα να διερευνήσουν τα δικαιώματα και να ανακαλύψουν νέες γνώσεις («μάθηση σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα»). Ακόμη, πρέπει να προτρέπουν όλους τους μαθητές να συμμετέχουν, να παίρνουν μέρος σε συζητήσεις, να συνεργάζονται, να συνυπάρχουν ειρηνικά, να αυτοπροσδιορίζονται και να γνωρίζει καλύτερα ο ένας τον άλλον («μάθηση μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»).

Τέλος κινητοποιούν τους μαθητές να μετουσιώνουν ό,τι έμαθαν σε πράξεις συμβατές με την ισότητα, δικαιοσύνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία. Επίσης ερμηνεύουν κριτικά τις ανισότητες, περιπτώσεις παραβίασης των δικαιωμάτων και την αδικία («μάθηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα»). Σε γενικές γραμμές οι δραστηριότητες πρέπει να αντιπροσωπεύουν βασικές αρχές των δικαιωμάτων, να καλλιεργούν δεξιότητες βιωματικά, να προσφέρονται ίσες ευκαιρίες μάθησης και να αποβλέπουν στην οικοδόμηση κουλτούρας δημοκρατίας και δικαιωμάτων στο σχολείο (Brander, και συν., 2016).

Σημαντική είναι η ανάπτυξη της προκοινωνικής συμπεριφοράς από την προσχολική ηλικία για να έρθουν σε επαφή τα παιδιά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, πανανθρώπινες αξίες, δημοκρατικές αρχές, κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές. Μπορεί να συνδεθεί με την εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα δικαιώματα με την ύπαρξη τριών χαρακτηριστικών. Πρώτο χαρακτηριστικό είναι η συμπάθεια που αφορά την εκδήλωση ενδιαφέροντος και θετικής διάθεσης για τους άλλους. Περιορίζεται ο εγωκεντρισμός του παιδιού και αίρονται στερεότυπα. Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η ανάθεση ρόλων. Με αυτόν τον τρόπο, είναι σε θέση να κατανοήσουν τα χαρακτηριστικά του ρόλου, να βιώσουν καταστάσεις και να βλέπουν μια κατάσταση ή ένα πρόβλημα από την οπτική του άλλου. Τρίτο

χαρακτηριστικό είναι η υπευθυνότητα. Γίνονται υπεύθυνα, συμμετέχουν, παίρνουν πολλές πρωτοβουλίες και μαθαίνουν συνέχεια. Ακόμα συμπεριφέρονται με σύνεση, αποκτούν αυτοπεποίθηση και σεβασμό στους άλλους, καλλιεργούν θετικές συμπεριφορές και εκδηλώνουν αλληλεγγύη (Φραντζή, 2006).

Γενικότερα η προκοινωνική συμπεριφορά θεωρείται μια συνειδητή συμπεριφορά που λειτουργεί με θετικό τρόπο ωφελώντας τους άλλους και γενικότερα την κοινότητα. Περιλαμβάνει στάσεις όπως η προσφορά βοήθειας, το μοίρασμα, η ανακούφιση των ατόμων, ο αλτρουισμός και η συνεργασία. Προωθεί την εγγύτητα, την κοινωνική συνοχή, την ευημερία, τη δημιουργία υγιών κοινωνικών σχέσεων, την ενσυναίσθηση και τη μείωση των προκαταλήψεων (Conte, Grazzan, & Pepe, 2018).

Σημαντικό είναι το πρόγραμμα εκπαίδευσης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, όπως διατυπώθηκε από την Διεθνή Αμνηστία. Μπορεί να εφαρμοστεί σε όλες τις βαθμίδες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης ξεκινώντας από τα παιδιά προσχολικής ηλικίας. Αποτελείται από ορισμένα βήματα. Πρώτο βήμα είναι η οργάνωση της τάξης με τέτοιο τρόπο που θα καλλιεργείται ο αλληλοσεβασμός και η αμοιβαία κατανόηση. Επομένως οργανώνεται με αποτελεσματικό τρόπο η επικοινωνία, η συνεργασία ανάμεσα στους μαθητές και οι δραστηριότητες βιωματικά. Δεύτερο βήμα είναι η καλλιέργεια της εμπιστοσύνης μεταξύ των μαθητών, της κοινωνικής αποδοχής και του αλληλοσεβασμού.

Το τρίτο βήμα αφορά την βίωση της ανθρώπινης ζεστασιάς. Όταν δημιουργούνται ζεστές σχέσεις που δημιουργούν το αίσθημα της ασφάλειας, μαθαίνουν καλύτερα και αποκτούν δεξιότητες και στάσεις. Το τέταρτο βήμα αφορά τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης στην τάξη. Επιθυμητός στόχος είναι η δημοκρατική λειτουργία της τάξης, η οποία είναι αποτέλεσμα συζήτησης και διερεύνησης από την σχολική ομάδα (εκπαιδευτικοί και μαθητές). Διαμορφώνεται με το διάλογο, το συνεργατικό πνεύμα, τη συμμετοχή σε δημοκρατικές διαδικασίες, την διαχείριση των συγκρούσεων, την λήψη αποφάσεων και την αποδοχή των συλλογικών αποφάσεων.

Το πέμπτο βήμα είναι η χρήση επιθετικών προσδιορισμών που προωθούν την ευγένεια, το σεβασμό της προσωπικής του ταυτότητας και την άρση των προκαταλήψεων. Το έκτο βήμα αναφέρεται στην αξιοποίηση των καθημερινών προβλημάτων της τάξης ως θέμα συζήτησης, διαπραγμάτευσης και επίλυσης. Το έβδομο βήμα αφορά την δυναμική αντιμετώπιση καταστάσεων που παρατηρούνται ανισότητές και ρατσισμός και την υποστήριξη του εκπαιδευτικού στις δυο πλευρές (Διεθνής Αμνηστία).

4.2.2 Συμμετοχή

Η συμμετοχή θεωρείται η διαδικασία κατά την οποία κάθε άτομο λαμβάνει μέρος στην λήψη αποφάσεων που ασκούν επιρροή στην ζωή του και στη κοινότητα του. Είναι το μέσο με το οποίο οικοδομείται μια δημοκρατία και κριτήριο αποτίμησης μιας δημοκρατίας. Αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πολιτότητας. Επιπλέον θεωρεί ότι ένα έθνος είναι δημοκρατικό στο βαθμό που οι πολίτες εμπλέκονται στην ζωή της κοινότητας (Hart R. , 1992).

Σε γενικές γραμμές η συμμετοχή προσδιορίζεται ως διαδικασία στην οποία το άτομο είναι σε θέση να λάβει μέρος σε μια δραστηριότητα ή στην διαδικασία λήψης αποφάσεων που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα το ίδιο. Αναδύονται ευκαιρίες για να διατυπώσει τις απόψεις του και να εκφραστεί, να ακούγεται η φωνή του ενώ λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις, οι ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του (Thomas N. P., 2007).

Σύμφωνα με έγγραφο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Education and Active citizenship in European Union» (1998) προσδιορίζονται τέσσερις διαστάσεις της ενεργού πολιτότητας. Η ενεργός και υπεύθυνη συμμετοχή του ατόμου στην κοινότητα παραπέμπει στην «πρακτική διάσταση». Επίσης, σύμφωνα με τον Drake (2001) η πολιτότητα περιλαμβάνει τέσσερα χαρακτηριστικά που μπορούν να καλλιεργηθούν από την παιδική ηλικία. Είναι η ιδιότητα του ατόμου ως μέλος μιας κοινότητας («Είμαι»), η συμμετοχή δηλαδή να λαμβάνει μέρος στον καθορισμό των εξελίξεων και στην λήψη αποφάσεων («Κάνω»), τα δικαιώματα που ασκεί και σέβεται («Μπορώ») και τις υποχρεώσεις του προς την κοινότητα («Οφείλω») (Κουράκη & Βορύλλα, 2014).

Βασικό συστατικό της ενεργού πολιτότητας αποτελεί η συμμετοχή του ατόμου στη κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της κοινότητας του, όπως διατυπώνεται από το European Commission 's Centre for Research on Lifelong Learning. Συνδέεται άμεσα με τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατικές αρχές. (Hoskins, και συν., 2012).

Η συμμετοχή αποτελεί συνταγματικό αναγνωρισμένο δικαίωμα των παιδιών στα πλαίσια μιας δημοκρατικής και δίκαιης κοινωνίας. Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του παιδιού (1989) υπογραμμίζει ότι και τα παιδιά έχουν δικαιώματα και θεμελιώδεις ελευθερίες. Το δικαίωμα συμμετοχής του παιδιού σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του αναδεικνύεται στα ακόλουθα άρθρα. Σύμφωνα με το άρθρο 12 το παιδί δικαιούται να εκφέρει ελεύθερα την γνώμη του και να συμμετέχει στην λήψη αποφάσεων που το αφορούν άμεσα. Είναι σημαντικό οι απόψεις του να λαμβάνονται υπόψη ανάλογα με την ηλικία και το βαθμό ωριμότητας του. Σύμφωνα με το άρθρο 13 δικαιούται να

εκφράζεται ελεύθερα, να αναζητά και να κοινοποιεί πληροφορίες και ιδέες αρκεί να εξασφαλίζεται ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων, η δημόσια τάξη και ασφάλεια. Στο άρθρο 14 αναγνωρίζεται το δικαίωμα του να σκέφτεται ελεύθερα, να λειτουργεί με γνώμονα την συνείδηση του και να υιοθετεί οποιοδήποτε θρησκευτικό δόγμα επιθυμεί. Επιπλέον στο άρθρο 15 έχει το δικαίωμα να συνεργάζεται με άλλους και να συνυπάρχει ειρηνικά (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1989).

Συνεχίζοντας, σύμφωνα με το άρθρο 17 επιτρέπεται η πρόσβαση του παιδιού σε πληροφορίες και ενημερωτικό υλικό από ποικίλες πηγές. Ακόμα με το άρθρο 23 τα παιδιά με αναπηρία δικαιούνται να έχουν μια αξιοπρεπή ζωή, να θεωρούνται αυτόνομα και να συμμετέχουν ενεργά στην κοινότητα. Επιπλέον, όπως ορίζει το άρθρο 30 κάθε παιδί που ανήκει σε μειονότητα (εθνική ή θρησκευτική ή γλωσσική) έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στην πολιτιστική ζωή της μειονότητας, να ασκεί ελεύθερα τα θρησκευτικά του καθήκοντα και να επικοινωνεί στην γλωσσική του διάλεκτο. Τέλος με το άρθρο 31 μπορεί να συμμετέχει στα πολιτιστικά και καλλιτεχνικά δρώμενα της κοινότητας προσφέροντας του πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, 1989).

Το δικαίωμα της συμμετοχής των παιδιών θεωρείται από τα σημαντικότερα δικαιώματα που καθορίζουν την ζωή του. Η Marta Santos Pais (2000) επισημαίνει τη σημασία αυτού του δικαιώματος. Το παιδί οφείλει να αντιμετωπίζεται ως φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Δύναται να διατυπώνει απόψεις, να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που αφορούν το ίδιο και το εγγύτερο περιβάλλον του, να αναπτύσσει δημοκρατική συμπεριφορά, να επιδιώκει την κοινωνική αλλαγή και να μεριμνά για την αρμονική συνύπαρξη του (Hart J. , 2008).

Σύμφωνα με τον οργανισμό «Save the Children» η συμμετοχή θεωρείται μια «...συνεχής διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει την ανταλλαγή πληροφοριών και το διάλογο μεταξύ παιδιών και ενηλίκων με βάση τον αμοιβαίο σεβασμό και κατά την οποία τα παιδιά μπορούν να μάθουν πώς οι απόψεις τους και οι απόψεις των ενηλίκων λαμβάνονται υπόψη και διαμορφώνουν το αποτέλεσμα των διαδικασιών αυτών» (Save the Children, 2021, σ.2)

Η Morrow (2000) βασισμένη σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα για τα σχολικά συμβούλια διαφοροποιεί τη λανθάνουσα συμμετοχή από την ενεργό συμμετοχή δηλαδή την εμπλοκή τους σε όλα τα στάδια λήψης των αποφάσεων που τους απασχολούν. Στόχος της ενεργού συμμετοχής των μαθητών είναι η ενδυνάμωση τους ως αυτόνομα άτομα, μέλη

της κοινωνίας και ενεργοί πολίτες προκειμένου να κατευθύνουν τις δράσεις τους και να καθορίσουν με τις αποφάσεις τους τη ζωή τους. Σύμφωνα με τον οργανισμό «Save the Children» η συμμετοχή των παιδιών προσδιορίζεται από τη συμμετοχή των αγοριών και των κοριτσιών στις αποφάσεις που αφορούν τη ζωή τους, της οικογένειάς τους, της κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία εξελίσσονται. Επίσης, διατυπώνονται πέντε αρχές συμμετοχής. Είναι οι ακόλουθες: 1) διαφάνεια και λογοδοσία, 2) περιβάλλον φιλικό προς τα παιδιά, 3) παροχή ίσων ευκαιριών, 4) ασφάλεια και προστασία των παιδιών και τέλος 5) δέσμευση και ικανότητα των ενηλίκων για τη αξιολόγηση των συμμετοχικών δραστηριοτήτων (Veitch, 2009).

Καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση της συμμετοχής των παιδιών στην ζωή της κοινότητας (σχολικής, τοπικής) διαδραματίζει η αλληλεπίδραση μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, κατά την οποία οι ενήλικες αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για να διευκολύνουν την συμμετοχή των παιδιών. Η συμμετοχή των παιδιών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων πρέπει να ενισχυθεί μέσω μιας οργανωμένης και συστηματικής προσπάθειας των ενηλίκων. Οφείλουν να προωθούν την αυτονομία τους, την συμμετοχή τους στην διερεύνηση ζητημάτων και στην λήψη αποφάσεων που τους αφορούν ή απασχολούν. Όπως αναφέρεται στον ορισμό της Ο' Kane (2002) για την συμμετοχή των παιδιών δίνεται έμφαση στην υποστήριξη των παιδιών και την προετοιμασία των ενηλίκων προκειμένου να μοιραστούν πληροφορίες και την εξουσία και να προκύψουν νέα είδη σχέσεων και συνεργασιών με τα παιδιά και τους εφήβους (Σπύρου, Νεοκλέους, Χριστοδούλου, & Καλλή, 2009).

Υποστηρίζει ότι «γενικά, πρέπει να διατηρήσουμε το όραμά μας και να δουλέψουμε στρατηγικά προς αυτό, δηλαδή ένα κόσμο όπου τα παιδιά απολαμβάνουν σεβασμό και εκτίμηση, ένα κόσμο όπου οι απόψεις των παιδιών ακούγονται και τα παιδιά αναγνωρίζονται ως ικανοί και αξιόλογοι συμμετέχοντες στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για όλα τα θέματα που τα αφορούν» (Σπύρου et al, 2009, σελ. 15)

Για τον προσδιορισμό της έννοιας της «συμμετοχής» στο χώρο της εκπαίδευσης διατυπώνονται μοντέλα συμμετοχής δηλαδή κλίμακες στις οποίες παρουσιάζονται διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής στην σχολική μονάδα ανάλογα με το είδος των αλληλεπιδράσεων που συντελούνται. Από τα πιο γνωστά μοντέλα συμμετοχής είναι η Σκάλα Συμμετοχής» του Roger Hart, όπως αναφέρεται στην δημοσίευση του με τίτλο «Συμμετοχή των Παιδιών: Από τους προσχηματικούς λόγους στην πολιτότητα». Θεωρεί ότι η σκάλα συμμετοχής του οδηγεί στην δημοκρατική ζωή στα πλαίσια της σχολικής μονάδας όσο

υποστηρίζεται η αυξανόμενη εμπλοκή των μαθητών. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να προσφέρουν ευκαιρίες στους μαθητές να συμμετέχουν ενεργά στην οργάνωση της διδασκαλίας, της τάξης, σε δραστηριότητες της σχολικής και τοπικής κοινότητας και επίσης να ελέγχουν την πορεία της μάθησης τους. Με αυτόν τον τρόπο θα μάθουν να λειτουργούν ως υπεύθυνοι, ενεργοί και δημοκρατικοί πολίτες (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Η σκάλα συμμετοχής του αποτελείται από οκτώ σκαλοπάτια. Κάθε σκαλοπάτι αντιπροσωπεύει διαφορετικό επίπεδο συμμετοχής των παιδιών στη δημοκρατική ζωή. Είναι τα ακόλουθα:

- Χειραγώγηση
Τα θέματα και οι αποφάσεις επιβάλλονται από τους ενήλικες χωρίς να θεωρείται απαραίτητο η κατανόηση από τα παιδιά και η ανατροφοδότηση.
- Διακόσμηση
Οι ενήλικες χρησιμοποιούν τα παιδιά για να ενισχύσουν τον σκοπό τους με έναν έμμεσο τρόπο. Έχουν διακοσμητικό ρόλο και συμμετέχουν παθητικά.
- Προσηματικός λόγος
Τα παιδιά φαινομενικά εκφέρουν λόγο και συμμετέχουν σε περιορισμένο βαθμό. Έχουν ερωτηθεί ελάχιστες φορές για θέματα, αποφάσεις και δράσεις και δημιουργούνται μηδαμινές ή ελάχιστες ευκαιρίες να εκφραστούν.
- Ανάθεση και ενημέρωση
Τα παιδιά συμμετέχουν σε δράσεις σχεδιασμένες από τους ενήλικους. Ωστόσο ενημερώνονται σε μεγάλο βαθμό για τη δράση ή έργο προς υλοποίηση, το σκοπό και τους αναθέτον ρόλους.
- Συμβουλευτική και πληροφόρηση
Διεξάγεται συζήτηση των ενήλικων με τα παιδιά. Από τη μία, τα παιδιά διατυπώνουν ιδέες και λειτουργούν συμβουλευτικά στην διεξαγωγή της δράσης. Από την άλλη, πληροφορούνται και αντιλαμβάνονται την διαδικασία. Οι ενήλικες αναλαμβάνουν τον σχεδιασμό και την εφαρμογή των δράσεων αλλά συνυπολογίζουν την γνώμη και τις προτάσεις των παιδιών.
- Ανάληψη πρωτοβουλίας από τους ενήλικες, λήψη αποφάσεων από ενήλικες και παιδιά

Εδώ αρχίζει η ουσιαστική συμμετοχή των παιδιών. Οι ενήλικες έχουν την αρχική ιδέα και τον σχεδιασμό της δραστηριότητας. Ωστόσο αποφασίζουν από κοινού με τα παιδιά που συμμετέχουν σε όλες τις φάσεις υλοποίησης της δραστηριότητας.

- Ανάληψη πρωτοβουλίας και οργάνωση του έργου από το παιδί

Τα παιδιά σκέφτεται το θέμα, σχεδιάζει και αποφασίζει για την υλοποίηση των δράσεων. Συμμετέχει ενεργά από το σχεδιασμό μέχρι την ολοκλήρωση των δράσεων. Οι ενήλικες έχουν υποστηρικτικό ρόλο και δεν ελέγχουν τις δράσεις.

- Ανάληψη πρωτοβουλίας από τα παιδιά, αποφάσεις από κοινού με τους ενήλικες

Το παιδί βρίσκει το θέμα, αναλαμβάνει τον σχεδιασμό, υλοποιεί τις δράσεις, συναποφασίζει με τους ενήλικες. Ζητάει την βοήθεια των ενηλίκων (Hart R. , 1992).

Αποτελεί μια σκάλα αναρρίχησης ξεκινώντας από το χαμηλότερο στο υψηλότερο σκαλοπάτι. Στα τρία κατώτερα επίπεδα (χειραγώγηση, διακόσμηση, προσχηματικός λόγος) παρατηρείται έλλειψη συμμετοχής των μαθητών αφού υλοποιούν τις αποφάσεις που λαμβάνονται από τους ενήλικες. Οι ενήλικες έχουν τον έλεγχο των δράσεων. Τα επόμενα πέντε σκαλοπάτια αναφέρονται στην αυξανόμενη εμπλοκή και συμμετοχή των παιδιών. Αναλαμβάνουν σταδιακά περισσότερες πρωτοβουλίες και αποφάσεις έχοντας την υποστήριξη των ενηλίκων. Περιορίζεται ο έλεγχος των ενηλίκων στην διαδικασία, δείχνουν περισσότερη εμπιστοσύνη στις ικανότητες των παιδιών, τα ενθαρρύνουν και τα προετοιμάζουν για τον ρόλο τους στην κοινωνία (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Στο υψηλότερο σκαλοπάτι τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά, οργανώνουν την μαθησιακή διαδικασία, γνωρίζουν τους στόχους, σχεδιάζουν δράσεις και αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για την υλοποίηση δράσεων ή σχεδίων. Συνεργάζονται, γίνονται υπεύθυνοι, αυτονομούνται και συναποφασίζουν με τους ενήλικες στα πλαίσια μιας δημοκρατικής τάξης. Ωστόσο το μοντέλο του Hart έχει δεχθεί κριτική για την ιεραρχική σειρά που αποδίδει στη συμμετοχή, καθώς θεωρεί ότι κάθε επίπεδο συμμετοχής θεωρείται καλύτερο από το προηγούμενο (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Λόγω της ιεραρχικής δομής της σκάλας συμμετοχής του Hart, ακολούθησαν ενδιαφέροντα μοντέλα συμμετοχής που τροποποίησαν αυτό το μοντέλο. Ο Treseder (1997) υποστηρίζει ότι κανένα επίπεδο δεν θεωρείται λιγότερο λειτουργικό από το άλλο. Τα διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής μπορεί να αξιοποιηθούν από διαφορετικές ομάδες παιδιών και νεαρών ατόμων καθώς ανταποκρίνονται σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης τους. Αναγνωρίζει περιορισμούς, καταστάσεις και ατομικές διαφορές ως τους παράγοντες που

επηρεάζουν την συμμετοχή και λήψη αποφάσεων. Επομένως παρέλειψε τα τρία πρώτα επίπεδα συμμετοχής της κλίμακας του Hart που δηλώνουν τη «μη συμμετοχή». Χρησιμοποίησε τα υπόλοιπα πέντε επίπεδα συμμετοχής τοποθετημένα σε κυκλική διάταξη για να επιλέγει το άτομο το κατάλληλο επίπεδο ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Είναι σε θέση να εμπλέκεται σε διαφορετικούς βαθμούς συμμετοχής και να επηρεάζει με τις αποφάσεις του τη ζωή του (Thomas N. P., 2007).

Διαφορετική προσέγγιση έχει η Franklin (1997). Συγκριτικά με το μοντέλο του Hart προσθέτει δύο ακόμη επίπεδα στις κατώτερες μορφές συμμετοχής, το επίπεδο «η εξουσία των ενηλίκων» και το επίπεδο «οι ενήλικοι εξουσιάζουν λιγότερο αυστηρά» που τοποθετεί στην αρχή της κλίμακας. Δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικό της κλίμακας είναι ότι μεταβάλλει την σειρά των ανώτερων σκαλοπατιών. Στην κορυφή τοποθετεί το επίπεδο «τα παιδιά έχουν την κύρια ευθύνη», στην συνέχεια το επίπεδο «τα παιδιά κατευθύνουν και οι ενήλικες προσφέρουν την βοήθεια τους» και ακολουθεί το επίπεδο «αποφασίζουν από κοινού παιδιά και ενήλικες». Η σκάλα συμμετοχής της ξεκινάει από την πλήρη έλλειψη εξουσίας των παιδιών και φτάνει στην πλήρη εξουσία των παιδιών (Thomas N. P., 2007).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μοντέλο συμμετοχής του Shier (2001), γνωστό ως «Pathway to participation». Προσδιορίζει 5 διαφορετικά επίπεδα συμμετοχής και βαθμούς δέσμευσης στην διαδικασία. Τα επίπεδα συμμετοχής που διατυπώνει είναι τα ακόλουθα:

- Ακούγονται οι γνώμες των παιδιών.
Τα παιδιά διατυπώνουν τις απόψεις τους. Όμως δεν υπάρχουν συστηματικές προσπάθειες για ανάλυση των απόψεων τους από τους ενήλικες.
- Τα παιδιά υποστηρίζονται για να εκφράσουν τις απόψεις τους.
Οι ενήλικες έχοντας θετική διάθεση χρησιμοποιούν φιλικές μεθόδους προς τα παιδιά για να τα υποστηρίξουν και να αναδείξουν τις απόψεις τους.
- Οι απόψεις των παιδιών λαμβάνονται υπόψη.
Οι απόψεις των παιδιών γίνονται δεκτές και έχουν την δέουσα βαρύτητα ώστε να συμμετέχουν στην λήψη αποφάσεων. Συνυπολογίζονται κατά την λήψη των αποφάσεων ακόμα και αν η τελική απόφαση δεν είναι συμβατή με τις επιθυμίες των παιδιών.
- Τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Το επίπεδο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη διαβούλευση στην ενεργό συμμετοχή των παιδιών στη λήψη αποφάσεων. Οργανώνονται διαδικασίες που τα ενθαρρύνουν στην λήψη αποφάσεων.

- Τα παιδιά επιμερίζονται την εξουσία και τη ευθύνη για τη λήψη αποφάσεων

Οι ενήλικες μοιράζονται ένα μέρος της εξουσίας τους με τα παιδιά. Οι ενήλικες και τα παιδιά αναλαμβάνουν την ευθύνη των πράξεων τους για την επίλυση προβλημάτων ή διερεύνηση ζητημάτων. Συναποφασίζουν μαζί με τους ενήλικες.

Σύμφωνα με τον Shier και τον Hart όσο τα παιδιά ανεβαίνουν από το ένα επίπεδο στο άλλο οι απόψεις τους γίνονται σεβαστές. Υποστηρίζονται από τους ενήλικες προκειμένου να αυξηθεί ο βαθμός συμμετοχής τους. Αυτονομούνται και έχουν περισσότερες ευθύνες. Ωστόσο, ο Shier διαφοροποιείται επειδή θεωρεί ότι κάθε επίπεδο περιλαμβάνει τρία στάδια δέσμευσης των εκπαιδευτικών (ανοίγματα, ευκαιρίες και υποχρεώσεις). Ένα άνοιγμα εμφανίζεται όταν ο εκπαιδευτικός καλείται να προωθήσει τη συμμετοχή των παιδιών. Η ευκαιρία παρουσιάζεται όταν οι εκπαιδευτικός έχει τα διδακτικά μέσα και την απαραίτητη γνώση προκειμένου να προωθήσει τη συμμετοχή τους. Ακόμα μια υποχρέωση προκύπτει όταν χρησιμοποιεί παιδαγωγικές μεθόδους που εμπλέκουν τα παιδιά στη λήψη και πραγματοποίηση αποφάσεων (Shier, 2001).

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει η αντίληψη ότι τα παιδιά θεωρούνται δρώντα υποκείμενα που με την ενεργό δράση μαθαίνουν να λειτουργούν ως πολίτες. Βασίζεται σε τρεις παραδοχές. Πρώτο, τα παιδιά διαμορφώνουν μια αξιόπιστη θεώρηση για τον κόσμο και την θέση που έχουν σε αυτόν. Δεύτερο, οι γνώσεις τους για το κοινωνικό περιβάλλον είναι διαφορετικές, όχι κατώτερες από τις γνώσεις των ενηλίκων. Τρίτο, ο τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας των παιδιών, η θεώρηση τους για αυτήν και οι γνώσεις που αποκτούν είναι χρήσιμες για τους ενήλικες για να κατανοούν τις εμπειρίες των παιδιών. Τα παιδιά από την προσχολική ηλικία πρέπει να συμμετέχουν περισσότερο σε εκπαιδευτικές διαδικασίες και στην οργάνωση της σχολικής τάξης και να εκφράζονται ελεύθερα. (Βλάχου, 2020).

Έχει παρατηρηθεί σε πολλές διεθνείς έρευνες ότι οι περισσότερες παιδαγωγικές πρακτικές και δράσεις στο νηπιαγωγείο οργανώνονται, ελέγχονται και αξιολογούνται σε μεγάλο βαθμό από τους εκπαιδευτικούς. Οι ευκαιρίες που παρέχονται στους μαθητές να αποφασίζουν στην σχολική μονάδα για ό,τι τους αφορά (θέματα, παιδαγωγικοί στόχοι, παιδαγωγικές μεθόδους) είναι περιορισμένες. Περιορισμένες είναι οι ευκαιρίες που

προωθούν την ενεργό συμμετοχή, γνώρισμα της δημοκρατικής πολιτότητας (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρρα, 2016).

Ενδεικτικά, σύμφωνα με την μελέτη των Aydogan, Farran & Sagsoz (2015) σε 45 τάξεις δημόσιων νηπιαγωγείων τα παιδιά συμμετείχαν σε περισσότερες δασκαλοκεντρικές μαθησιακές εμπειρίες. Οι εκπαιδευτικοί στόχευαν στην ανάπτυξη βασικών και καθιερωμένων ικανοτήτων (για παράδειγμα, λεπτή κινητικότητα) παρά στην ανάπτυξη της διερευνητικής μάθησης, κριτικής και αναλυτικής σκέψης. Δεν προσφέραν πολλές ευκαιρίες για να εμπλακούν στην μαθησιακή διαδικασία. Επιδίωκαν την προετοιμασία για το Δημοτικό σχολείο και όχι την σύνδεση της μαθησιακής διαδικασίας με την πραγματικότητα, τα βιώματα και τις ανάγκες των μαθητών (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρρα, 2016).

Η συμμετοχή των παιδιών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σχέση την αλληλεπίδραση εκπαιδευτικού- παιδιών και από τις ευκαιρίες που δίνονται στα παιδιά από τον εκπαιδευτικό να συμμετέχει στην εκπαιδευτική διαδικασία. Σημαντική είναι η έρευνα της Bae (2009) σε δυο νηπιαγωγεία της Νορβηγίας για την διερεύνηση του βαθμού συμμετοχής των παιδιών. Στόχος της έρευνας είναι να διερευνήσει τους αυθόρμητους διαλόγους τους σε ποίκιλες καταστάσεις του νηπιαγωγείου και ιδιαίτερα σε ποιο βαθμό τους δίνεται το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης και ανάληψης πρωτοβουλιών στο καθημερινό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου (Bae, 2009).

Σύμφωνα με την έρευνα της ο τρόπος επικοινωνίας του εκπαιδευτικού με τα παιδιά καθορίζει κατά πόσον μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα και να εμπλέκονται στο σχεδιασμό της μαθησιακής διαδικασίας. Προκύπτουν δυο μοντέλα αλληλεπίδρασης. Στο περιορισμένο μοντέλο αλληλεπίδρασης προσφέρονται λίγες δυνατότητες στα παιδιά να εκφράζουν απόψεις και επιθυμίες, να δράσουν και να αποφασίζουν για τα διαδικασίες και ζητήματα που τους αφορούν. Στο διευρυμένο μοντέλο ο εκπαιδευτικός λαμβάνει υπόψιν τις ιδέες τους, διαμορφώνει μαζί με τα παιδιά τις δραστηριότητες, ενισχύει την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, παρέχει περισσότερο χώρο για να αναλάβουν πρωτοβουλίες, να ελέγχουν τις πράξεις τους, να διατυπώνουν τις ιδέες τους, να κινητοποιούνται περισσότερο και να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Bae, 2009).

Θεωρείται απαραίτητο να ενισχυθεί η ενεργητική συμμετοχή των παιδιών στο νηπιαγωγείο χρησιμοποιώντας δημοκρατικές διαδικασίες. Γενικά η συμμετοχή τους στη διαδικασία της μάθησης συμβάλλει: α) στην αναβάθμιση της προσχολικής εκπαίδευσης,

β) στη προώθηση της δημοκρατίας παρέχοντας τους ισότιμες ευκαιρίες για μάθηση, γ) στην άσκηση των δικαιωμάτων τους για να λαμβάνουν αποφάσεις και δ) καλλιέργεια του σεβασμού της ταυτότητας του παιδιού, της διαφορετικότητας τους και του τρόπου σκέψης (Λυκομήτρου & Αυγητίδου, 2017)

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να διευκολύνει την συμμετοχή των παιδιών στην υλοποίηση των δραστηριοτήτων και στην λήψη αποφάσεων. Σύμφωνα με την Αυγητίδου διατυπώνονται πέντε ερωτήματα, τα οποία καλείται να λάβει υπόψιν για να προωθήσει την συμμετοχή τους, επηρεασμένος από την Lansdown, τις κοινωνικοπολιτισμικές και επικοινωνιακές θεωρίες. Είναι τα ακόλουθα:

- Υπάρχει διαφοροποίηση των στόχων ως προς το βαθμό δυσκολίας;
- Έχουν ενημερωθεί για τους λόγους που υλοποιούν τη κάθε δραστηριότητα και αν βρίσκουν ενδιαφέρον σε αυτή;
- Προσφέρονται ευκαιρίες για να εφαρμόσουν τις αρχικές γνώσεις τους και να αναπτυχθεί διάλογος για την συνοικοδόμηση της γνώσης;
- Δίνεται η δυνατότητα σε όλους τους μαθητές να εμπλακούν με διαφορετικό τρόπο;
- Προσφέρονται ευκαιρίες για να αλληλεπιδράσουν και να συνεργαστούν για την οργάνωση της μαθησιακής διαδικασίας; (Αυγητίδου, 2014)

Ειδικότερα δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην συμμετοχική μάθηση και συνεργατική δράση, ενισχύοντας τις αλληλεπιδράσεις και το διάλογο. Δημιουργούνται δημοκρατικές συνθήκες κατά τις οποίες δίνονται ευκαιρίες για να διατυπώνουν ελεύθερα τις απόψεις τους για ζητήματα που τους ενδιαφέρουν, να ακουστεί η φωνή τους, να συνδιαλέγονται και να αποφασίζουν συλλογικά. Προσφέρεται δυνατότητα να εμπλακούν ενεργά στην οργάνωση της μαθησιακής διαδικασίας και συνδιαμορφώσουν το μαθησιακό περιβάλλον (Λυκομήτρου & Αυγητίδου, 2017).

Το παιχνίδι θεωρείται κύρια δραστηριότητα των παιδιών. Εμπλέκονται συναισθηματικά. Συμμετέχουν επειδή στηρίζονται στις γνώσεις τους για το κόσμο, στον τρόπο σκέψης τους και στις ικανότητες τους. Ιδιαίτερα το ελεύθερο παιχνίδι δημιουργεί ευκαιρίες που θα εξασφαλίζουν την ευδαιμονία τους και την ενεργό εμπλοκή τους στο σχολικό περιβάλλον. Ως βέλτιστη κοινωνική πρακτική επιτρέπει την αλληλεπίδραση, την αποδοχή των άλλων ως συμπαίκτες, την διαπραγμάτευση, την συνεργασία, κοινωνικές και διαπολιτισμικές δεξιότητες και την δημιουργική σκέψη. Η οργάνωση περισσότερων δραστηριοτήτων με παιγνιώδη μορφή μπορεί να ενισχύσει την συμμετοχή τους (Αυγητίδου, 2014).

2.4.3 Διαφορετικότητα

Η εκπαίδευση παίζει καθοριστικό ρόλο σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Καλείται να προωθήσει την διαφορετικότητα και την ομαλή συνύπαρξη των ατόμων με διαφορετικό πολιτισμικό, γλωσσικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Αποβλέπει σε μια δημοκρατική κοινωνία που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επίσης προωθεί τον αλτρουισμό, την αλληλεγγύη, την συνεργασία, την αμοιβαία κατανόηση και την συμμετοχή όλων. Καταπολεμά τις ανισότητες και τη περιθωριοποίηση. Πρόκειται για αξίες που ενστερνίζεται η διαπολιτισμική εκπαίδευση. Στοχεύει στην «καθιέρωση μιας κοινωνίας με αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση, με πνεύμα αμοιβαιότητας και ισότητας στα κοινωνικά μέλη, με αποδοχή των εκατέρωθεν αξιών και ακόμα την άποψη των βασικών δικαιωμάτων που έχουν τα κοινωνικά όντα σύμφωνα με το Χάρτη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων», όπως υποστηρίζει ο Παπάς (1988) (Αγγελάκος & Κοβάνη, 2019).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση θεωρείται μια από τις εκπαιδευτικές διαδικασίες που διατυπώνονται στο πρόγραμμα «Μαθαίνοντας να ζούμε μαζί» της Διεθνούς Επιτροπής Εκπαίδευσης για τον εικοστό πρώτο αιώνα υπό την προεδρία του Delors (1996). Οι υπόλοιπες εκπαιδευτικές διαδικασίες είναι η «εκπαίδευση για την ευγένεια», η «εκπαίδευση για την ειρήνη», η «εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη», η διεθνής εκπαίδευση και η εκπαίδευση για το κοινωνικό κεφάλαιο (Brotto, και συν., 2012).

Σημείο αναφοράς είναι ο «Χάρτης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Παιδεία της Δημοκρατίας και την Εκπαίδευση στα Ανθρώπινα Δικαιώματα» (2010). Αναφέρει ότι η Εκπαίδευση για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη αποσκοπεί στην άσκηση και προώθηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων των μαθητευομένων και στην ανάληψη ενεργού ρόλου στην δημοκρατική ζωή. Επίσης ενθαρρύνει τους μαθητευόμενους να αντιληφθούν και να σέβονται τη διαφορετικότητα των άλλων. Επομένως η διαπολιτισμική ικανότητα αποτελεί βασική ικανότητα που είναι απαραίτητη για τη δημοκρατική αγωγή του πολίτη σε μια δημοκρατική, πολυπολιτισμική και δίκαιη κοινωνία (Council of Europe, 2010).

Όπως προκύπτει από την βιβλιογραφία, υπάρχει πλήθος ορισμών της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Συχνή αναφορά γίνεται στο Hofmann που ορίζει ότι είναι τα «παιδαγωγικά, πολιτικά και κοινωνικά προγράμματα που αναπτύσσονται στην πολυπολιτισμικές κοινωνίες προκειμένου να επιλυθούν τα σύνθετα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μετανάστευση» (Κιοσσέ, 2019, σ.363). Παρόμοιο ορισμός δίνει και ο Essinger. Σύμφωνα

με τον Essinger θεωρείται η απάντηση της Παιδαγωγικής στα προβλήματα διαπολιτισμικού χαρακτήρα που δημιουργούνται σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία (Κιοσσέ, 2019).

Προϋπόθεση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης σύμφωνα με τον Νικολάου (2011) είναι η «συνύπαρξη και συνεκπαίδευση όλων των παιδιών ανεξαρτήτως προέλευσης μέσα σε ένα πνεύμα αποκάλυπτης επικοινωνίας και συνεργασίας με σεβασμό στην ετερότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα» (Κιοσσέ, 2019, σ. 363). Επίσης σύμφωνα με τον Γεωργιάννη (2007) είναι τα εκπαιδευτικά προγράμματα που στοχεύουν στην καλλιέργεια της διαπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας για το σύνολο των μαθητών και όχι μόνο των μαθητών που ανήκουν στις μειονότητες. Στοχεύουν στην άρση των διακρίσεων και των ανισοτήτων, την ισότητα, την αμοιβαία κατανόηση, την κοινωνική αποδοχή και την αλληλεγγύη. Σύμφωνα με τον Μάρκου η διαπολιτισμική εκπαίδευση ορίζεται ως παιδαγωγική αρχή, διαδικασία και το κίνημα που επιδιώκει τον μετασχηματισμό του εκπαιδευτικού συστήματος και του κοινωνικού περιβάλλοντος (Κιοσσέ, 2019).

Επομένως, η διαπολιτισμική αγωγή θεωρείται μια μορφή εκπαίδευσης που λειτουργεί κυρίως με γνώμονα την αρχή για την αποδοχή της διαφορετικότητας του άλλου. Εφαρμόζει ως κύρια παιδαγωγικά μέσα την πρακτική του διαλόγου και την ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών, που σχετίζονται με τον πολιτισμό και την κουλτούρα τους ανάμεσα στους μαθητεύομενους που συνυπάρχουν στην σύγχρονη κοινωνία (Μάρκου, 2011).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι μια παιδαγωγική προσέγγιση που από την μια στηρίζεται σε δημοκρατικές αρχές και από την άλλη προωθεί τον πολιτισμικό πλουραλισμό, σύμφωνα με τον Bennett (2007). Σύμφωνα με τους Banks και Banks (2004) η διαπολιτισμική εκπαίδευση ορίζεται ως μια επιστήμη που αποσκοπεί στην παροχή ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών στους μαθητές/μαθήτριες διαφορετικών εθνικών, κοινωνικών και πολιτιστικών ομάδων. Βασικός στόχος της είναι να ενθαρρύνει όλα τα παιδιά στην απόκτηση γνώσεων, στάσεων και δεξιοτήτων σημαντικές για την διαπραγμάτευση, συνεργασία, στην αλληλεπίδραση τους και την επικοινωνία τους (Μάμας, 2014).

Διατυπώνονται τρεις γενικές αρχές που προσδιορίζουν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση σύμφωνα με έκθεση της UNESCO (2007) με τίτλο «Unesco guidelines on intercultural education». Πρώτη αρχή είναι ότι η διαπολιτισμική εκπαίδευση σέβεται την πολιτιστική ταυτότητα του μαθητή παρέχοντας πολιτιστικά κατάλληλη και προσαρμοσμένη εκπαίδευση για το σύνολο των μαθητών. Δεύτερη αρχή είναι ότι προσφέρει σε κάθε μαθητή/μαθήτρια την πολιτιστική γνώση, τις ανάλογες στάσεις και δεξιότητες για να

επιτευχθεί η ενεργός και ολοκληρωμένη συμμετοχή τους στην κοινότητα. Τρίτη αρχή είναι ότι η διαπολιτισμική εκπαίδευση παρέχει στο σύνολο των μαθητών πολιτιστική γνώση, δεξιότητες, στάσεις που συμβάλλουν στον σεβασμό, στην κατανόηση, την εκτίμηση και την αλληλεγγύη ανάμεσα στα άτομα, τις ομάδες (εθνικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές) και στα κράτη (UNESCO, 2007).

Αναφέρονται τέσσερις αρχές για την διαπολιτισμική εκπαίδευση, όπως ορίζει ο Essinger (1991). Η πρώτη αρχή είναι η εκπαίδευση για ενσυναίσθηση. Πρόκειται για την ικανότητα του ατόμου στο να κατανοεί τους άλλους, τις απόψεις τους, τις πράξεις τους, τη συμπεριφορά τους και τα προβλήματα τους από την δική τους οπτική. Ταυτίζεται συναισθηματικά και ψυχικά μαζί τους. Η δεύτερη αρχή είναι η εκπαίδευση για αλληλεγγύη. Το άτομο απαλλάσσεται από προκαταλήψεις, στερεότυπα και κάθε μορφής ανισότητες, σκέφτεται συλλογικά και εκδηλώνει την στήριξη του στους άλλους (Σγούρα, Μάνεσης, & Μητροπούλου, 2018).

Η τρίτη αρχή είναι η εκπαίδευση για διαπολιτισμικό σεβασμό. Περικλείει την δεκτικότητα του ατόμου σε ετέρους πολιτισμούς και την συμμετοχή του σε αυτούς. Ταυτόχρονα προσκαλεί τους ετέρους πολιτισμούς να συμμετέχουν στο δικό του πολιτισμό. Παρατηρείται αλληλεπίδραση των πολιτισμών. Η τέταρτη αρχή είναι η εκπαίδευση για υπέρβαση του εθνικιστικού τρόπου σκέψης. Με αυτόν τον τρόπο είναι σε θέση να αναπτύξει πολιτισμική επικοινωνία με συμπολίτες του ανεξαρτήτως εθνικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής προέλευσης και να καλλιεργήσει κοινωνικές δεξιότητες (Σγούρα, Μάνεσης, & Μητροπούλου, 2018).

Τρία αξιώματα διέπουν την διαπολιτισμική εκπαίδευση σύμφωνα με τον Δαμανάκη. Το πρώτο αξίωμα είναι το αξίωμα της ισοτιμίας των πολιτισμών. Όλοι οι πολιτισμοί θεωρούνται ισότιμοι ως προς την αξία τους. Το δεύτερο αξίωμα είναι το αξίωμα της ισοτιμίας του μορφωτικού κεφαλαίου των παιδιών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Το μορφωτικό κεφάλαιο των παιδιών των μειονοτήτων δεν αντιμετωπίζεται ως «ελλειμματικό», συγκρίνοντας με εκείνο των παιδιών της κυρίαρχης ομάδας. Θεωρείται «διαφορετικό» και θα πρέπει να αξιοποιηθεί στην σχολική μονάδα για να εμπλουτιστεί η εκπαιδευτική διαδικασία. Θα διευκολύνει ακόμα την μαθησιακή πορεία και ψυχοκοινωνική εξέλιξη τους. Τέλος το τρίτο αξίωμα είναι η παροχή ίσων ευκαιριών στην μαθησιακή διαδικασία και στην σχολική ζωή για μια ειρηνική συνύπαρξη δίχως διακρίσεις (Στιβακτά, 2020).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση έχει ως πρωταρχικό στόχο την καλλιέργεια της διαπολιτισμικής ικανότητας. Επομένως έχοντας τον ίδιο στόχο η διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι στενά συνδεδεμένη με την δημοκρατική αγωγή του πολίτη. Έχοντας αναπτύξει τη διαπολιτισμική ικανότητα οι πολίτες οργανώνουν κοινές δράσεις, έχουν προσωπική και συλλογική ευθύνη, αλληλεπιδρούν αποτελεσματικά και επίσης ενδιαφέρονται για την ομαλή συνύπαρξη τους (Barrett, Byram, Lázár, Mompoint - Gaillard, & Philippou, 2017).

Η διαπολιτισμική ικανότητα είναι το σύνολο νοοτροπιών, γνώσεων, πεποιθήσεων και δεξιοτήτων που αναπτύσσονται μέσα από την δράση. Το άτομο καθίσταται ικανό είτε σε ατομικό επίπεδο είτε μαζί με άλλα άτομα να: α) αντιλαμβάνεται και να σέβεται τα άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο, β) λειτουργεί με τρόπο κατάλληλο και έχοντας σεβασμό κατά στην αλληλεπίδραση και επικοινωνία με αυτά τα άτομα, γ) δημιουργεί θετικές σχέσεις μαζί τους και δ) κατανοεί τον εαυτό του και την πολλαπλή οπτική του μέσω των συναντήσεων με άτομα που είναι πολιτισμικά διαφορετικά (Barrett, Byram, Lázár, Mompoint - Gaillard, & Philippou, 2017).

Επομένως υιοθετεί νοοτροπίες όπως η αποδοχή της πολιτιστικής ετερότητας και του πολιτισμικού πλουραλισμού. Γνωρίζει ανθρώπους με διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο, οπτική και γλωσσική διάλεκτο, κατανοεί την διαφορετικότητα τους και συνδέεται μαζί τους. Συνειδητοποιεί ότι τα άλλα άτομα εκφράζουν κοινές απόψεις αλλά έχουν διαφορετικές μορφές λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας. Μαθαίνει μαζί τους άλλους. Ακόμα καλείται να εξαλείψει προκαταλήψεις, στερεότυπα, ανισότητες. Επίσης μπορεί να λειτουργήσει ως φορέας της κοινωνικής αλλαγής και προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Barrett, Byram, Lázár, Mompoint - Gaillard, & Philippou, 2017).

Δεξιότητες που καλλιεργεί είναι η υιοθέτηση της πολυπρισματικής θεώρησης για την πραγματικότητα. Προβαίνει στην κριτική ερμηνεία πολιτισμικών παραδοχών, πεποιθήσεων και αρχών και στην σύνδεση με τις δικές τους. Σημαντικές δεξιότητες είναι η ενσυναίσθηση, η δυνατότητα ευελιξίας, η προσαρμογή του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς. Προωθείται η αλληλοκατανόηση, ο διαπολιτισμικός διάλογος, η ομαλή συνύπαρξη και η διαχείριση των προβλημάτων επικοινωνίας. Απαραίτητη η πρακτική εφαρμογή της διαπολιτισμικής ικανότητας. Επομένως συνεργάζεται με άτομα διαφορετικής κοσμοθεωρίας, αναπτύσσει διαπολιτισμική επικοινωνία και υιοθετεί κοινές αντιλήψεις. Είναι απαραίτητη η αναγνώριση συμπεριφορών και στάσεων που παραβιάζουν τα δικαιώματα.

Ενθαρρύνουν τη δράση του για την προάσπιση τους, την διαφύλαξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Barrett, Byram, Lázár, Mompoin - Gaillard, & Philiprou, 2017).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση βασίζεται στους τέσσερις κεντρικούς άξονες της εκπαίδευσης, όπως ορίζονται στην έκθεση «Delors» από την UNESCO (1996). Είναι οι ακόλουθοι: 1) «μαθαίνοντας να ζούμε μαζί», 2) «μαθαίνοντας να γνωρίζω», 3) «μαθαίνοντας να πράττω» και 4) «μαθαίνοντας να είμαι». Η διαπολιτισμική εκπαίδευση εστιάζει περισσότερο στην εξελισσόμενη αρμονική συνύπαρξη των ατόμων σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον σύμφωνα με το στόχο «μαθαίνοντας να ζούμε μαζί» (Brotto, και συν., 2012).

Το Συμβούλιο της Ευρώπης θεωρεί ότι τα προγράμματα σπουδών μπορούν να έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση πρέπει να θεωρείται στόχος του αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών πρέπει να δημιουργεί συνειδητές διαπολιτισμικές μαθησιακές καταστάσεις που θα αναγνωρίζεται η διαφορετικότητα, θα προωθείται ο πολιτισμικός πλουραλισμός και θα αναπτύσσεται η ενσυναίσθηση. Όταν η διαφορετικότητα γίνει αποδεκτή μπορεί να εμπλουτίσει την εκπαιδευτική διαδικασία και το περιεχόμενο του Προγράμματος. Σημαντική είναι η διαφοροποιημένη παιδαγωγική προσέγγιση που μπορεί να ικανοποιήσει διαφορετικές ανάγκες, ενδιαφέροντα και πολιτισμικά κεφάλαια (Brotto, και συν., 2012).

Μια από τις πρωταρχικές επιδιώξεις των νέων προγραμμάτων σπουδών του νηπιαγωγείου είναι η ανάδειξη της διαφορετικότητας και της πολιτισμικής πολυμορφίας. Προωθείται σε μεγάλο βαθμό μέσα από την διαφοροποιημένη παιδαγωγική προσέγγιση, που δίνει βαρύτητα στις ιδιαιτερότητες του μαθητή μεμονωμένα ή ομάδων (κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο, γλώσσα, ιδιαίτερες μαθησιακές ανάγκες, τρόπους μάθησης, βιώματα). Θεωρεί ότι τα διαφορετικά βιώματα των παιδιών εμπλουτίζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Τα παιδιά με διαφορετικά προφίλ μάθησης αντιμετωπίζονται ως μαθητές που αποκτούν γνώσεις με διαφορετικούς τρόπους και όχι με περιορισμένες δυνατότητες. Εφαρμόζοντας ποίκιλα παιδαγωγικά μέσα και μεθόδους οργανώνονται δραστηριότητες που συμβαδίζουν με τις μαθησιακές ανάγκες και στα βιώματα τους (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Η διαφορετικότητα των μαθητών θεωρείται σύνθημα γνώρισμα του σχολικού περιβάλλοντος. Στην πολυπολιτισμική τάξη του νηπιαγωγείου φοιτούν μαθητές που ο καθένας θεωρείται μοναδικός που έχει διαφορετικές εμπειρίες (οικογενειακές, κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές). Αναδεικνύεται ο «διαφορετικός εαυτός» ενώ παρατηρείται

αλληλεξάρτηση του ατόμου με τους άλλους. Ο «διαφορετικός εαυτός» θεωρείται «σύνθετη κατασκευή που περιλαμβάνει γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφορές διαστάσεις και συνυφαίνεται με τις διαδικασίες με τις οποίες οικοδομείται η ταυτότητα» (Βλάχου, 2019, σ.8). Ο τρόπος με τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται το παιδί και διαφοροποιείται και αποτυπώνεται στην ατομική ταυτότητα του καθορίζει την προσωπική του ανάπτυξη αλλά και την διαμόρφωση του ως κοινωνικό όν (Βλάχου , 2019).

Επομένως συνειδητοποιεί ότι ανήκει σε μια ομάδα, αλληλεπιδρά με τα υπόλοιπα μέλη, αντιλαμβάνεται τον διαφορετικό εαυτό τους και αποκτά νέους τρόπους θέασης του κόσμου. Όταν το σχολικό περιβάλλον προωθεί την ισότιμη συμμετοχή όλων των μαθητών, την παροχή ίσων ευκαιριών στη μάθηση, την ομαλή συνύπαρξη τους και το συνεργατικό πνεύμα, αναγνωρίζεται η διαφορετικότητα του κάθε παιδιού και λειτουργεί ως χώρος δημοκρατίας (Βλάχου , 2019).

Κεφάλαιο 3 Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών

3.1 Δεξιότητες

Ο 21ος αιώνας χαρακτηρίζεται από κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές και περιβαλλοντικές αλλαγές. Κάθε άτομο καλείται να αναπτύξει ικανότητες απαραίτητες για την αυτοπραγμάτωση του, την διαμόρφωση του ως ενεργός πολίτης, την κοινωνική συνοχή και την επαγγελματική σταδιοδρομία του, γνωστές και ως δεξιότητες του 21ου αιώνα. Ως «δεξιότητες του 21ου αιώνα» σύμφωνα με την Κασιμάτη (2014) θεωρούνται το σύνολο των γνώσεων, δεξιοτήτων και χαρακτηριστικών, που καθορίζουν την αποτελεσματικότητα του ατόμων σε εκπαιδευτικά, κοινωνικά, επαγγελματικά πλαίσια και επίσης την ενεργή συμμετοχή τους (Γκικοπούλου & Αξιομάκαρος, 2022).

Η εκπαίδευση παίζει πρωταρχικό ρόλο στην καλλιέργεια των βασικών δεξιοτήτων ξεκινώντας από την υποχρεωτική εκπαίδευση και επεκτείνοντας σε όλη την ζωή του ατόμου. Στη σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης (2006/962/ΕΚ) προσδιορίζονται οκτώ βασικές ικανότητες που οφείλουν να αναπτύξουν οι πολίτες μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών. Η καθεμία ικανότητα θεωρείται συνδυασμός γνώσεων, δεξιοτήτων και συμπεριφορών. Οι οκτώ βασικές ικανότητες είναι οι ακόλουθες:

1. Επικοινωνία στη μητρική γλώσσα
2. Επικοινωνία σε ξένες γλώσσες
3. Μαθηματική ικανότητα και βασικές ικανότητες στην επιστήμη και την τεχνολογία
4. Ψηφιακή ικανότητα
5. Μεταγνωστικές ικανότητες
6. Κοινωνικές ικανότητες και ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη
7. Πρωτοβουλία και επιχειρηματικότητα
8. Πολιτισμική συνείδηση και έκφραση

(Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο & Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006)

Επομένως στις βασικές δεξιότητες εμπεριέχονται οι ατομικές, διαπροσωπικές, διαπολιτισμικές, κοινωνικές ικανότητες και εκείνες που αφορούν την ιδιότητα του πολίτη με σκοπό την αποτελεσματική συμμετοχή και ειρηνική συνύπαρξη των μελών της κοινωνίας. Βασικές επιδιώξεις της εκπαίδευσης θεωρούνται η αυτοπραγμάτωση του ατόμου, η κοινωνικοποίηση του, η ανάληψη ευθυνών, η ενεργός συμμετοχή του ως δημοκρατικός

πολίτης και η προαγωγή της κοινωνικής ευημερίας (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο & Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006).

Οι ικανότητες του αποτελεσματικού πολίτη αφορούν την γνώση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη. Περιλαμβάνει τη γνώση κοινωνικών και πολιτικών εννοιών (ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη), διαδικασιών και γεγονότων. Αφορά την υιοθέτηση δημοκρατικών και οικουμενικών αξιών και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Απαιτείται η επιτυχής συνεργασία του ατόμου με τα άλλα μέλη της κοινότητας στο δημόσιο βίο και η αλληλεγγύη. Ενισχύει την επίλυση ζητημάτων και προβλημάτων (τοπικών, εθνικών, παγκόσμιων). Επίσης ενθαρρύνει την υπεύθυνη και εποικοδομητική συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας, την λήψη αποφάσεων μέσω δημοκρατικών διαδικασιών (όπως της ψηφοφορίας). Είναι απαραίτητη η αναγνώριση της διαφορετικότητας των ατόμων και η απαλλαγή από στερεότυπα και διακρίσεις (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο & Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2006).

Μελετώντας τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών διάφορων χωρών ο Binkley και οι συνεργάτες του διατύπωσαν έναν κατάλογο με δέκα απαραίτητες δεξιότητες προκειμένου να γίνουν οι μαθητές σκεπτόμενοι και ενεργοί πολίτες και να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Κάθε δεξιότητα αποτελείται από γνώσεις, δεξιότητες, συμπεριφορές, αξίες και ηθικές αρχές. Είναι οι ακόλουθες:

1. Καινοτομία και δημιουργικότητα
2. Κριτική σκέψη, επίλυση προβλημάτων, λήψη αποφάσεων
3. Μετάγνωση
4. Επικοινωνία
5. Συνεργασία και ομαδική εργασία
6. Πληροφοριακή παιδεία
7. Τεχνολογικός Εγγραμματισμός
8. Πολιτότητα
9. Ζωή και επαγγελματική σταδιοδρομία
10. Προσωπική και κοινωνική υπευθυνότητα (κοινωνική και πολιτιστική επίγνωση)

Οι προαναφερόμενες δεξιότητες κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες που είναι οι τρόποι σκέψης, οι τρόποι εργασίας, τα εργαλεία εργασίας και η διαβίωση στο κόσμο. Στην κατηγορία «Τρόποι Σκέψης» περιλαμβάνονται η δημιουργικότητα και καινοτομία, η κριτική σκέψη, η επίλυση προβλημάτων, η λήψη αποφάσεων και η μετάγνωση. Στην

κατηγορία «Τρόποι Εργασίας» εμπεριέχονται η επικοινωνία και η συνεργασία. Στην κατηγορία «Εργαλεία Εργασίας» εμπεριέχονται η Πληροφοριακή παιδεία και ο Ψηφιακός εγγραμματισμός. Στην κατηγορία «Διαβίωση στον κόσμο» συγκαταλέγονται η ιδιότητα του πολίτη σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, το βιοτικό επίπεδο, η επαγγελματική σταδιοδρομία και τέλος η προσωπική και κοινωνική υπευθυνότητα συμπεριλαμβανομένης της πολιτισμικής συνείδησης και ικανότητας (Binkley, και συν., 2012).

Πρόσφατο εννοιολογικό πλαίσιο για τις δεξιότητες του 21ου αιώνα είναι το Πλαίσιο του Οργανισμού P21 για τις δεξιότητες του 21ου αιώνα (P21's Frameworks for 21st Century Learning), καθώς περιγράφει τις δεξιότητες, τις γνώσεις και την τεχνογνωσία που πρέπει να κατέχουν οι μαθητές στην ζωή τους και στο χώρο εργασίας. Συμπεριλαμβάνονται τρεις κατηγορίες βασικών δεξιοτήτων. Είναι οι εξής:

1. Δεξιότητες μάθησης και σκέψης όπως κριτική σκέψη και επίλυση προβλημάτων, συνεργασία, επικοινωνία, δημιουργικότητα και καινοτομία
2. Δεξιότητες πληροφόρησης, μέσων ενημέρωσης και τεχνολογίας όπως αναζήτηση, διαχείριση και αξιολόγηση πληροφοριών, ανάλυση των Μέσων Ενημέρωσης, δημιουργία σχετικών προϊόντων και Εγγραμματισμός στις ΤΠΕ
3. Δεξιότητες ζωής και σταδιοδρομίας όπως ευελιξία και προσαρμοστικότητα, πρωτοβουλία και αυτορρύθμιση, κοινωνικές και διαπολιτισμικές δεξιότητες, παραγωγικότητα και υπευθυνότητα, ηγεσία και υπευθυνότητα (P21- Partnership for 21st Century Skills, 2019).

Οι δεξιότητες μάθησης του 21ου αιώνα, γνωστές και ως «4 Cs» της εκπαίδευσης σύμφωνα με την American National Education θεωρούνται απαραίτητες για να συμπεριφέρονται οι μαθητές ως αποτελεσματικοί πολίτες και εργαζόμενοι στην κοινωνία. Έχοντας εκτός από τις δεξιότητες ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής («3 Rs») και τα «4 Cs» (Critical thinking & problem solving, Communication, Collaboration, Creativity Innovation) οι μαθητές προετοιμάζονται κατάλληλα (National Education Association, 2012).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι άλλες δυο δεξιότητες μάθησης προστίθενται αργότερα από τον Brian Miller (2015), δηλαδή η διασύνδεση (connectivity) και η πολιτότητα (citizenship). Ωστόσο ο Fullan (2015) προτιμά τους όρους character education (διαπαιδαγώγηση χαρακτήρα) και culture(κουλτούρα) αντίστοιχα. Τα τελευταία χρόνια επομένως γίνεται λόγος για την σημασία της ανάπτυξης έξι δεξιοτήτων μάθησης, γνωστές και ως «6 Cs» της εκπαίδευσης για τον 21ο αιώνα (Anugerahwati, 2019).

Η εκπαίδευση χρειάζεται να στοχεύει στη μετάβαση από τις «σκληρές/κάθετες» δεξιότητες στις «ήπιες /οριζόντιες» δεξιότητες. Σύμφωνα με τους Haselberger και τους συνεργάτες τους (2012) οι ήπιες δεξιότητες συνδυάζουν γνωστικές, μεταγνωστικές, διαπροσωπικές, πνευματικές και πρακτικές δεξιότητες. Επιπρόσθετα ωθούν τους ανθρώπους στη προσαρμογή τους σε καταστάσεις και στην ανάπτυξη θετικών συμπεριφορών για την διαχείριση των καθημερινών και επαγγελματικών προκλήσεων. Σύμφωνα με τους Heckman και Kautz (2013) οι ήπιες δεξιότητες ορίζονται ως τα γνωρίσματα της προσωπικότητας, οι στόχοι, τα κίνητρα και οι προτιμήσεις που λαμβάνονται υπόψιν στον εργασιακό χώρο, στο εκπαιδευτικό χώρο και σε ποικίλους τομείς. Αποτελούν ένα μείγμα προδιαθέσεων, γνώσεων, χαρακτηριστικών και πρακτικών (Αργυροπούλου, Σαμαρά, Μουράτογλου, Καραβία, & Μπέλκη, 2022).

Το Διεθνές Γραφείο Εκπαίδευσης της UNESCO στην ορολογία του προγράμματος σπουδών (2013) ορίζει τις ήπιες δεξιότητες ως «ένα σύνολο ατομικών ιδιοτήτων, χαρακτηριστικών, συνηθειών και συμπεριφορών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε διαφορετικούς τύπους θέσεων εργασίας». Σύμφωνα με το Skills Panorama Glossary(2020) είναι δεξιότητες που αξιοποιεί το άτομο στους τομείς της ζωής του και στην εργασία του. Πρόκειται για προσωπικές ικανότητες (όπως εμπιστοσύνη, πειθαρχία, αυτοδιαχείριση) και κοινωνικές ικανότητες όπως ομαδική εργασία, επικοινωνία και συναισθηματική νοημοσύνη (Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π., 2021).

Η MENA Life Skills and Citizenship Education (LSCE), παράρτημα της UNICEF (2017) δημιουργεί ένα πλαίσιο δεξιοτήτων για την υποστήριξη και βελτίωση της μάθησης σε χώρες της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής. Βασίζεται στους τέσσερις πυλώνες της Έκθεσης Delors (1996), που είναι οι εξής: 1) «Μαθαίνω να γνωρίζω»(Γνωστική διάσταση), 2) «Μαθαίνω να πράττω»(Εργαλειακή διάσταση), 3) «Μαθαίνω να υπάρχω» (Ατομική διάσταση) και 4) «Μαθαίνω να ζούμε μαζί» (Κοινωνική διάσταση). Ειδικότερα, αναφέρει δώδεκα σημαντικές δεξιότητες ζωής, τρεις για κάθε διάσταση.

Στην γνωστική διάσταση εμπεριέχονται η δημιουργικότητα, η κριτική σκέψη και η επίλυση προβλημάτων. Η εργαλειακή διάσταση περιλαμβάνει δεξιότητες επαγγελματικής ανάπτυξης όπως την συνεργασία, την διαπραγμάτευση και την επιλογή αποφάσεων. Στην ατομική διάσταση εμπεριέχονται δεξιότητες προσωπικής ενδυνάμωσης, όπως η αυτοδιαχείριση, η ευελιξία και η επικοινωνία. Η κοινωνική διάσταση περιέχει δεξιότητες

ενεργούς πολιτότητας, όπως ο σεβασμός της ετερότητας, η ενσυναίσθηση και η συμμετοχή. Είναι η βάση των προηγούμενων διαστάσεων (Unicef MENA Regional Office, 2017).

Σύμφωνα με το παράρτημα της UNESCO στην Μπανγκόκ (2015) υπάρχουν τρεις βασικές κατηγορίες δεξιοτήτων για την ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου όπως οι εγκάρσιες δεξιότητες, οι βασικές και οι εξειδικευμένες δεξιότητες. Οι εγκάρσιες δεξιότητες είναι η κριτική και καινοτόμος σκέψη, οι διαπροσωπικές δεξιότητες, ενδοπροσωπικές δεξιότητες, εγγραμματισμός στα Μέσα Ενημέρωσης και πληροφόρηση, η παγκόσμια πολιτότητα και άλλες δεξιότητες. Η παγκόσμια πολιτότητα περιλαμβάνει την πληροφόρηση, την ανεκτικότητα, την ανοιχτότητα, την υπευθυνότητα, τον σεβασμό της διαφορετικότητας, την ηθική και διαπολιτισμική κατανόηση, την ικανότητα επίλυσης συγκρούσεων, την δημοκρατική συμμετοχή, την περιβαλλοντική συνείδηση, την εθνική ταυτότητα και την αίσθηση του ανήκειν (UNESCO Office Bangkok and Regional Bureau for Education in Asia and the Pacific, 2016).

Ορόσημο για την παγκόσμια κοινότητα είναι η «Agenda 2030» για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (2015) των Ηνωμένων Εθνών. Προάγει τις τρεις διαστάσεις της βιώσιμης ανάπτυξης (κοινωνική, περιβαλλοντική, οικονομική). Αποβλέπει στην δημιουργία ενός δίκαιου και ειρηνικού κόσμου, στην κοινωνική ευημερία, στην προστασία του περιβάλλοντος και στην ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων. Τίθενται 17 στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης που διακρίνονται σε 169 υποστόχους. Θεωρούνται στόχοι οικουμενικού χαρακτήρα που πρέπει να υλοποιηθούν όλες οι χώρες μέχρι το 2030 (UNESCO, 2017).

Η Ατζέντα σύμφωνα με το τέταρτο στόχο αποβλέπει στην διασφάλιση μιας ποιοτικής, ισότιμης και ελεύθερης εκπαίδευσης για όλους τους εκπαιδευόμενους προωθώντας με αυτόν τον τρόπο τη Δια βίου μάθηση. Ζητά από όλες τις χώρες να «διασφαλίσουν ότι όλοι οι μαθητές παρέχονται με τις γνώσεις και δεξιότητες για την προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, μέσω της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας των φύλων, της προώθησης μιας κουλτούρας πολιτισμού ειρήνης και μη βίας, της παγκόσμιας ιδιότητας του πολίτη και της εκτίμησης της πολιτιστικής πολυμορφίας και της συμβολής του πολιτισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη» (Unesco, 2017, σ.5). Ορίζεται ειδικότερα στο στόχο 4.7 (UNESCO, 2017).

3.2 Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών

Η εκπαίδευση αποσκοπεί στην επίτευξη συγκεκριμένων παιδαγωγικών σκοπών (γνώσεων, δεξιοτήτων, αξιών, συμπεριφορών). Η σημασία της εκπαίδευσης αναδεικνύεται στην οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τον ΟΗΕ (1948). Συγκεκριμένα, στο άρθρο 26 και παράγραφο 2 της Διακήρυξης αναφέρεται ότι: «Η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην ενίσχυση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιακών ελευθεριών. Πρέπει να προάγει την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία, ανάμεσα σε όλα τα έθνη και σε όλες τις φυλές και τις θρησκευτικές ομάδες και να ευνοεί την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των Ηνωμένων Εθνών για τη διατήρηση της ειρήνης» (Θεοδωροπούλου, 2006, σ. 14). Θεσμοθετείται το δικαίωμα να παρέχεται εκπαίδευση σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως καταγωγής, εθνότητας, γλώσσας και φύλου (Θεοδωροπούλου, 2006).

Στόχος του εκπαιδευτικού συστήματος είναι να εφοδιάσει τους μαθητές με ικανότητες που θα τον βοηθήσουν να λειτουργήσει αποτελεσματικά και να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις. Σημείο αναφοράς είναι η Διεθνής Επιτροπή Εκπαίδευσης για τον εικοστό πρώτο αιώνα υπό την προεδρία του Jacques Delors (1996). Διατυπώθηκαν τέσσερις βασικοί πυλώνες που διαδραματίζουν ρόλο στην εκπαίδευση και οργανώνουν την μάθηση σε όλη την ζωή του. Είναι οι ακόλουθοι:

- Μαθαίνω να γνωρίζω

Αυτός ο τύπος μάθησης αφορά την απόκτηση γνώσης του ατόμου για τον εαυτό και τον περιβάλλοντα χώρο σε όλη την ζωή του. Αποτελεί μέσο για να κατανοήσει τις διάφορες εκφάνσεις του περιβάλλοντος του, να διευρύνει το πεδίο γνώσεων του, να επικοινωνήσει, να αναπτύξει κριτική σκέψη και να αναπτύξει επαγγελματικές ικανότητες.

- Μαθαίνω πως να πράττω

Δίνεται έμφαση στην καλλιέργεια ικανοτήτων που βοηθούν το άτομο να δραστηριοποιείται και να σκέφτεται κριτικά.

- Μαθαίνω να συμβιώνω

Όταν οι εκπαιδευτικοί δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μια ισότιμη και επικοινωνιακή αλληλεπίδραση των μαθητών προωθείται η αποφυγή συγκρούσεων ή η επίλυση τους με ειρηνικό τρόπο με δύο τρόπους. Πρώτον, ωθούν τους μαθητές μέσω της αλληλεπίδρασης να γνωριστούν και να εντοπίζουν ομοιότητες στο χαρακτήρα και στο τρόπο ζωής τους.

Μπορούν να απαλλαγθούν από προκαταλήψεις και αρνητικά συναισθήματα, να αποκτήσουν ενσυναίσθηση και να αναπτύξουν στενές διαπροσωπικές σχέσεις. Δεύτερον, η συμμετοχή των μαθητών σε συλλογικές δράσεις και η συνεργασία τους για την υλοποίηση κοινών στόχων και σκοπών βοηθάει στην εξομάλυνση των εντάσεων και αντιπαραθέσεων.

- Μαθαίνω πως να υπάρχω

Πρόκειται για την ατομική ανάπτυξη που χρειάζεται τους τρεις προηγούμενους τύπους μάθησης. Είναι μια διαλεκτική διαδικασία που αρχίζει με τη γνώση του εαυτού του, την κατανόηση των ποικίλων πτυχών της προσωπικότητάς του και επεκτείνεται στις σχέσεις με τους άλλους (Flowers, 2012).

Εντοπίζονται διαφορετικοί ορισμοί της εκπαίδευσης που ωστόσο δηλώνουν περίπου το ίδιο νόημα. Ενδεικτικά, αναφέρω τον ορισμό, όπως παρατίθεται από τον Α. Παπά (1988). Η εκπαίδευση σύμφωνα με τον Παπά ορίζεται ως «η θεσμοθετημένη μορφή παιδείας, την οποία αποφασίζει και διοχετεύει η Πολιτεία στους πολίτες της άμεσα ως κράτος και έμμεσα με ιδιωτικούς φορείς, μέσα στα πλαίσια κάθε λογής σχολείων» (Μετοχιανάκης, 2000, σ.199). Επίσης ο Ι. Κογκούλης (1996) θεωρεί την εκπαίδευση ως την «ειδικότερη διαδικασία αγωγής και μάθησης για απόκτηση συγκεκριμένων γνώσεων, δεξιοτήτων, αξιών κλπ., η οποία γίνεται είτε από την Πολιτεία είτε από άλλο φορέα» (Μετοχιανάκης, 2000,σ.198-199). Πρόκειται για ορισμό που παραθέτει στο βιβλίο του «Εισαγωγή στην Παιδαγωγική» (Μετοχιανάκης, 2000).

Πληρέστερος ορισμός κατά τον Η. Μετοχιανάκη θεωρείται αυτός που παραθέτει ο Π. Ξωχέλλης (1989) στο λεξικό του «Παιδαγωγική Επιστήμη». Με τον όρο εκπαίδευση εννοούμε «τη θεσμοθετημένη και ελεγχόμενη διαδικασία από την πλευρά της Πολιτείας ή άλλου φορέα, με στόχο τη μετάδοση ενός συστήματος γνώσεων και αξιών στη νέα γενιά για την ένταξη και δραστηριοποίηση της μέσα στο κοινωνικό σύνολο» (Μετοχιανάκης, 2000, σ. 199)

Κομβικό σημείο αναφοράς για την χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ελληνικού κράτους είναι η γενική θέση του συντάγματος της Ελλάδας (1975). Συγκεκριμένα στο άρθρο 16 και παράγραφο 2 ορίζεται ότι «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους, έχει δε ως σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλαση τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες» (Βουλή των Ελλήνων, 2019, σ. 5713)

Επίσης οι Βρεττός και Καψάλης (2014) ορίζουν τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών ως «οι επίσημες προδιαγραφές της διδασκαλίας κάθε μαθήματος, το οποίο διδάσκεται σε διάφορα σχολεία, σύμφωνα με τις οποίες ο εκπαιδευτικός της τάξης σχεδιάζει και υλοποιεί τη διδασκαλία του, έτσι ώστε σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική να επιτυγχάνονται οι σκοποί της εκπαίδευσης» (Βρεττός & Καψάλης, 2014, σ.52). Τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών αποτελούν τα επίσημα εργαλεία της εκπαίδευσης στην τάξη έχοντας απώτερο σκοπό την παροχή μιας ισόρροπης και συμπεριληπτικής εκπαίδευσης. Είναι παράλληλα και ο επαγγελματικός οδηγός του εκπαιδευτικού στο παιδαγωγικό του έργο (Βρεττός & Καψάλης, 2014).

Πρόκειται για επίσημα νομικά έγγραφα, που διαμορφώνονται από το πρώην Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και τώρα Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π). Δημοσιεύονται ως αποφάσεις του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Σκοπός των αναλυτικών προγραμμάτων σύμφωνα με τον Κιτσαρά θεωρείται ο συνδυασμός και η δημιουργία γέφυρας σε μόνιμη βάση ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη προκειμένου η μαθησιακή διαδικασία να είναι αποτελεσματική και ελεγχόμενη (Κιτσαράς, 2004).

Ο όρος «αναλυτικό πρόγραμμα» αντιστοιχεί στον όρο «curriculum» λατινικής προελεύσεως, που ορίζεται ως «κύκλος σε στάδιο» (Χατζηγεωργίου, 2004, σ. 98). Συνδέεται με την αγγλική λέξη «course», η οποία μεταφράζεται ως «κύκλος μελέτης στο σχολείο ή στο Πανεπιστήμιο» (Χατζηγεωργίου, 2004, σ. 98). Ως όρος εμφανίστηκε στην διεθνή βιβλιογραφία από τον Dewey. Σύμφωνα με τον Dewey ορίζεται ως «ένας κύκλος μελέτης, που λαμβάνει χώρα στο σχολείο και παρουσιάζει υλικό, που εκτείνεται απεριόριστα πίσω στο χρόνο και προς τα έξω στο χώρο» (Χατζηγεωργίου, 2004, σ. 101), όπως παρατίθεται στο βιβλίο του «The Children and the curriculum» (Χατζηγεωργίου, 2004).

Παρατίθενται πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί για το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών ή curriculum. Οι Ryan και Cooper (1980) ορίζουν το αναλυτικό πρόγραμμα ως «το σύνολο των οργανωμένων και σκόπιμα επιδιωκόμενων εμπειριών των μαθητών για τις οποίες το σχολείο αναλαμβάνει την ευθύνη της μετάδοσης τους» (Χατζηγεωργίου, 2004, σ. 101). Σημαντικοί είναι και οι δύο ορισμοί του curriculum από τον Franklin Bobbit (1918). Σύμφωνα με τον πρώτο ορισμό του Bobbit θεωρείται το σύνολο των εμπειριών καθοδηγούμενων και μη που συνδέονται με την καλλιέργεια των ικανοτήτων του ατόμου. Κατά τον δεύτερο ορισμό του θεωρείται μια σειρά από συνειδητά καθοδηγούμενες

εκπαιδευτικές εμπειρίες, οι οποίες αξιοποιούνται από τα σχολεία για την ολοκλήρωση και την τελειοποίηση της διαδικασίας της ανάπτυξης (Χατζηγεωργίου , 2004).

Ένας από τους πληρέστερους ορισμούς είναι αυτός που παραθέτει ο Eisner (1985). Περιλαμβάνει την προμελέτη, την ύπαρξη στόχων και τις παιδαγωγικές επιπτώσεις του αναλυτικού προγράμματος σπουδών (ή curriculum) στους μαθητές. Πρόκειται για στοιχεία που παραπέμπουν σε μια οργάνωση ορισμένου βαθμού των δραστηριοτήτων. Συγκεκριμένα ο Eisner το ορίζει ως «μια σειρά από προσχεδιασμένες δραστηριότητες οι οποίες προτίθενται να έχουν παιδαγωγικές συνέπειες για έναν ή περισσότερους μαθητές» (Χατζηγεωργίου, 2004, σ. 101).

Ένας σημαντικός γενικός ορισμός του Αναλυτικού Προγράμματος παρατίθεται από τους Βρεττό και Καψάλη (1997). Υποστηρίζουν ότι «ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα είτε παραδοσιακού είτε νέου τύπου είναι το αποτέλεσμα και το προϊόν διαδικασιών σχεδιασμού και σύνταξης ενός γενικού πλαισίου μακροπρόθεσμης οργάνωσης της διδασκαλίας, που γίνεται σε διάφορα επίπεδα και με διαφορετικό κατά περίπτωση βαθμό εγκυρότητας και νομιμότητας»(Διαμαντοπούλου, 2015, σ. 16). Άξιος αναφοράς είναι ο ορισμός του Ξωχέλλη (1978). Περιγράφει το curriculum ως το σύνολο των προσχεδιασμένων διδακτικών δράσεων ή μαθησιακών εμπειριών για την υλοποίηση των προκαθορισμένων και συγκεκριμένων αλλαγών που αφορούν τη συμπεριφορά των μαθητών (Διαμαντοπούλου , 2015).

Πρέπει να αναφερθεί και ο ορισμός του αναλυτικού προγράμματος, όπως δίνεται από την Κουτσελίνη (2001). Θεωρείται ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα που διαμορφώνει σκοπούς και στόχους μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας, τα μέσα και τις διδακτικές δράσεις. Προτείνει παράλληλα μεθόδους και εργαλεία, απαραίτητα για την αξιολόγηση της παιδαγωγικής πράξης (Πασιόπουλος, Ξαφάκος, & Τζήλου , 2018).

Ο Tyler (1949) θεωρείται ο «πατέρας» του αναλυτικού προγράμματος αφού παρουσίασε με επιστημονικό τρόπο το πρόγραμμα σπουδών. Διατύπωσε τέσσερα ερωτήματα, που περικλείουν σημαντικά χαρακτηριστικά του (σκοποί, περιεχόμενο, μεθοδολογία, αξιολόγηση). Τα ερωτήματα είναι τα ακόλουθα:

1. «Ποιους σκοπούς πρέπει να επιδιώκουν να πετύχουν τα σχολεία;
2. Ποιες εκπαιδευτικές εμπειρίες μπορεί να δοθούν ώστε να επιτευχθούν αυτοί οι σκοποί;
3. Πως μπορούν να οργανωθούν αποτελεσματικά αυτές οι εμπειρίες;
4. Πως μπορεί να αξιολογηθεί η επιτυχία των σκοπών που τέθηκαν;»

(Χατζηγεωργίου, 2004, σ.100).

Σύμφωνα με τον Φλουρή (2000) το curriculum θεωρείται ως «έναν πλήρη οδηγό διδασκαλίας που περιλαμβάνει πέρα από τη διδακτέα ύλη και τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης, τους γενικούς σκοπούς και τους ειδικούς στόχους κάθε μαθήματος, τη μεθοδολογία και τα διδακτικά μέσα, τον τρόπο αξιολόγησης των μαθητών και άλλες χρήσιμες πληροφορίες για τον εκπαιδευτικό»(Διαμαντοπούλου, 2015, σ. 16)

Οι Βρεττός και Καψάλης προτείνοντας το μοντέλο Möller θεωρούν ότι ένα πρόγραμμα σπουδών πρέπει να αποτελείται από τρία επίπεδα. Είναι ο κατευθυντήριος σκοπός, ο γενικός σκοπός και ο ειδικός στόχος. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει ο κατευθυντήριος σκοπός. Η ύπαρξη γενικών σκοπών θεωρείται αναγκαία καθώς εξυπηρετεί τρεις λειτουργίες, τη συνοπτική, τη συναισθηματική και την κανονιστική. Η συνοπτική λειτουργία τους αφορά την πραγματοποίηση συμφωνίας μεταξύ των μελών της ομάδας. Επιτελώντας τη συναισθηματική λειτουργία λειτουργούν ως κίνητρο για την ανάληψη δράσης. Με τη κανονιστική λειτουργία τους ερμηνεύουν την εγκυρότητα και τη επάρκεια των ειδικών στόχων (Βρεττός & Καψάλης, 2014).

Γενικότερα το αναλυτικό πρόγραμμα με μορφή curriculum θεωρείται το πρόγραμμα που περιέχει εκτός από το διδακτικό περιεχόμενο και τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης τέσσερα βασικά συστατικά. Πρόκειται για τους μαθησιακούς στόχους, τα περιεχόμενα της μάθησης, μεθοδολογία της διδασκαλίας και τον έλεγχο της υλοποίησης των μαθησιακών στόχων. Αυτό καθορίζει τους γενικούς μαθησιακούς στόχους και τα περιεχόμενα, αλλά δεν ορίζει τους ειδικούς στόχους, χωρίς να είναι δεσμευτικό για τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές (Μουσένα, 2016).

Ένα αναλυτικό πρόγραμμα πρέπει να βασίζεται και να αποβλέπει στον εκδημοκρατισμό της παιδείας, όπως επισημαίνεται από την Unesco (1996). Για αυτό τον σκοπό πρέπει να ενισχύει το σύνολο των ικανοτήτων του μαθητευόμενου προκειμένου να επιτευχθεί η ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του και την επαγγελματική εξέλιξη. Σύμφωνα με την Unesco αναπτύσσεται βασιζόμενο στο κυκλικό μοντέλο. Αποτελείται από τον προσανατολισμό, τις κατευθύνσεις, τους γενικούς σκοπούς και στόχους, το περιεχόμενο, τη διδακτική μεθοδολογία και την αξιολόγηση (Σαλβάρας, 2013).

Τα αναλυτικά προγράμματα, όπως θεωρεί ο Κιτσαράς, «καθορίζουν τα μορφωτικά αγαθά δηλαδή τη διδακτέα ύλη, περιέχουν γενικούς, σκοπούς διδασκαλίας, συνήθως περιλαμβάνουν διδακτικές και μεθοδολογικές οδηγίες, και όχι σπάνια, έχουν ενσωματωμένο και το ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου» (Κιτσαράς, 2004, σ.17).

3.3 Εργαστήρια Δεξιοτήτων

Τον 21ο αιώνα το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να εφοδιάζει τους πολίτες με ένα εύρος δεξιοτήτων που οδηγούν στην ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων, στην αυτοπραγμάτωση, στην κοινωνική ένταξη, στην απόκτηση της ενεργού πολιτότητας και την απασχόληση. Δίνουν την δυνατότητα εξέλιξης στην κοινωνία και στο χώρο εργασίας καθώς και της διαχείρισης των σύνθετων ζητημάτων της σύγχρονης εποχής (Υπουργική απόφαση υπ' αριθμ. 94236/ΓΔ4/4-8-2021, 2021).

Λαμβάνοντας υπόψιν τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, της Unesco, του Πλαισίου Αναφοράς Ικανοτήτων για το Δημοκρατικό Πολιτισμό του Συμβουλίου της Ευρώπης (2018), του Πλαισίου Αναφοράς Ψηφιακής Ικανότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα αποτελέσματα της έκθεσης PISA 2010-15 για τις σχολικές δεξιότητες και τις βασικές ικανότητες τους θεσμοθετήθηκε η εφαρμογή των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων. Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής με την Υπουργική Απόφαση με αριθμό Φ.7/79511/ΓΔ4/24-6-2020 θεσμοθέτησε την πιλοτική δράση των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση για το σχολικό έτος 2020-2021 (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2021).

Ένα χρόνο μετά, τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων εφαρμόζονται στο υποχρεωτικό ωρολόγιο πρόγραμμα που αφορά τις σχολικές μονάδες (Νηπιαγωγεία, Δημοτικά και Γυμνάσια), σύμφωνα με την Υπουργική απόφαση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων με αριθμό 94236/ΓΔ4/2021- ΦΕΚ 3567 Β/4-8-2021. Με τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων επιδιώκουν την αναδιαμόρφωση του χαρακτήρα της εκπαίδευσης και του σχολικού κλίματος. Επίσης, αποσκοπούν στην αναβάθμιση του σχολείου σε αυτόνομο και «ανοικτό» στην κοινωνία σύστημα (Υπουργική απόφαση υπ' αριθμ. 94236/ΓΔ4/4-8-2021, 2021).

Πρόκειται για μια καινοτόμο διδακτική δράση που προστίθεται ως νέα Θεματική Ενότητα στο υποχρεωτικό ωρολόγιο πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου, Δημοτικού και Γυμνασίου εστιάζοντας στις δεξιότητες του 21ου αιώνα. Διαμορφώνεται μια ζώνη «εργαστηριακής, συνεργατικής, διερευνητικής, βιωματικής και ανακαλυπτικής μάθησης». Δίνεται βαρύτητα στην συστηματική και ολιστική προσέγγιση κρίσιμων περιβαλλοντικών ζητημάτων, της υγείας-ευεξίας, της κοινωνικής συναίσθησης (πολιτότητα, ανθρώπινα δικαιώματα, συμπερίληψη, εθελοντισμός), της δημιουργικότητας, της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών, της χρήσης ψηφιακών περιβαλλόντων και της ρομποτικής. Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π) παρέχει στους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων πληροφορίες για το

περιεχόμενο, την μεθοδολογία τους, τον τρόπο οργάνωσης και εκπαιδευτικό υλικό τους (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2021).

Σκοπός των Εργαστηρίων Δεξιότητων είναι «η ενίσχυση της καλλιέργειας ήπιων δεξιοτήτων, δεξιοτήτων ζωής και δεξιοτήτων τεχνολογίας και επιστήμης στους μαθητές και στις μαθήτριες, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση ενός σύγχρονου πλαισίου προγράμματος με δομή Ανοικτών, Ζωντανών Προγραμμάτων Σπουδών και Διαδικασιών» (Υπουργική Απόφαση Φ.7/ 79511/ΓΔ4, 2020, σ. 2)

Βασική αρχή των Εργαστηρίων Δεξιότητων, όπως ορίζεται από την υπουργική απόφαση με αριθμό 94236/ΓΔ4/2021- ΦΕΚ 3567/Β/4-8-2021 είναι ο συνδυασμός των γνωστικών πεδίων των Προγραμμάτων Σπουδών με την ανάπτυξη βασικών ικανοτήτων των μαθητριών και των μαθητών με σκοπό τη διαμόρφωση τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. Εκτός από τις ακαδημαϊκές δεξιότητες ενδείκνυται εγκάρσιες και βασικές δεξιότητες που τους επιτρέπουν να εκφράζονται ελεύθερα, να δημιουργούν, να αναπτύξουν υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις, να αναλάβουν ενεργό δράση καθώς και να λειτουργούν ως υπεύθυνοι πολίτες (Υπουργική απόφαση υπ' αριθμ. 94236/ΓΔ4/4-8-2021, 2021).

Οι δεξιότητες που θα καλλιεργήσουν οι μαθητές ομαδοποιούνται σε τέσσερις ομάδες δεξιοτήτων. Είναι οι ακόλουθες:

1) Δεξιότητες 21ου αιώνα (4cs):

- Δεξιότητες μάθησης 21ου αιώνα («4cs»):

Κριτική σκέψη, επικοινωνία, συνεργασία και δημιουργικότητα

- Ψηφιακή μάθηση 21ου αιώνα («4Cs» σε ψηφιακό περιβάλλον):

Ψηφιακή επικοινωνία, ψηφιακή συνεργασία, ψηφιακή δημιουργικότητα, ψηφιακή κριτική σκέψη και συνδυαστικές δεξιότητες ψηφιακής τεχνολογίας

- Παραγωγική μάθηση μέσω των τεχνών και της δημιουργικότητας

2) Δεξιότητες ζωής:

- Δεξιότητες της κοινωνικής ζωής:

Αυτομέριμα, κοινωνικές δεξιότητες, ενσυναίσθηση και ευαισθησία, πολιτότητα, προσαρμοστικότητα, ανθεκτικότητα και υπευθυνότητα

- Δεξιότητες της ψηφιακής ιθαγένειας:

Ευχέρεια στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση, ψηφιακή πολιτότητα, ασφαλής πλοήγηση στο διαδίκτυο, προστασία από εθισμό στις τεχνολογίες και ανθεκτικότητα

- Δεξιότητες διαμεσολάβησης και κοινωνικής ενσυναίσθησης:

Ενσυναίσθηση και ευαισθησία, διαμεσολάβηση, επίλυση συγκρούσεων και πολιτότητα

- Δεξιότητες επιχειρηματικότητας:

Πρωτοβουλία, οργανωτική ικανότητα, προγραμματισμός, παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα

3) Δεξιότητες της τεχνολογίας, της μηχανικής και της επιστήμης

- Δεξιότητες της τεχνολογίας:

Δεξιότητες δημιουργίας και διαμοιρασμού ψηφιακών δημιουργημάτων, δεξιότητες ανάλυσης και παραγωγής περιεχομένου σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα, δεξιότητες διεπιστημονικής και διαθεματικής χρήσης των νέων τεχνολογιών

- Δεξιότητες διαχείρισης των Μέσων:

Πληροφορικός εγγραμματισμός, ψηφιακός εγγραμματισμός, τεχνολογικός εγγραμματισμός, εγγραμματισμός στα μέσα και ασφάλεια στο διαδίκτυο

- Ρομποτική (Δεξιότητες μοντελισμού και προσομοίωσης, Επιστημονική/ αναλυτική σκέψη)

4) Δεξιότητες του νου:

- Στρατηγική Σκέψη (οργανωτική σκέψη, μελέτη περιπτώσεων και επίλυση προβλημάτων)

- Πλάγια σκέψη (δημιουργική, παραγωγική, ολιστική σκέψη)

- Ρουτίνες σκέψης και αναστοχασμός

- Κατασκευές, παιχνίδια, εφαρμογές

- Δεξιότητες υπολογιστικής σκέψης (Επιστημονική/ Αναλυτική σκέψη και διαμεσολάβηση)

(Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής).

Τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων βασίζονται σε τέσσερις θεματικές ενότητες που καθορίζουν το περιεχόμενο, το διδακτικό υλικό και την κατάλληλα διδακτική μεθοδολογία τους. Σε κάθε ενότητα ο μαθητής καλείται να διερευνήσει επίκαιρα, σημαντικά ζητήματα που οδηγούν στην αυτοπραγμάτωση του, την κοινωνική ανάπτυξη, την συναισθηματική ανάπτυξη του, τον τεχνολογικό εγγραμματισμό του, τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την διαμόρφωση ενεργού και δημοκρατικού πολίτη. Συγκεκριμένα, είναι οι ακόλουθες:

➤ «Ζω Καλύτερα – Ευ ζην»

Περιέχουν θέματα που αφορούν τους τομείς:

- Υγεία: Διατροφή- Αυτομέριμα, Οδική Ασφάλεια
- Ψυχική και Συναισθηματική Υγεία – Πρόληψη
- Γνωρίζω το σώμα μου - Σεξουαλική Διαπαιδαγώγηση

➤ «Φροντίζω το περιβάλλον»

Περιέχει θέματα που αφορούν τους τομείς:

- Οικολογία - Παγκόσμια και τοπική Φυσική κληρονομιά
- Κλιματική αλλαγή - Φυσικές Καταστροφές, Πολιτική προστασία
- Παγκόσμια και τοπική Πολιτιστική κληρονομιά

➤ «Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ - Κοινωνική συναίσθηση και ευθύνη»

Περιέχει θέματα που αφορούν τους τομείς:

- Ανθρώπινα δικαιώματα
- Εθελοντισμός -διαμεσολάβηση
- Συμπερίληψη: Αλληλοσεβασμός, διαφορετικότητα

➤ «Δημιουργώ και Καινοτομώ – Δημιουργική σκέψη και Πρωτοβουλία»

Περιέχει θέματα που αφορούν τους τομείς:

- STEM/ Εκπαιδευτική Ρομποτική
- Επιχειρηματικότητα- Αγωγή Σταδιοδρομίας- Γνωριμία με επαγγέλματα

(Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής)

Η εκπαίδευση για δημοκρατικούς πολίτες θεωρείται βασικός στόχος των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων. Προωθείται μέσα από την καθημερινή σχολική ζωή και διδακτική πράξη σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες ξεκινώντας από το Νηπιαγωγείο. Οι δεξιότητες που πρέπει να αποκτήσουν οι μαθητές για να συμπεριφέρονται ως ενεργοί πολίτες με δημοκρατική συνείδηση καλλιεργούνται και μέσω των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2021).

Στην πλατφόρμα του Ι.Ε.Π. προτείνονται διδακτικές μεθόδους για την εφαρμογή τού προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιοτήτων» στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Είναι πρώτον η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία. Δουλεύοντας σε ομάδες οι μαθητές αναπτύσσουν διαπροσωπικές δεξιότητες, συνεργατικό πνεύμα, κοινωνική συναίσθηση, υψηλή αυτοεκτίμηση και ανάληψη ευθυνών (ατομική, κοινωνική). Άλλη μέθοδος αφορά την επίλυση

προβλήματος. Σε αυτή τη μέθοδο ορισμένες τεχνικές διδασκαλίας που εφαρμόζονται είναι ο καταγιγισμός ιδεών, η κατασκευή εννοιολογικού χάρτη, τα παιχνίδια ρόλων, η μελέτη περίπτωσης, οι γόνιμες αντιπαραθέσεις, οι παρουσιάσεις, γενικά τα παιχνίδια, η ανάγνωση ιστοριών και οι παιδαγωγικές επισκέψεις.

Επίσης είναι η διερευνητική ή ανακαλυπτική μέθοδος που είναι χρήσιμη για την καλλιέργεια δεξιοτήτων της υπολογιστικής σκέψης, της προσομοίωσης και του μοντελισμού. Επιπλέον είναι η «μάθηση βάσει έργου» με την οποία προσεγγίζουν κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα. Προωθείται η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, η ανάπτυξη κοινωνικών και διαπροσωπικών δεξιοτήτων, η αυτοκαθοριζόμενη μάθηση, η υπευθυνότητα και η ενεργός συμμετοχή. Τέλος είναι η βιωματική μέθοδος απαραίτητη για την απόκτηση των δεξιοτήτων που αναφέρονται στη διαμεσολάβηση, στη κοινωνική ζωή, της ψηφιακή ιθαγένεια και κοινωνική ενσυναίσθηση (Μαμμούς, 2022).

Κεφάλαιο 4. Ανάλυση του προγράμματος σπουδών του νηπιαγωγείου

4.1 Ανάλυση της πολιτότητας στο πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου

Θα μπορούσε το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών εκτός από τις σχολικές δεξιότητες να περιέχει τα «4Cs» και να στοχεύει στην διαμόρφωση των μαθητών ως ενεργούς, υπεύθυνους και δημοκρατικούς πολίτες. Αποτελείται από ορισμένα βασικά στοιχεία. Πρώτο, είναι οι πολιτειακές και πολιτικές αξίες, των οποίων η καλλιέργεια παίζει σημαντικό ρόλο. Δεύτερο, είναι η κριτική παιδαγωγική και κοινωνικές επιστήμες που αποτελούν το κατάλληλο εννοιολογικό πλαίσιο για τη μελέτη και τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη. Τρίτο, είναι η κοινωνία των πολιτών. Όταν λειτουργεί το σχολείο ως φορέας της κοινωνίας των πολιτών, δεν υφίστανται διακρίσεις και η γνώση συνοικοδομείται. Επομένως, σε μια κουλτούρα δημοκρατίας, συνεργασίας και αποδοχής της διαφορετικότητας οι μαθητές γίνονται υπεύθυνοι και αυτόνομοι με κοινωνική συναίσθηση. Τέταρτο, με την αρχική κατάρτιση και την επιμόρφωση τους οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να κατευθύνουν τους μαθητές στην ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη (Mousena, Sidiropoulou , & Sidiropoulou, 2022).

Αξιοσημείωτη παιδαγωγική θεωρία είναι η Κριτική Παιδαγωγική, που διαπραγματεύεται ορισμένες από τις αρχές του αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Πρωταρχικός στόχος της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι η προετοιμασία των μαθητών με γνώσεις, δεξιότητες και κοινωνικές πρακτικές για να συμμετάσχουν ενεργά στη θεμελίωση μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Επιδιώκει να δημιουργήσει κριτικά σκεπτόμενους πολίτες που θα καταπολεμήσουν κάθε είδους ανισότητες και αδικίες. Ο εκπαιδευτικός καλείται να εφαρμόσει εναλλακτικές παιδαγωγικές πρακτικές και να διαμορφώνει τη μαθησιακή διαδικασία από κοινού με τους μαθητές. Η μαθησιακή διαδικασία χρειάζεται να είναι απελευθερωτική μέσω της παιδαγωγικής του διαλόγου για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, της αυτογνωσίας, του αυτοπροσδιορισμού και της χειραφέτησης. Επίσης πρέπει να συμβάλει στην κοινωνική και ηθική ενδυνάμωση τους (Δροσάτος , 2020).

Ο Freire (1985), σημαντικός εκπρόσωπος της Κριτικής Παιδαγωγικής θεωρεί ότι η εκπαίδευση είναι μια πολιτική ενέργεια επηρεαζόμενη από τις εκάστοτε κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της κοινωνίας. Επομένως οι εκπαιδευτικές πολιτικές και στρατηγικές έχουν κοινωνικές συνέπειες. Θεωρεί ότι πρωταρχικός σκοπός της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η διάπλαση ενεργού, δημοκρατικού και αυτόνομου πολίτη που θα προβληματιστεί μέσω της ελευθερίας του διαλόγου που καλλιεργείται στο σχολείο. Μέσω του διαλόγου

θα αναπτύξουν μια κριτική ερμηνεία της πραγματικότητας, θα αναλάβουν δράση και θα αποκτήσουν τρόπο ζωής που θα τους οδηγήσει στην κοινωνική αλλαγή και στην εξέλιξη τους (Αλέξανδρης, 2018).

Επισημαίνει ότι το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών πρέπει να αποβλέπει σε ελεύθερους πολίτες που μέσω της κριτικής ερμηνείας των καταστάσεων ή των προβλημάτων αναλαμβάνουν την ευθύνη των πράξεων τους και μαθαίνουν συνέχεια. Επίσης πρέπει να δημιουργεί πολίτες με αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση, σεβασμό για τους άλλους, αυτοκριτική και εποικοδομητική κριτική για τους άλλους. Ακόμη πρέπει να τους ωθεί στην ενσυναίσθηση, διορατικότητα, στην ανάπτυξη συλλογικού πνεύματος, στη συνεργατική διάθεση και στην μέριμνα για την ομαλή συνύπαρξη τους (Αλέξανδρης, 2018).

Επιπλέον πρέπει να αποβλέπει σε ενημερωμένους πολίτες που συμμετέχουν ενεργά στην κοινότητα και αντιμετωπίζουν ζητήματα που αφορούν τη δικαιοσύνη, δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, τη διαφορετικότητα και περιβαλλοντικά προβλήματα. Τους προτρέπει να αμφισβητούν παρωχημένες αντιλήψεις και να επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή και την αντιπαράθεση με το κατεστημένο όταν παρεμποδίζει την πρόοδο. Καλείται να διαμορφώνει πολίτες με ηθικές αρχές, υπομονή, σύνεση και που θα αγωνίζονται για την εκπλήρωση των ονείρων και των προσωπικών στόχων τους γιατί με αυτόν τον τρόπο οι πράξεις αποκτούν αξία (Αλέξανδρης, 2018).

Το κράτος οφείλει να διαμορφώσει πολίτες με δημοκρατική νοοτροπία και να ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή τους μέσω της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση δεν περιορίζεται μόνο στην κατανόηση της Συνταγματικής δημοκρατίας, των θεσμών της και των διαδικασιών της αλλά και στην καλλιέργεια συμμετοχικών, επικοινωνιακών και κοινωνικών δεξιοτήτων και δημοκρατικών στάσεων. Διαμορφώνεται όχι μόνο με την συμμετοχή του ατόμου στις εκλογές αλλά και με τις πράξεις του σε προσωπικό και σε κοινωνικό επίπεδο στην καθημερινότητα του (Νάκου & Γκούσκος, 2018).

Επίσης, σύμφωνα με τον Kerr (1999), η εκπαίδευση μέσω της φοίτησης σε σχολικές μονάδες, της οργάνωσης της σχολικής μονάδας, της διδασκαλίας και την μαθησιακής διαδικασίας συμβάλλει στην προετοιμασία των μαθητών για να αναλάβουν τους ρόλους και τις ευθύνες που έχουν ως πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Οι διδακτικές στρατηγικές θεωρούνται δημοκρατικές όταν ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή των παιδιών στην διαδικασία της μάθησης, την αυτενέργεια τους και την εποικοδομητική αλληλεπίδραση μεταξύ των παιδιών. Οι εκπαιδευτικοί διευκολύνουν και ενθαρρύνουν την

παιδαγωγική πράξη με την βοήθεια των παιδιών. Τα παιδιά διερευνούν πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα με βιωματικό και κριτικό τρόπο. Είναι σε θέση να αποκτήσουν αξίες, δεξιότητες και στάσεις σχετικά με την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (Μουσένα , 2023).

Γενικότερα στα αναλυτικά προγράμματα η πολιτότητα διακρίνεται με δύο μορφές. Στην πρώτη περίπτωση η πολιτότητα θεωρείται «διαπρογραμματικός στόχος ή διαδικασία» που διατρέχει όλο το πρόγραμμα σπουδών. Προσδιορίζεται και οικοδομείται από όλες τις διδακτικές ενότητες και τα γνωστικά αντικείμενα. Στην δεύτερη περίπτωση η πολιτότητα διδάσκεται ως «διακριτό μάθημα», έχοντας συγκεκριμένη ύλη για την υλοποίηση των στόχων αναφορικά με τις διαστάσεις της πολιτότητας (Μουσένα, 2021).

Η ιδιότητα του πολίτη προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο των προγραμμάτων των Κοινωνικών Επιστημών. Τα προγράμματα σπουδών διαμορφώνονται πάνω στο τρίπτυχο «Κοινωνία- Μαθητής-Επιστήμη». Τίθενται τα ερωτήματα «για ποια κοινωνία θα πραγματοποιηθούν;», «σε ποιους μαθητές απευθύνονται;» και «σε ποιες επιστημονικές αρχές και γνώσεις βασίζονται;» (Μουσένα , 2023).

Το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος σπουδών πρέπει να εστιάζει στις ανάγκες, τις δυνατότητες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών. Επίσης επηρεάζεται από τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές συνθήκες, το πολιτισμό, τις αρχές και επιδιώξεις της κοινωνίας. Σημαντικός είναι και ο ρόλος της επιστήμης στην διαμόρφωση του περιεχομένου του επειδή η επιστήμη διασφαλίζει την αξιοπιστία και την αποτελεσματικότητα του κατά την διδασκαλία. Η προώθηση των γενικών σκοπών της σχολικής εκπαίδευσης και των αρχών της καθίσταται εφικτή μέσα από τη παρεχόμενη γνώση, τις στάσεις, τις δεξιότητες και δράσεις που αναπτύσσονται στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών και στα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών (Δροσάτος , 2020).

Βασικές αρχές διδακτικής των κοινωνικών επιστημών σύμφωνα με τον Giroux (1980) είναι:

- Η ενεργός εμπλοκή των μαθητών στη διαδικασία της μάθησης
- Η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης
- Η αναγνώριση, ο σεβασμός και η αξιοποίηση του πολιτιστικού κεφαλαίου των μαθητών
- Η υιοθέτηση των πανανθρώπινων αξιών
- Η αντίληψη των ιδεολογικό-πολιτικών δυνάμεων της κοινωνίας που επηρεάζουν τη ζωή των ατόμων (Μουσένα, 2021).

Η διαμόρφωση κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς θεωρείται βασικός στόχος των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Οικοδομείται μέσα από το περιεχόμενο των Κοινωνικών Επιστημών. Πρωταρχικές επιδιώξεις είναι η κοινωνικοποίηση των μαθητών, η ένταξη τους στην ομάδα, η ανάπτυξη συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων καθώς και η διάπλαση ενεργών, ηθικών και υπεύθυνων πολιτών που θα ακολουθούν ένα δημοκρατικό τρόπο ζωής. Λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό, συναισθηματικό και νοητικό αναπτυξιακό επίπεδο των παιδιών προσχολικής ηλικίας η κοινωνική και πολιτική αγωγή αποσκοπεί στην κατανόηση κοινωνικών και πολιτικών εννοιών και θεσμών καθώς και στην υιοθέτηση κοινωνικό-πολιτικών αρχών και στάσεων (Μουσένα , 2004).

Σκοποί της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην προσχολική και υποχρεωτική εκπαίδευση είναι:

- Η πνευματική ανάπτυξη των μαθητών με την καλλιέργεια της γνώσης και την κατανόηση των πρωταρχικών στόχων της ζωής και των πανανθρώπινων αξιών προκειμένου να τις εφαρμόζουν στην καθημερινότητα τους
- Η ηθική ανάπτυξη με την παρότρυνση των μαθητών προκειμένου να αξιολογήσουν κριτικά ζητήματα που διαπραγματεύονται την ελευθερία, την ισότητα, τη δικαιοσύνη, τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και επίσης να αναλάβουν τις υποχρεώσεις τους στην κοινότητα
- Η κοινωνική, πολιτική και οικονομική ανάπτυξη μέσω της υποστήριξης τους για να αναπτύξουν γνώσεις, στάσεις, αρχές και τις δεξιότητες που χρειάζονται για την υπεύθυνη, ενεργό και με δημοκρατικό τρόπο συμμετοχή τους στο κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά τεκταινόμενα
- Η ενίσχυση της ελληνικής ταυτότητας και συνείδησης βασιζόμενη στην εθνική και πολιτιστική κληρονομιά
- Η ενδυνάμωση των διαπροσωπικών σχέσεων, η λήψη προσωπικής ευθύνης, η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και η αλληλεγγύη (Μουσένα , 2023).

Στο Δ.Ε.Π.Π.Σ.(2003) η κοινωνική και πολιτική αγωγή των μαθητών /μαθητριών αναπτύσσεται στην υποχρεωτική εκπαίδευση συστηματικά στο Νηπιαγωγείο και στις πρώτες τέσσερις τάξεις του Δημοτικού μέσω της «Μελέτης Περιβάλλοντος» και του μαθήματος της «Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής» (Ε΄, ΣΤ δημοτικού και Γ΄ Γυμνάσιου). Στόχος είναι να τους ενθαρρύνουν μέσα από δράσεις και μαθησιακά ερεθίσματα να

συνειδητοποιήσουν τους ρόλους που καλούνται να διαδραματίσουν, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που έχουν ως πολίτες. Στοχεύουν στην κοινωνική και ηθική ενδυνάμωση τους για την επίλυση σημαντικών ζητημάτων της καθημερινότητας τους (Μουσένα, 2021).

Σύμφωνα με το Δ.Ε.Π.Π.Σ. πρέπει να διαμορφωθούν συνθήκες για την προώθηση αρχών όπως δημοκρατικές αρχές, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η ευαισθητοποίηση σε ανάλογα θέματα, η ελευθερία, η αποδοχή της διαφορετικότητας, το συλλογικό πνεύμα και η κριτική σκέψη. Επιδιώκεται η ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, η κοινωνικοποίηση τους, η ανάπτυξη συλλογικής συνείδησης για την διασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας και της ειρήνης καθώς και η περιβαλλοντική συνείδηση. Με αυτό τον τρόπο οι μαθητές θα διαχειρίζονται καταστάσεις και προβλήματα στην καθημερινότητα τους, θα συνεργάζονται, θα αλληλεπιδρούν αποτελεσματικά και θα μάθουν να λειτουργούν ως υπεύθυνοι, ενεργοί, ελεύθεροι πολίτες δίχως προκαταλήψεις για την ομαλή λειτουργία μιας δημοκρατικής, ειρηνικής και δίκαιης κοινωνίας (ΥΠΕΠΘ & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2003).

Σημείο αναφοράς για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ο Νόμος 1566 του 1985 με ισχύ έως και σήμερα που ορίζει τη δομή και τη λειτουργία του. Ειδικότερα στο άρθρο 1 ορίζεται ότι: «Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα τα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά» (Βουλή των Ελλήνων, 1985, σ. 2547)

Αναλύοντας το νόμο 1566/ 1985 το εκπαιδευτικό σύστημα βοηθάει τους μαθητές να γίνουν ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να αγωνίζονται για την πατρίδα και την δημοκρατία έχοντας αγάπη για τον άνθρωπο, την αξία της ζωής, τις πανανθρώπινες αξίες και το περιβάλλον. Διαφυλάττει την πίστη στην χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία αλλά και την ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επίσης τους ωθεί να αναπτύξουν ισόρροπα το σώμα και το πνεύμα τους, να καλλιεργήσουν τις ικανότητες τους, να εξελιχθούν σε δημιουργικά και κριτικά όντα και να αποκτήσουν κοινωνική ταυτότητα και συναίσθηση. Ακόμα τους παρακινεί να αγωνίζονται για ένα ειρηνικό και δίκαιο κόσμο επιδεικνύοντας αλληλεγγύη, αίσθημα φιλίας και συνεργατικό πνεύμα. Ενισχύει την συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή της κοινότητας (Βουλή των Ελλήνων, 1985).

Σύμφωνα με τον προαναφερόμενο νόμο, η Προσχολική Αγωγή ενσωματώνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους και θεωρείται υποχρεωτική η φοίτηση στο νηπιαγωγείο. Στο κεφάλαιο Β', άρθρο 3 ορίζεται ότι «σκοπός του Νηπιαγωγείου είναι να βοηθήσει τα παιδιά να αναπτυχθούν σωματικά, συναισθηματικά, νοητικά και κοινωνικά μέσα στο πλαίσιο των ευρύτερων στόχων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης». Η ολόπλευρη και ισόρροπη ανάπτυξη των μαθητών καθορίζει το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου (Βουλή των Ελλήνων, 1985).

Οι γενικές αρχές της Εκπαίδευσης είναι οι πρωταρχικοί άξονες που κατευθύνουν την εκπαιδευτική διαδικασία, όπως διατυπώνονται στο γενικό μέρος του Δ.Ε.Π.Σ. (2003). Η εκπαιδευτική διαδικασία οφείλει εκτός από την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών να καταστήσει τους μαθητές ικανούς να διαχειρίζονται προβλήματα και απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος και να διαπλάσει υπευθύνους πολίτες με δημοκρατικές αρχές. Παρατίθενται οι γενικές αρχές της εκπαίδευσης:

- η παροχή γενικής παιδείας
- η απόκτηση των δεξιοτήτων του μαθητή και η ανάδειξη των ενδιαφερόντων του
- η παροχή ίσων ευκαιριών και δυνατοτήτων στη μαθησιακή διαδικασία σε όλους τους μαθητές/ μαθήτριες
- η ενίσχυση της πολιτισμικής και γλωσσικής ταυτότητας του κάθε μαθητή στα πλαίσια μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας
- η ευαισθητοποίηση για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και η υιοθέτηση περιβαλλοντικής συνείδησης και συμπεριφοράς
- η προετοιμασία για την χρήση των ΤΠΕ και τον τεχνολογικό εγγραμματισμό.
- η σωματική, ψυχική και κοινωνική ανάπτυξη
- η ευαισθητοποίηση σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειρήνης και προστασίας της αξιοπρέπειας της ανθρώπινης ζωής

(Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2003).

Κατά καιρούς, έχουν διατυπωθεί προβληματισμοί για το εάν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορούν να κατακτήσουν κοινωνικές και πολιτικές έννοιες. Ενδεικτικά οι Osler & Starkey (2006) στην μελέτη τους για την εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη στην Αγγλία υπογραμμίζουν ότι τα παιδιά από την στιγμή που φοιτούν στην προσχολική

εκπαίδευση πρέπει να γνωρίσουν το δημοκρατικό τρόπο ζωής και να μάθουν να συμπεριφέρονται ως «εν δυνάμει» πολίτες (Osler & Starkey, 2006).

Το νηπιαγωγείο αποτελεί φορέας κοινωνικοποίησης και αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική αλληλεπίδραση. Συνδέεται άμεσα με την διάπλαση του δημοκρατικού πολίτη. Σε αυτήν την βαθμίδα θα έρθουν σε επαφή με αρχές, στάσεις και συμπεριφορές σχετικές με την δημοκρατική πολιτότητα που θα σταθεροποιηθούν στα μετέπειτα χρόνια. Έχοντας ως επίκεντρο το παιδί εφαρμόζει μαθητοκεντρικές διδακτικές πρακτικές και ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία της μάθησης, βασική προϋπόθεση για την διαμόρφωση μελλοντικών ενεργών και δημοκρατικών πολιτών. Η δημοκρατική κουλτούρα θεωρείται τρόπος ζωής και διαμορφώνεται μέσω της βιωματικής μάθησης στο νηπιαγωγείο. Επομένως ο μαθητής του νηπιαγωγείου βιώνει εμπειρίες πολιτότητας και κατ' επέκταση δημοκρατίας (Βλάχου, 2020).

Τα σύγχρονα προγράμματα σπουδών προσανατολίζονται στην διάπλαση ενεργών, υπεύθυνων πολιτών με δημοκρατικές αρχές. Με τον σχεδιασμό κατάλληλων προγραμμάτων και διεξαγωγή δραστηριοτήτων η δημοκρατική πολιτότητα μπορεί να γίνει κατανοητή από τα παιδιά και να διαμορφωθεί με συγκεκριμένες ενέργειες κυρίως με βιωματικό τρόπο που αναπτύσσονται στην καθημερινότητα της τάξης και της σχολικής μονάδας. Η εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη περιλαμβάνει την απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, τη διερεύνηση ζητημάτων σχετικά με την πολιτότητα, την υιοθέτηση δημοκρατικών αρχών, τη γνώση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων, τη διαχείριση των συγκρούσεων και την επίλυση προβλημάτων (Σούνογλου & Μιχαλοπούλου, 2018).

Η ιδιότητα του πολίτη προσεγγίζεται μέσω της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου, συγκεκριμένα στο Δ.Ε.Π.Π.Σ. (2003). Συγκεκριμένα αναπτύσσεται στα πλαίσια της γνωστικής περιοχής «Παιδί και Περιβάλλον» γνωστή και ως «Μελέτη Περιβάλλοντος». Προσεγγίζεται στην ενότητα «Ανθρωπογενές Περιβάλλον και αλληλεπίδραση» της προαναφερόμενης περιοχής που πραγματεύεται την σχέση του παιδιού με τους συνομηλικούς και με το ευρύτερο ανθρωπογενές περιβάλλον, όπως το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Ωστόσο υπάρχει διαθεματική (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2003).

Διαμορφώνεται ένα σχολικό περιβάλλον στο οποίο οι μαθητές δρουν και αλληλεπιδρούν. Στόχος της «Μελέτης Περιβάλλοντος» είναι η απόκτηση νέων κοινωνικών εμπειριών, κοινωνικών και πολιτικών γνώσεων, η ανάπτυξη της συνεργασίας και του

συλλογικού πνεύματος, η αυτογνωσία και η αποδοχή της ετερότητας των άλλων. Ταυτόχρονα διευκολύνει την αυτονομία και την αυτοπεποίθηση. Η καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων και η διερεύνηση θεμάτων που τους ενδιαφέρουν γίνεται με βιωματικό τρόπο (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2003).

Τα επόμενα χρόνια αναθεωρούνται τα προγράμματα Σπουδών με απώτερο στόχο την καθιέρωση ενός δημοκρατικού, συμπεριληπτικού και ανοιχτού στην κοινωνία, στις επιστημονικές και κοινωνικό-πολιτισμικές συνθήκες της εποχής μας. Τα νέα προγράμματα Σπουδών παραμένουν μαθητοκεντρικά, συνδέουν τα μαθησιακά αντικείμενα με τα βιώματα τους και την κοινότητα και προωθούν τον ψηφιακό εγγραμματισμό. Επίσης καλλιεργούν οικουμενικές αξίες μέσω της βιωματικής και ανακαλυπτικής μάθησης και προάγουν την συμπεριληπτική εκπαίδευση. Αποσκοπούν να βοηθήσουν τους μαθητές να γίνουν κριτικά σκεπτόμενοι και δημιουργικοί, υπεύθυνοι και ενεργοί πολίτες της κοινότητας, του κράτους, της Ευρώπης και της παγκόσμιας κοινωνίας. Επίσης μέλημα τους είναι η ενδυνάμωση τους με αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση, ψυχική ανθεκτικότητα, ενσυναίσθηση, επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητες (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2021).

Ο σκοπός του νηπιαγωγείου και οι γενικές αρχές της εκπαίδευσης που καθορίζουν το αναλυτικό πρόγραμμα παραμένουν οι ίδιοι. Ενισχύεται η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, η βιωματική μάθηση, η διερευνητική μέθοδος, η αυτενέργεια και αξιοποιούνται τα σχέδια εργασίας. Η γνώση χτίζεται μέσα από την αλληλεπίδραση του μαθητή με τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές και επίσης την ανάπτυξη συνεργατικού κλίματος (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Επίσης η διδασκαλία διεξάγεται μέσω του παιχνιδιού (ελεύθερο, οργανωμένο), των ρουτίνων στην καθημερινή σχολική ζωή και των οργανωμένων δραστηριοτήτων συνδεδεμένες με καταστάσεις σχετικές με την καθημερινότητα τους και τα βιώματα τους. Οι εκπαιδευτικοί διευκολύνουν την ενεργητική συμμετοχή όλων των μαθητών στην μαθησιακή διαδικασία και την σχολική ζωή ενώ έχουν ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, διαφορετική γλώσσα και προέρχονται από κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ενισχύουν την συνεργασία σχολείου με τη οικογένεια και τη κοινότητα (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Τα νέα προγράμματα σπουδών ενισχύουν τους μαθητές με τις βασικές ικανότητες καθοριστικές για την αυτοπραγμάτωση τους, την κοινωνική ένταξη τους, την ιδιότητα τους ως ενεργοί πολίτες και την επαγγελματική ανάπτυξη τους τον 21^ο αιώνα, όπως ορίζονται

στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο Αναφοράς «Βασικές ικανότητες για Δια Βίου Μάθηση». Προωθούν ικανότητες όπως η επικοινωνία, η δημιουργική και κριτική σκέψη, η προσωπική ταυτότητα και η αυτονομία και τέλος οι κοινωνικές ικανότητες και οι ικανότητες σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη. Επίσης προωθούν τη διαφοροποιημένη παιδαγωγική, που αξιοποιεί την διαφορετικότητα προς όφελος των μαθητών και εμπλουτίζει την εκπαιδευτική διαδικασία (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Το πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου (2011) αποτελείται από οκτώ μαθησιακές περιοχές. Είναι οι ακόλουθες: 1) Προσωπική και Κοινωνική Ανάπτυξη, 2) Φυσικές Επιστήμες, 3) Τεχνολογίες Πληροφοριών και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε), 4) Περιβάλλον και Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη, 5) Γλώσσα, 6) Φυσική αγωγή, 7) Τέχνες και 8) Μαθηματικά. Οι μαθησιακές περιοχές αλληλοσυνδέονται αφού εφαρμόζεται η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης. Οι κοινωνικές ικανότητες και οι ικανότητες που αφορούν την ιδιότητα του πολίτη προωθούνται συστηματικά από την ανάπτυξη της μαθησιακής περιοχής «Προσωπική και Κοινωνική Ανάπτυξη» (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Στόχος της μαθησιακής περιοχής «Προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης» είναι η απόκτηση κοινωνικών και διαπροσωπικών δεξιοτήτων καθώς η ανάπτυξη προσωπικής ταυτότητας και αυτονομίας. Ειδικότερα, στοχεύουν στην ανάπτυξη της ταυτότητας του, στην απόκτηση της αυτονομίας του, στην ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης του, στην αυτορρύθμιση του, στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων και στην υιοθέτηση των ηθικών αξιών. Παράλληλα, πρέπει να συμμορφώνεται με τους κανόνες του εκάστοτε περιβάλλοντος, να συμπεριφέρεται ως μέλος της ομάδας, να συνεργάζεται, να επιδεικνύει αλληλεγγύη και να διαμορφώσει τη κοινωνική συνείδηση. Επίσης μαθαίνει να αναγνωρίζει την διαφορετικότητα των άλλων, να τους κατανοεί, να αποκτήσει ενσυναίσθηση και να επικοινωνεί αποτελεσματικά (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011).

Το πρόγραμμα σπουδών (2014) είναι αναθεωρημένη έκδοση του προγράμματος σπουδών που διέπεται από την ίδια φιλοσοφία και τις ίδιες αρχές. Αποτελείται από οκτώ μαθησιακές περιοχές: 1) Προσωπική και Κοινωνική Ανάπτυξη, 2) Γλώσσα, 3) Μαθηματικά, 4) Τέχνες, 5) Φυσική αγωγή, 6) Φυσικές Επιστήμες, 7) Κοινωνικές Επιστήμες και 8) Τεχνολογίες Πληροφοριών και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.). Η ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη καθορίζεται μέσα από στόχους της μαθησιακής περιοχής «Προσωπικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης» και «Κοινωνικών Επιστημών» (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Ωστόσο υποστηρίζεται περισσότερο και από την μαθησιακή περιοχή «Κοινωνικές Επιστήμες». Μέσα από τις ενότητες της υπογραμμίζεται η σημασία του νηπιαγωγείου ως φορέας κοινωνικοποίησης. Μέσω του περιεχόμενου της μαθησιακής περιοχής «Κοινωνικές Επιστήμες» καλλιεργούνται γνώσεις, αξίες, δεξιότητες και στάσεις απαραίτητες για την διαμόρφωση τους ως ενεργοί, υπεύθυνοι και δημοκρατικοί πολίτες (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Περιέχει δεξιότητες όπως η έκφραση αλληλεγγύης, η καλλιέργεια του αλληλοσεβασμού, η ευαισθητοποίηση σε σημαντικά ζητήματα (κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά), η ερευνητική διάθεση, η κριτική σκέψη, η επίλυση προβλημάτων, η εκδήλωση ενδιαφέροντος για κοινωνικά προβλήματα, η ανάληψη προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης και η συνειδητοποίηση του αντίκτυπου των πράξεων τους στην ζωή των άλλων. Προσφέρονται ευκαιρίες που ενισχύουν την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, την αποτελεσματική επικοινωνία και το θετικό σχολικό κλίμα οδηγώντας στην ομαλή συνύπαρξη των μαθητών (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Το νηπιαγωγείο καλείται να λειτουργεί ως κοινότητα με δημοκρατική κουλτούρα στην οποία οι μαθητές αναγνωρίζουν τα δικαιώματα και υποχρεώσεις, εκφράζουν αλληλεγγύη, συνεργάζονται και δηλώνουν έμπρακτα το ενδιαφέρον για το συλλογικό συμφέρον. Πρόκειται για ένα περιβάλλον, στο οποίο όλοι οι μαθητές θα διακατέχονται από το αίσθημα του «ανήκειν», θα αναλαμβάνουν την ευθύνη τους, θα εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους, θα ασκούν τα δικαιώματά τους και θα συμμετέχουν ενεργά. Σε τέτοιο κλίμα θα μαθαίνουν μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, θα διαχειρίζονται συγκρούσεις επικοινωνιακά, θα επιλύουν προβλήματα, θα δημιουργούν και θα διαμορφώνουν με την συνεργασία του εκπαιδευτικού τη μαθησιακή διαδικασία (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Με την εφαρμογή κατάλληλων παιδαγωγικών πρακτικών θα λαμβάνουν αποφάσεις για ζητήματα που τους αφορούν, θα συμμετέχουν ενεργά και θα συνειδητοποιήσουν ότι έχουν υποχρεώσεις και δικαιώματα. Το κάθε παιδί θα αναγνωρίσει την μοναδικότητά του, θα εκτιμήσει την πολιτισμική ταυτότητά του με τέτοιο τρόπο που θα αποδεχτεί τη διαφορετικότητά του συμμαθητή του. Μπαίνουν οι βάσεις για την καλλιέργεια ενός κλίματος συνεργασίας και αλληλοσεβασμού που προωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατικές αρχές. Κατανοεί την αλληλεξάρτησή του με το φυσικό περιβάλλον, φροντίζει

για την προστασία του και ενδιαφέρεται για την βιώσιμη ανάπτυξη του (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Στην διευρυμένη εκδοχή του προγράμματος Σπουδών (2022) επισημαίνεται η συμβολή του νηπιαγωγείου στην διάπλαση ενεργών, υπεύθυνων και δημοκρατικών πολιτών σεβόμενοι τα ανθρώπινα δικαιώματα, στην υιοθέτηση πανανθρώπινων αξιών, στην προώθηση της δικαιοσύνης και στην κοινωνική ευημερία. Η ανάπτυξη της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη καλλιεργείται περισσότερο στο θεματικό Πεδίο «Παιδί, Εαυτός και Κοινωνία». Ωστόσο απαιτούνται και οι δυο θεματικές ενότητες «Προσωπική και Κοινωνικοσυναισθηματική Ανάπτυξη» και «Κοινωνικές Επιστήμες» (Πεντέρη Ε. , Χλαπάνα , Μέλλιου , Φιλιππίδη , & Μαρινάτου , 2022).

Επομένως δίνει έμφαση στην κοινωνική ενδυνάμωση των παιδιών καθώς η πολιτότητα αναπτύσσεται κυρίως μέσα από την αλληλεπίδραση τους, την καλλιέργεια κοινωνικών και διαπολιτισμικών δεξιοτήτων, την ανάληψη δράσης και την ενεργό συμμετοχή στη μαθησιακή διαδικασία και στο κοινωνικό γίνεσθαι. Δημιουργούνται μαθησιακές ευκαιρίες που προάγουν την αυτοπραγμάτωση του, την αυτορρύθμιση του, την αυτονομία, την δόμηση της ταυτότητας του, την αυτοεκτίμηση του και τη βιωματική μάθηση. Διευκολύνει τον προβληματισμό σε κρίσιμα ζητήματα, τη λήψη αποφάσεων σε ζητήματα που τους αφορούν. Ενισχύει τη συνεργασία και την απόκτηση περιβαλλοντικής συνείδησης (Πεντέρη Ε. , Χλαπάνα , Μέλλιου , Φιλιππίδη , & Μαρινάτου , 2022).

4.2 Διαμόρφωση της δημοκρατικής πολιτότητας μέσω του προγράμματος «Εργαστήρια Δεξιότητων»

Τα Εργαστήρια Δεξιότητων βασίζονται σε τέσσερις θεματικές ενότητες με ανάλογο περιεχόμενο, διδακτικό υλικό και την κατάλληλα διδακτική μεθοδολογία τους. Εντάσσονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου συγκεκριμένα στις «Οργανωμένες Δραστηριότητες και διερευνήσεις με βάση το ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ» δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα. Είναι απαραίτητο να ολοκληρωθούν και οι τέσσερις θεματικές ενότητες. Η διερεύνηση του θέματος που διαπραγματεύεται η σχολική ομάδα (μαθητές, εκπαιδευτικοί) σε κάθε θεματική ενότητα γίνεται συνήθως σε 5 έως 7 εργαστήρια (Αστέρη, 2021).

Γενικότερα τα Εργαστήρια Δεξιότητων αποβλέπουν στην ενδυνάμωση των μαθητών με βασικές δεξιότητες προκειμένου να λειτουργούν ως ενεργοί πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας και να διαχειρίζονται τις προκλήσεις της ζωής. Η δημοκρατική πολιτότητα εμπεριέχεται στις δεξιότητες ζωής συγκεκριμένα στις «δεξιότητες κοινωνικής ζωής» και στις «δεξιότητες διαμεσολάβησης και ενσυναίσθησης». Συγκεκριμένα η πολιτότητα συνδέεται συστηματικά με την θεματική Ενότητα «Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ - Κοινωνική Συναισθήση και Ευθύνη» (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής; Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2021).

Η θεματική ενότητα «Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ - Κοινωνική Συναισθήση και Ευθύνη» διαπραγματεύεται την πολιτότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον αλληλοσεβασμό, το σεβασμό της διαφορετικότητας και στην αντιμετώπιση κάθε είδους διακρίσεων. Προωθεί την ισότητα, τη συνεργασία, την κοινωνική ευθύνη, την κοινωνική συναισθήση, τον εθελοντισμό, τη δημοκρατία και τη συμπερίληψη στην εκπαίδευση. Πρόκειται για έννοιες στενά συνυφασμένες και αποτελούν βασικά γνώρισμα ενός ενεργού και δημοκρατικού πολίτη (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής).

Πιο αναλυτικά η πολιτότητα διερευνάται στην υποενότητα «Εθελοντισμός και διαμεσολάβηση». Επειδή είναι στενά συνυφασμένη με την έννοια και τις αρχές της δημοκρατίας συνδέεται και την υποενότητα «Συμπερίληψη: Αλληλοσεβασμός, διαφορετικότητα». Επίσης θεωρείται στενά συνυφασμένη με την γνώση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής).

Το Ι.Ε.Π ως υπεύθυνο για την υλοποίηση των Εργαστηρίων Δεξιότητων διαθέτει στο ψηφιακό αποθετήριο του προγράμματα και σχέδια δράσης τα οποία προσφέρονται για επεξεργασία καθώς και διδακτικές μεθόδους. Η δημοκρατική πολιτότητα θεωρείται

μια ευρύτερη έννοια που περικλείει κοινωνικές δεξιότητες, οικουμενικές αξίες, διαφορετικότητα, την ειρηνική διαχείριση των αντιπαραθέσεων και τη γνώση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ευαισθητοποίηση σε κοινωνικά και πολιτικά θέματα και την δημοκρατική συμπεριφορά.

Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένα προγράμματα. Αναφέρεται το πρόγραμμα που ονομάζεται «Νηπίων Παιδεία: Το πρώτο βήμα στη δημοκρατία». Εντάσσεται στην θεματική ενότητα «Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ - Κοινωνική Συναίσθηση και Ευθύνη» και στην υποθεματική «Συμπερίληψη: Αλληλοσεβασμός, διαφορετικότητα». Αποσκοπεί στις δεξιότητες κοινωνικής ζωής, δεξιότητες διαμεσολάβησης και κοινωνικής ενσυναίσθησης και στις δεξιότητες μάθησης.

Υλοποιείται σε επτά εργαστήρια. Στο 1^ο εργαστήριο «Ας γνωριστούμε παίζοντας» πραγματοποιούνται παιχνίδια γνωριμίας και δημιουργία σχέσεων της ομάδας με στόχο την συνοχή της ομάδας και τη συνεργασία. Στο 2^ο εργαστήριο «Όλοι έχουμε την θέση μας σε αυτήν την τάξη του νηπιαγωγείου» παρουσιάζεται μια persona doll για την αποδοχή της διαφορετικότητας, την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και της ευαισθησίας σε ανθρωπιστικά ζητήματα. Στο 3^ο εργαστήριο «Εσύ και εγώ μαζί» υπάρχει ανάγνωση παραμυθιού για τη διαφορετικότητα με στόχο την αξιοποίηση της διαφορετικότητας, τη ανάπτυξης συνεργασίας και της αλληλεγγύης.

Στο 4^ο εργαστήριο «Α) Ο εαυτός μου» διεξάγεται παιχνίδι για την αναγνώριση ομοιοτήτων και διαφορών. Στο 5^ο εργαστήριο «Β) ...και οι άλλοι» προβάλλεται βίντεο με στόχο την καλλιέργεια της συνεργασίας και της αλληλεγγύης, την αντιμετώπιση συγκρούσεων και την αναγνώριση των διακρίσεων. Στο 6^ο εργαστήριο «Η ταυτότητα μου» πραγματοποιείται ανάγνωση παραμυθιού, παρατήρηση διαφορετικών φωτογραφιών και κατασκευή ταυτοτήτων με στόχο την αντίληψη της ταυτότητας. Στο 7^ο εργαστήριο «Όλοι διαφορετικοί και ίσοι» υλοποιείται κουκλοθέατρο και το κάθε παιδί παρουσιάζει την οικογένειά του με στόχο την αναγνώριση της διαφορετικότητας, των ομοιοτήτων, την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και της δεκτικότητας και διαχείριση συγκρούσεων. Έπεται αξιολόγηση (Μαρινάτου , 2021).

Άλλο πρόγραμμα σχετικό με την πολιτειότητα είναι το πρόγραμμα «Συνεργασία στο Νηπιαγωγείο» που εντάσσεται στην θεματική ενότητα «Ενδιαφέρομαι και Ενεργώ – Κοινωνική Συναίσθηση & Ευθύνη» και ειδικότερα στην υποθεματική «Συμπερίληψη:

Αλληλοσεβασμός, Διαφορετικότητα». Αποσκοπεί στις δεξιότητες ζωής, δεξιότητες μάθησης και δεξιότητες του νου. Υλοποιείται σε επτά εργαστήρια.

Στο 1^ο εργαστήριο «Ας γνωριστούμε παίζοντας» αφορά τη δημιουργία ομάδας. Στο 2^ο εργαστήριο «Φτιάχνουμε τους κανόνες της ομάδας μας» συντάσσεται το σύμβολο της τάξης από τα παιδιά και τον εκπαιδευτικό. Στο 3^ο εργαστήριο «Η αρχική μου ιδέα» ανιχνεύονται πρότερες γνώσεις σχετικά με τη συνεργασία, τα οποία καταγράφονται. Στο 4^ο εργαστήριο «Ικανότητες επικοινωνίας» αναπτύσσονται δράσεις συνεργασίας. Στο 5^ο εργαστήριο «Συνεργασία σε ομάδες» αναπτύσσονται δράσεις που προωθούν τη συνεργασία ανάμεσα στις ομάδες. Στο 6^ο εργαστήριο «Ενσυναίσθηση – επίλυση συγκρούσεων» αναπτύσσονται δράσεις προκειμένου να αποκτήσουν ενσυναίσθηση και να διευθετούν συγκρούσεις. Στο 7^ο εργαστήριο «Η τελική μου ιδέα... στο αυτί» καταγράφονται οι τελικές ιδέες των μαθητών και αποτυπώνονται με διάφορους τρόπους (Μαντζουράτου, 2021).

4.3 Προτεινόμενες προσεγγίσεις για την Δημοκρατική Πολιτότητα στο νηπιαγωγείο

Η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη θεωρείται μια διαδικασία που δεν διδάσκεται αλλά βιώνεται και μαθαίνεται μέσα από τα βιώματα του. Ξεκινά από την προσχολική ηλικία, συνεχίζεται σε όλη την σχολική ζωή και επεκτείνεται στην ενήλικη ζωή του. Το νηπιαγωγείο αποτελεί φορέας κοινωνικοποίησης και αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική αλληλεπίδραση. Επειδή θεωρείται η πρώτη βαθμίδα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης τα παιδιά θα έρθουν σε επαφή με αρχές, στάσεις και συμπεριφορές σχετικές με την δημοκρατική πολιτότητα που θα σταθεροποιηθούν στα μετέπειτα χρόνια (Βλάχου, 2020).

Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου έχοντας ως επίκεντρο το παιδί εφαρμόζει μαθητοκεντρικές διδακτικές πρακτικές, δηλαδή βιωματικές και συμμετοχικές παιδαγωγικές μεθόδους. Ενθαρρύνουν το παιδί να διερευνήσει, να οικοδομήσει την γνώση, να σκέφτεται κριτικά, να δρα, να συνεργάζεται, να συναναστρέφεται με τους συμμαθητές του, να αποδέχεται την διαφορετική θεώρηση των άλλων και να συμμετέχει ενεργά στην διαδικασία της μάθησης. Με αυτόν τον τρόπο θα συμμετέχουν ενεργά στη ζωή της σχολικής κοινότητας, θα γίνουν υπεύθυνα, θα κοινωνικοποιηθούν και θα αναπτύξουν κοινωνικές και διαπολιτισμικές δεξιότητες. Θα προετοιμαστούν για τον ρόλο τους ως αποτελεσματικοί και πολίτες μιας ειρηνικής, δημοκρατικής, πλουραλιστικής κοινωνίας. Η δημοκρατική κουλτούρα θεωρείται τρόπος ζωής και διαμορφώνεται μέσω της βιωματικής μάθησης. Επομένως ο μαθητής στο νηπιαγωγείο βιώνει εμπειρίες πολιτότητας και κατ' επέκταση δημοκρατίας (Βλάχου, 2020).

Ως ενεργητική μάθηση θεωρείται η μάθηση, η οποία διαμορφώνεται μέσω της εμπειριών που αποκτά όταν βιώνει καταστάσεις, ανακαλύπτει την γνώση και επιλύει προβλήματα. Είναι γνωστή και ως βιωματική μάθηση. Η ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη διαμορφώνεται μέσα από την πράξη και την κοινωνική αλληλεπίδραση. Τα άτομα βιώνουν τις δημοκρατικές διαδικασίες, αποκτούν αρχές, δεξιότητες και στάσεις που διαμορφώνουν υπεύθυνους, ενεργούς και δημοκρατικούς πολίτες. Επίσης πρέπει να έχουν αναπτυγμένη την αίσθηση του «ανήκειν» στην κοινότητα, να είναι αυτόνομα και να έχουν αυτοπεποίθηση (European Commission, 2018).

Αν και η οργάνωση της διδασκαλίας είναι κύρια ευθύνη του εκπαιδευτικού, χρειάζεται η ενεργητική συμμετοχή των παιδιών στην οργάνωση της διδασκαλίας, στη μαθησιακή πορεία τους και στην καθημερινότητα του σχολείου. Μαθαίνουν καλύτερα,

παίρνουν αποφάσεις και εξελίσσονται σε πολίτες μέσα από την συμμετοχή τους στο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου. Μπορεί να γίνει μέσα από το παιχνίδι (οργανωμένο και ελεύθερο), την διεξαγωγή των καθημερινών ρουτίνων της τάξης, την διαχείριση καταστάσεων της καθημερινότητας τους και την υλοποίηση οργανωμένων δραστηριοτήτων. Ενθαρρύνονται να διερευνήσουν διάφορα ζητήματα (ατομικά, συλλογικά, σε μικρές ομάδες) και να επιλύσουν προβλήματα. Αναλαμβάνουν ενεργό δράση, γίνονται υπεύθυνα, αναπτύσσουν κριτική σκέψη, αυτονομούνται σταδιακά και αποκτούν κοινωνική συναίσθηση, βασικά στοιχεία της πολιτότητας (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014).

Βασική αρχή που χαρακτηρίζει το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου είναι η προώθηση του κοινωνικού πλαισίου της μάθησης. Το κοινωνικό πλαίσιο της μάθησης στηρίζεται στην κοινωνικό-πολιτιστική θεωρία του Vygotsky. Σύμφωνα την θεωρία του ο μαθητής οικοδομεί την γνώση και την δική του πραγματικότητα του μέσω της συναναστροφής του με τους συμμαθητές και τον εκπαιδευτικό αλλά και μέσω των εμπειριών. Η συνεργασία αποτελεί τη βάση της γνωστικής ανάπτυξης γιατί μαθαίνει να σκέφτεται, να επικοινωνεί, να συμπεριφέρεται με τρόπους που απορρέουν από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον τους (Conkbayir & Pascal, 2019).

Τα παιδιά μέσω της αλληλεπίδρασης με τα άλλα παιδιά καλλιεργούν τις δεξιότητες συνεργασίας. Ανταλλάσσουν εμπειρίες, απόψεις και γνώσεις. Αυξάνεται ο βαθμός συμμετοχής του κάθε μαθητή και της αλληλεπίδρασης για την διερεύνηση ζητημάτων και επίλυσης προβλημάτων. Παράλληλα οξύνεται η κριτική και δημιουργική σκέψη. Κατανοεί τη διαφορετικότητα των άλλων, είναι ανοιχτός στις πεποιθήσεις και τις απόψεις τους και καλλιεργεί την ενσυναίσθηση. Η συνεχής συναναστροφή του μαθητή με τους άλλους, περιορίζει την απομόνωση του στο σχολείο, αποδυναμώνει τα αρνητικά συναισθήματα και προάγει θετικό σχολικό κλίμα (Βλάχου, 2020).

Ο διάλογος που αναπτύσσεται μεταξύ τους δίνει την δυνατότητα στους συμμετέχοντες να επιλύσουν προβλήματα, να διαχειριστούν και να αποφύγουν διενέξεις και επίσης να διαχειριστούν δυσάρεστες καταστάσεις. Επίσης εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία της δημοκρατικής κουλτούρας. Η ανάγκη ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας και της ενεργής δράσης προκαλούν το αίσθημα της ατομικής ευθύνης, της ικανοποίησης του συμφέροντος της ομάδας και της απόκτησης ευέλικτων μεθόδων (Βλάχου, 2020).

Σύμφωνα με τον Dewey, ο κάθε μαθητής όντας μέλος της σχολικής τάξης αυτοπροσδιορίζεται μέσα από την αναθεώρηση πεποιθήσεων, σκέψεων, στάσεων, αξιών και συμπεριφορών στα πλαίσια της συνύπαρξης με τους άλλους. Αναπτύσσεται μέσα από την υποκειμενική θεώρηση και την θεώρηση της ομάδας αποκτώντας παράλληλα πολιτική και κοινωνική συνείδηση. Η πολιτική και κοινωνική συνείδηση του διαμορφώνεται από την συνύπαρξη με τους άλλους, την διαπροσωπική επικοινωνία, την συνεργατική μάθηση μέσω της παράθεσης σκέψεων και την υλοποίηση δράσεων (Κατσιμπρας & Κεχαγιάς , 2019).

Η συνεργατική διερεύνηση ζητημάτων δημιουργεί κοινά νοήματα και πρακτικές υπερβαίνοντας το «Εγώ» του, παρακινώντας το κάθε μαθητή να αξιολογεί και να αξιολογείται στα πλαίσια της συνύπαρξης και της συνδιαμόρφωσης κοινών νοημάτων. Η «κοινή κουλτούρα», όπως αναφέρει ο Dewey, θεωρείται προϋπόθεση για την πραγματοποίηση αυτόνομων πράξεων καθώς τα άτομα μαθαίνουν να αλληλεπιδρούν αποτελεσματικά με το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο και να διαχειρίζονται καταστάσεις (Κατσιμπρας & Κεχαγιάς , 2019).

Η συνεργατική μάθηση συνεισφέρει στην θεμελίωση της δημοκρατικής κοινωνίας στην προκειμένη περίπτωση του νηπιαγωγείου μέσω της συνεργασίας, της υγιούς αλληλεπίδρασης και του αλληλοσεβασμού. Σύμφωνα με τον Bruner ο τρόπος για να αντιληφθούν και να διερευνήσουν οι άνθρωποι τον κόσμο είναι με την βοήθεια των άλλων γιατί όλοι μαζί απαρτίζουν το κόσμο (Χατζηγεωργίου , 2004).

Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν προετοιμάζει τους μαθητές στο να γίνουν στο μέλλον ικανοί πολίτες, αλλά τους παρακινεί μέσα από οργανωμένες δράσεις και διδακτικές μεθόδους να πράττουν και να σκέφτονται ως αυτόνομοι πολίτες στα πλαίσια της συνύπαρξης και της αποτελεσματικής επικοινωνίας με τους σημαντικούς άλλους. Επομένως αποσκοπεί στην καλλιέργεια και ανάπτυξη της συνθήκης στην οποία το κάθε άτομο βιώνει την ελευθερία του και αναδεικνύει τη προσωπικότητά του μέσα στη κοινότητα. Παράλληλα συνειδητοποιεί και αναγνωρίζει την ευθύνη, που διέπει τον πολίτη μιας ελεύθερης και δημοκρατικής κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο ο μαθητής καθίσταται αυτόνομο νοητικό και κοινωνικό ον εμφορούμενο από δημοκρατικές αρχές (Κατσιμπρας & Κεχαγιάς , 2019).

Μια αποτελεσματική μέθοδος που εμπλέκει όλους τους μαθητές του νηπιαγωγείου είναι η ομαδοσυνεργατική μάθηση που εφαρμόζεται για την υλοποίηση μερικών ή

του συνόλου των διδακτικών δράσεων για την διερεύνηση ζητημάτων, καταστάσεων και προβλημάτων. Έχει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτο, ενισχύει την συμμετοχή των ίδιων των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία. Δεύτερο, παρέχει αυθεντική και αποτελεσματική επικοινωνία και συλλογικής διαπραγμάτευση της γνώσης μέσω της συνεργασίας μεταξύ των μελών και την υποστήριξη του εκπαιδευτικού και των συμμαθητών στο άτομο. Τρίτο, αναπτύσσονται η συνεργασία, η αποδοχή της διαφορετικής οπτικής του άλλου, η διαλλακτικότητα και η διαπραγμάτευση για την υλοποίηση ενός κοινού στόχου. Με αυτόν τον τρόπο η ομαδοσυνεργατική μάθηση συνεισφέρει στη διαμόρφωση αυτόνομων, ενεργών, κριτικά σκεπτόμενων πολιτών με κοινωνική συναίσθηση και δημοκρατική συνείδηση (Ματσαγγούρας, 2008).

Από την ομαδοσυνεργατική οργάνωση της διδασκαλίας οι μαθητές ωφελούνται σε πολλούς τομείς. Σχετικά με τον κοινωνικό τομέα ενισχύει την κοινωνικοποίηση τους, τον εκδημοκρατισμό τους και την σχολική πειθαρχία. Σχετικά με τον ψυχολογικό τομέα αναπτύσσεται θετικό ψυχολογικό κλίμα που αυξάνει τη κοινωνική συνοχή, την ελευθερία και το βαθμό αυτονομίας ενώ μετριάζονται το άγχος και τα αρνητικά συναισθήματα. Προσφέρει αυτοεκτίμηση και βοηθάει την ψυχική υγεία. Σχετικά με το γνωστικό τομέα ενισχύει την νοητική ανάπτυξη (ανάπτυξη κριτικής και αναλυτικής σκέψης, μεταγνωστικές δεξιότητες, επιλογή αποτελεσματικών λύσεων). Επίσης συμβάλλει στη γλωσσική ανάπτυξη και στην ακαδημαϊκή μάθηση (Ματσαγγούρας, 2007).

Η διάπλαση του δημοκρατικού πολίτη αρχίζει από τις καθημερινές αλληλεπιδράσεις στο νηπιαγωγείο. Μέσω των κοινωνικών εμπειριών και γνώσεων που αποκτούν καθημερινά τα παιδιά μαθαίνουν να αναγνωρίζουν την σημασία της συμμετοχής στην δημοκρατική κοινωνία της τάξης. Η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης των απόψεων τους, η δυνατότητα συμμετοχής στην μαθησιακή διαδικασία, σε συλλογικές δράσεις και στην λήψη αποφάσεων που τους απασχολούν πρέπει να καλλιεργηθεί σταδιακά και συστηματικά από την προσχολική ηλικία για να γίνουν μελλοντικά υπεύθυνοι και δημοκρατικοί πολίτες. Πρόκειται για δικαιώματα αναγνωρισμένα από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989). Με αυτόν τον τρόπο επηρεάζουν την μαθησιακή πορεία και γενικότερα τη ζωή τους (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Ωστόσο, σε πολλές διεθνείς έρευνες οι περισσότερες παιδαγωγικές πρακτικές και δράσεις στο Νηπιαγωγείο οργανώνονται, ελέγχονται και αξιολογούνται μόνο από τους εκπαιδευτικούς. Οι ευκαιρίες που προσφέρονται στους μαθητές του νηπιαγωγείου να

αποφασίζουν στη σχολική μονάδα σε ό,τι τους αφορά (παιδαγωγικοί στόχοι, επιλογή θεμάτων, παιδαγωγικές μέθοδοι) είναι περιορισμένες. Περιορισμένες είναι οι ευκαιρίες που προωθούν την ενεργό συμμετοχή βασικό γνώρισμα του δημοκρατικού πολίτη (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Ενδεικτικά, σύμφωνα με την μελέτη των Aydogan, Farran & Sagsoz (2015) που αφορά τις 45 τάξεις δημόσιων νηπιαγωγείων οι μαθητές συμμετείχαν σε περισσότερες δασκαλοκεντρικές μαθησιακές εμπειρίες. Οι εκπαιδευτικοί στόχευαν στην ανάπτυξη βασικών και καθιερωμένων ικανοτήτων (για παράδειγμα, λεπτή κινητικότητα) παρά στην ανάπτυξη της διερευνητικής μάθησης, κριτικής και αναλυτικής σκέψης. Δεν προσέφεραν πολλές ευκαιρίες για να εμπλακούν οι μαθητές στην μαθησιακή διαδικασία. Επιδίωκαν την προετοιμασία για το Δημοτικό σχολείο και όχι την σύνδεση της μαθησιακής διαδικασίας με την πραγματικότητα, τα βιώματα και τις ανάγκες των μαθητών (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Καθοριστικό ρόλο στην υλοποίηση του Προγράμματος Σπουδών διαδραματίζει ο εκπαιδευτικός, που εστιάζει στην υποστήριξη των μαθητών στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης και συνεργασίας με τους μαθητές. Ο εκπαιδευτικός καλείται να δημιουργήσει μια φιλική, υποστηρικτική, ειρηνική, δίχως αποκλεισμούς και συμπεριληπτική σχολική τάξη. Με το διαμεσολαβητικό ρόλο του και την υποστήριξη του ο εκπαιδευτικός προσφέρει συστηματικές και οργανωμένες μαθησιακές ευκαιρίες, που θα θέσουν τις βάσεις για την ενεργή και δημοκρατική πολιτότητα. Η ενεργός συμμετοχή του παιδιού, η εμπλοκή στην ζωή της ομάδας, η προώθηση της αυτονομίας του, η αναγνώριση των δικαιωμάτων του, η υιοθέτηση δημοκρατικών αρχών και στάσεων και η ανάληψη δράσης οδηγούν στην διαμόρφωση της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη (Βλάχου, 2020).

Πρέπει να προσφέρονται πολλές μαθησιακές ευκαιρίες στα παιδιά από μικρή ηλικία να συμμετέχουν στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση των δράσεων που αρχίζουν είτε από πρωτοβουλία του εκπαιδευτικού είτε από δική τους πρωτοβουλία. Επειδή τα παιδιά νιώθουν την ανάγκη να ανήκουν στην σχολική ομάδα, θεωρούν όλες τις δράσεις ως μέρος της καθημερινής τους ζωής στο νηπιαγωγείο και μπορούν να συνεργάζονται για την υλοποίηση κοινών σκοπών. Θα συμπεριφέρονται ως άτομα που ενεργούν, ελέγχουν την μάθηση τους, αποφασίζουν και αξιολογούν τα επιτεύγματα τους και καταστάσεις. Μαθαίνουν να αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους, αποκτούν κοινωνικές δεξιότητες και επικοινωνούν εποικοδομητικά. (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Όταν οι εκπαιδευτικοί οργανώνουν μαθητοκεντρικές μαθησιακές εμπειρίες, λαμβάνουν υπόψη τις απόψεις και τα βιώματα των παιδιών. Προωθούν την επικοινωνία με τους μαθητές για την συνδιαμόρφωση της σχολικής τάξης και κινητοποιούν την εμπλοκή των μαθητών στην διαδικασία της μάθησης. Επομένως όταν τα παιδιά εμπλέκονται στην οργάνωση των μαθησιακών εμπειριών, συνοικοδομούν τη γνώση, λαμβάνουν αποφάσεις και παίρνουν πρωτοβουλίες. Γίνονται υπεύθυνοι, αυτονομούνται και συμμετέχουν ενεργά στην διαμόρφωση του δημοκρατικού κλίματος στη σχολική μονάδα. Με την απόκτηση των βιωμάτων και ικανοτήτων μπαίνουν οι βάσεις για την υιοθέτηση δημοκρατικής συμπεριφοράς ως «εν δυνάμει» πολίτες. Θα μπορούν στο μέλλον να οργανώνουν τις δράσεις τους και να προάγουν τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας (Σακελλαρίου, Βάσση, Γκέσιου, & Τσιάρα, 2016).

Σύμφωνα με την συνθήκη του Μάαστριχτ για την Παγκόσμια Εκπαίδευση (2002) η παγκόσμια εκπαίδευση, γνωστή και ως η παγκόσμια διάσταση της Εκπαίδευσης του πολίτη σε μια δημοκρατική κοινωνία εμπεριέχει την Εκπαίδευση για την ειρήνη και την πρόληψη των συγκρούσεων. Η παιδαγωγική της ειρήνης μπορεί να καλλιεργήσει τη δημοκρατική συνείδηση στη σχολική μονάδα. Αποσκοπεί στην δημιουργία του πολιτισμού της ειρήνης, αγωνίζεται εναντίον σε κάθε μορφή βίας και αναδεικνύει την εποικοδομητική συζήτηση για την επίλυση των διαφορών. Στους κύριους στόχους της Παιδαγωγικής της Ειρήνης αποτελεί η ικανότητα να συμμετέχει ενεργά και υπεύθυνα στις δημοκρατικές διαδικασίες της κοινότητας (Πανταζής Β. , 2009).

Σύμφωνα με τον Κρίβα (2009), ως Αγωγή Ειρήνης ορίζεται η ανάπτυξη από τους μαθητευόμενους της ικανότητας για την ειρηνική συνύπαρξη με τα άλλα άτομα που ενδέχεται να έχουν διαφορετικές πολιτικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές πεποιθήσεις και καταγωγή. Στόχος της είναι η διαμόρφωση μιας ειρηνικής νοοτροπίας. Η ειρηνική νοοτροπία συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας δημοκρατικής, δίκαιης και πολυπολιτισμικής κοινωνίας (Κρίβας, 2007).

Η παιδαγωγική της ειρήνης αποσκοπεί στους ακόλουθους στόχους. Πρώτο, ενισχύει τα βασικά δικαιώματα των παιδιών. Δεύτερο, δημιουργεί ειρηνικές περιοχές προκειμένου τα παιδιά να προστατευθούν από βίαιες διενέξεις. Τρίτο, διαμορφώνει ένα κλίμα, το οποίο θα διασφαλίζει την αρμονική συνύπαρξη των μαθητών και των μελών της σχολικής κοινότητας, στηριζόμενο στον αλληλοσεβασμό. Τέταρτο, προετοιμάζει τους μαθητές για την ενεργό συμμετοχή τους στην δημοκρατική κοινωνία. Πέμπτο, αναδεικνύει

την αρχή της ισότητας και της μη διάκρισης των ατόμων στις διοικητικές, πολιτικές και στρατηγικές θέσεις. Έκτο, αξιοποιεί τη γνώση της κοινωνικής ομάδας αναφορικά με τη ειρήνη που περικλείει τα αποτελεσματικά και μη βίαια μέσα επίλυσης των συγκρούσεων. Τέλος προωθεί την επίλυση συγκρούσεων με πολιτισμένους τρόπους που βασίζονται στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας της ανθρώπινης ζωής (Θεοδωροπούλου, 2006).

Μέσα από την παιδαγωγική της ειρήνης οι μαθητές προετοιμάζονται ως ενεργοί και υπεύθυνοι πολίτες. Η παιδαγωγική της ειρήνης βασίζεται στην διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην ισότητα, στην αειφόρο ανάπτυξη, στις πρακτικές για την προαγωγή της ειρήνης, στα ζητήματα δικαιοσύνης και στην προστασία της ανθρώπινης ζωής. Βασικές αρχές της είναι ο αλληλοσεβασμός, η αποδοχή της διαφορετικότητας των άλλων, η συμπερίληψη, η συνεργατική μάθηση, η κριτική σκέψη, η προθυμία για συμβιβασμό, η παροχή βοήθειας και η επίδειξη αλληλεγγύης. Κυριότερες δεξιότητες της είναι η συναισθηματική νοημοσύνη, η αποτελεσματική επικοινωνία, η ενεργητική ακρόαση, η αναγνώριση των διαφορετικών απόψεων και στάσεων, ο πολιτισμικός και κοινωνικός πλουραλισμός, η συνεργασία, η αμοιβαιότητα, η κριτική σκέψη, η επίλυση προβληματικών καταστάσεων, η αντιμετώπιση συγκρούσεων, η ανάληψη ευθυνών και η λήψη αποφάσεων (Θεοδωροπούλου, 2006).

Σημαντική μέθοδος του προγράμματος σπουδών είναι το σχέδιο εργασίας γνωστό και ως project. Το σχέδιο εργασίας θεωρείται μια εις βάθος μελέτη ενός θέματος, που παρακινεί τα παιδιά σε μια καθοδηγούμενη έρευνα σε γεγονότα, καταστάσεις ή φαινόμενα του άμεσου περιβάλλοντος που τους ενδιαφέρουν. Ενεργοποιείται η έμφυτη τάση του παιδιού για διερεύνηση και μάθηση καθώς και η συμμετοχή του σε όλες τις φάσεις του σχεδίου εργασίας. Θεωρείται μια ανοιχτή, ευέλικτη και πολυδιάστατη μαθησιακή διαδικασία (Γκλιάου, 2002).

Γενικότερα, δίνεται έμφαση στην διαθεματικότητα, την ολιστική προσέγγιση της γνώσης, την αξιοποίηση των βιωμάτων και των ενδιαφερόντων τους στην διαδικασία της μάθησης. Στηρίζεται στη συνεργατική, βιωματική και διερευνητική μάθηση. Προωθείται η αυτενέργεια και η κριτική σκέψη τους. Πρόκειται για βιωματική προσέγγιση της μάθησης από τα παιδιά και τον εκπαιδευτικό σε κλίμα συνεργασίας, αλληλοσεβασμού και πολιτισμικού πλουραλισμού (Γκλιάου, 2002).

Στόχος των σχεδίων εργασίας είναι να εξελίσσουν οι μαθητές τις επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητες και να διευθετούν τις διαφωνίες και διενέξεις τους ειρηνικά. Επίσης, μαθαίνουν να συνεργάζονται και να δρουν συλλογικά. Ωθούνται να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, να γίνονται υπεύθυνοι, να εμπλέκονται ενεργά στην πραγματοποίηση του σχεδίου εργασίας και να γίνονται αυτόνομοι. Ακολουθώντας δημοκρατικές διαδικασίες αποκτούν δημοκρατικές αξίες και στάσεις. Οι προαναφερόμενες δεξιότητες, αρχές και στάσεις επιτρέπουν την ανάπτυξη αυτόνομης και δημοκρατικής προσωπικότητας στα πλαίσια του πολιτισμικού πλουραλισμού, του διαλόγου και της ισότιμης αντιμετώπισης του κάθε μαθητή (Κοσύβας, 2018).

Το πρόγραμμα σπουδών θεωρεί το παιχνίδι ως πρωταρχικό μέσο μάθησης στο Νηπιαγωγείο. Η σημασία του παιχνιδιού επισημαίνεται από πολλούς παιδαγωγούς. Είναι το μέσο με το οποίο το παιδί διερευνά και κατανοεί το περιβάλλον γύρω του. Πρόκειται για αυθόρμητη δραστηριότητα που του προκαλεί ευχαρίστηση και χαρά. Θεωρείται σημαντικό μέσο αγωγής και ανάπτυξης αφού συνδέεται με την υλοποίηση παιδαγωγικών στόχων. Μέσω του παιχνιδιού από τη μια αναπτύσσονται δεξιότητες και από την άλλη αποκτούν γνώσεις, κριτική και δημιουργική σκέψη. Οι Piaget και Vygotsky αναδεικνύουν την παιδαγωγική σημασία του παιχνιδιού καθώς οικοδομεί γνώσεις, δεξιότητες και αρχές (Σωτηροπούλου, 2020).

Λαμβάνοντας την παιδαγωγική σημασία και τα χαρακτηριστικά του παιχνιδιού μπορεί να αξιοποιηθεί στην εκπαίδευση του πολίτη και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Ενισχύει την αυτόνομη μάθηση και τον αυτοπροσδιορισμό τους. Επίσης θεωρείται πηγή γνώσεων για τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Μπορούν να καλλιεργηθούν κοινωνικές ικανότητες, κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές που αρμόζουν στο μαθησιακό επίπεδο τους. Μέσα από οργανωμένες ή ελεύθερες παιγνιώδεις δραστηριότητες οι μαθητές εκπαιδεύονται σε κοινωνικούς ρόλους, ασκούν δικαιώματα και υποχρεώσεις, αισθάνονται μέλος της ομάδας, μοιράζονται, αναπτύσσουν επικοινωνιακές δεξιότητες και μαθαίνουν να συνεργάζονται (Σωτηροπούλου, 2020).

Μέσω του παιχνιδιού αλληλεπιδρούν, αποδέχονται την διαφορετικότητα των άλλων, αναπτύσσουν υγιείς και σταθερές σχέσεις, εκφράζουν αλληλεγγύη, περιορίζουν την επιθετικότητα τους και μαθαίνουν να διευθετούν ειρηνικά τις συγκρούσεις και διαφωνίες. Μπορούν να έρθουν σε επαφή με πανανθρώπινες αξίες (όπως ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη, δημοκρατία) και να μνηθούν σε δημοκρατικούς τρόπους λήψης αποφάσεων.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε παιχνίδια ρόλων, προσομοίωσης και δραματοποίησης. Η αξιοποίηση του παιχνιδιού στην προσχολική εκπαίδευση συντελεί σε μεγάλο βαθμό στην διαμόρφωση της δημοκρατικής πολιτότητας (Σωτηροπούλου, 2020).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι για την καλλιέργεια των κοινωνικών ικανοτήτων και των ικανοτήτων σχετικές με την πολιτότητα χρειάζεται να υπάρχει ένα δημοκρατικό κλίμα στο σχολείο. Πρόκειται για ένα κλίμα, που ευνοεί τον αλληλοσεβασμό, την αλληλεγγύη, τη συνεργασία όσων εμπλέκονται στην παιδαγωγική διαδικασία (εκπαιδευτικοί, μαθητές, γονείς) και τη συλλογική συνείδηση. Πρέπει οι μαθητές να νιώθουν την ανάγκη ότι ανήκουν σε μια κοινωνική ομάδα ενεργώντας ελεύθερα, απολαμβάνοντας τα δικαιώματά τους και εκπληρώνοντας υποχρεώσεις (Φραντζή, 2006).

Επίσης, είναι σημαντικό να προσφέρει ευκαιρίες για να συμμετέχουν οι μαθητές ισότιμα στην σχολική ζωή, να διαμορφώνουν την μαθησιακή διαδικασία, να διερευνούν, να σκέφτονται κριτικά, να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, να αποφασίζουν για θέματα που τους αφορούν και να συνειδητοποιούν τις ευθύνες τους. Πρέπει να ενισχύει την αλληλεπίδραση, την διαπολιτισμική επικοινωνία και τη διαφορετικότητα. Ακόμη πρέπει να προωθήσει την αυτονομία τους, την αυτοπεποίθηση τους και την ανάπτυξη της προσωπικής τους ταυτότητας (Φραντζή, 2006).

Μέσα από ένα παιδοκεντρικό πρόγραμμα σπουδών το παιδί προσχολικής ηλικίας αποκτάει πολλές επικοινωνιακές εμπειρίες. Με την απόκτηση επικοινωνιακών εμπειριών προσφέρονται ευκαιρίες που τον διαμορφώνουν σε ενεργό και δημοκρατικό πολίτη στα πλαίσια μιας κουλτούρας δημοκρατίας και πανανθρώπινων δικαιωμάτων. Επομένως το αναλυτικό πρόγραμμα επιδιώκει να παρέχει ερεθίσματα με βιωματικό τρόπο στους μαθητές για την απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών προκειμένου να λειτουργούν ως υπεύθυνοι, ενεργοί πολίτες εμφορούμενοι από δημοκρατικές αρχές και να συνεισφέρουν στην ευημερία της κοινότητας σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο (Βλάχου, 2020).

Σχετικά με την προσχολική εκπαίδευση και την πολιτότητα, υπάρχουν περιορισμένες αναφορές. Για αυτό τον λόγο χρήζει περισσότερης διερεύνησης. Ενδεικτικά αναφέρω την μελέτη των Νάκου και Γκούσκου (2018) στο οποίο έγινε εφαρμογή της παιδαγωγικής του Freinet. Υποστηρίζουν ότι η προσέγγιση των εννοιών της δημοκρατίας και της πολιτότητας επιτυγχάνεται με δυο μορφές. Η πρώτη μορφή είναι η συνταγματική, που διδάσκεται με σχέδια εργασίας σχετικά με τις διαδικασίες της δημοκρατίας (εκλογές,

κανόνες λειτουργίας της δημοκρατίας). Η δεύτερη μορφή είναι η εμπλοκή σε δραστηριότητες που ενδυναμώνουν την δημοκρατική συνείδηση. Διατυπώνουν διδακτικές δραστηριότητες και πρακτικές που προωθούν την δημοκρατική πολιτότητα και έχουν υλοποιηθεί σε ελληνικά νηπιαγωγεία. Είναι οι ακόλουθες:

- Το Συμβούλιο των παιδιών
- Διαδικτυακός συμπολίτης
- Πολίτης νηπιαγωγείου
- Υπουργικό συμβούλιο της τάξης

Καθοριστικό ρόλο για την πραγματοποίηση της δράσης «Διαδικτυακός συμπολίτης» διαδραμάτισε η αξιοποίηση του μέσου κοινωνικής δικτύωσης (Skype). Οι μαθητές ενός νηπιαγωγείου επικοινωνήσαν με μαθητές άλλου νηπιαγωγείου για την λειτουργία του συμβουλίου και έγινε ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους. Επίσης θεώρησαν το παιχνίδι σημαντικό μαθησιακό μέσο καθώς έχει αποδειχτεί ότι αποτελεί καθημερινή ασχολία των παιδιών από το οποίο μαθαίνουν καλύτερα (Νάκου & Γκούσκος, 2018).

Συνοψίζοντας, το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, η διαχείριση διαφωνιών και συγκρούσεων, οι συμμετοχικές και βιωματικές μεθόδους, η συνεργατική μάθηση στην ολομέλεια ή σε μικρές ομάδες και η εφαρμογή των σχεδίων εργασίας και το παιχνίδι ως μέσο μάθησης βάζουν τα θεμέλια στην διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη. Επειδή το σχολείο θεωρείται μια μικρογραφία της κοινωνίας και υπηρετεί τις αρχές μιας ειρηνικής και δημοκρατικής κοινωνίας, είναι απαραίτητο να δημιουργήσει ένα θετικό σχολικό κλίμα.

Συμπεράσματα

Τα κράτη οφείλουν να έχουν ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα φροντίσει για την κατάλληλη προετοιμασία των πολιτών της με βασικές δεξιότητες και τη διαμόρφωση μιας ειρηνικής, δίκαιης, πολυπολιτισμικής και βιώσιμης κοινωνίας. Έρχονται αντιμέτωποι με νέες προκλήσεις και σύνθετα προβλήματα. Συχνά παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ειρήνη, η κοινωνική ευημερία, η δικαιοσύνη και η ισότητα των ανθρώπων απειλείται..

Τις τελευταίες δεκαετίες αναδεικνύεται η ενεργή και δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη που αποκτά ευρωπαϊκό και παγκόσμιο περιεχόμενο. Η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη δεν διδάσκεται αλλά μαθαίνεται με τρόπο βιωματικό. Αποτελεί μια διαδικασία, που πρέπει να έχει ως αφετηρία την προσχολική ηλικία. Συνεχίζεται σε όλη τη σχολική ζωή του και εξελίσσεται σε όλη την διάρκεια της ζωής του ατόμου.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εκπαίδευση του δημοκρατικού πολίτη σύμφωνα με ευρωπαϊκούς και παγκόσμιους οργανισμούς. Αν και δεν υπάρχουν αρκετές έρευνες σχετικά με τη εκπαίδευση στη δημοκρατία και στην πολιτότητα σε χώρους της προσχολικής εκπαίδευσης θεωρείται αναγκαία. Η προσχολική εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει στην απόκτηση ενός συνόλου γνώσεων, αξιών, δεξιοτήτων και στάσεων που χαρακτηρίζουν ένα δημοκρατικό, υπεύθυνο και ηθικό τρόπο ζωής. Πρέπει να προσφέρεται η δυνατότητα στο παιδί να αποκτά συνεχώς εμπειρίες πολιτότητας και προσπαθεί να έχει ένα δημοκρατικό τρόπο ζωής από την νηπιακή ηλικία. Μαθαίνοντας να λειτουργεί ως πολίτης του παρόντος συνεισφέρει μελλοντικά στην οικοδόμηση μιας ειρηνικής, δίκαιης, πολυπολιτισμικής και δημοκρατικής κοινωνίας.

Η διάπλαση ενεργών, υπεύθυνων και δημοκρατικών πολιτών που συμμετέχουν για την ομαλή λειτουργία της κοινότητας αποτελεί βασική επιδίωξη του εκπαιδευτικού συστήματος. Για αυτό τον λόγο η απόκτηση πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς και η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση του ατόμου εντάσσονται στα προγράμματα σπουδών της προσχολικής εκπαίδευσης, που έχουν συνταχθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Χρειάζεται να δοθεί έμφαση στο ρόλο της προσχολικής αγωγής. Θα μπορούσε να γίνει πιο συστηματική η επεξεργασία της δημοκρατικής πολιτότητας στο νηπιαγωγείο με την απόκτηση περισσότερων σχετικών εμπειριών.

Υπάρχουν σημαντικά καινοτόμα προγράμματα όπως τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων που υλοποιούνται τα τελευταία χρόνια. Στοχεύουν στον ενεργό, δημοκρατικό, ενημερωμένο και τεχνολογικά καταρτισμένο πολίτη του 21^{ου} αιώνα. Είναι σημαντικό να υπάρχει

συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών πάνω στα Εργαστήρια Δεξιοτήτων, επαγγελματική κατάρτιση και διαθεσιμότητα περισσότερων μέσων.

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι καθοριστικός. Χρειάζεται να έχει συντονιστικό, διευκολυντικό και υποστηρικτικό ρόλο. Οφείλει να διαπαιδαγωγεί με την δημοκρατική συμπεριφορά του, το ήθος του και να θεωρείται θετικό πρότυπο. Λαμβάνει υπόψιν το μαθησιακό προφίλ, τα ενδιαφέροντα, τα βιώματα του, κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο των μαθητών τα οποία αξιοποιεί στην μαθησιακή διαδικασία και προσφέρει ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες σε όλους τους μαθητές. Παρέχοντας τους ελευθερία διευκολύνει την ολόπλευρη ανάπτυξη τους. Οφείλει να αυξήσει την βαθμό συμμετοχής των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία και στην σχολική κοινότητα καθώς και την ανάληψη περισσότερων πρωτοβουλιών.

Επιπλέον οφείλει να προωθεί την αυτονομία τους, την διερευνητική προσέγγιση ζητημάτων και την βιωματική μάθηση. Καλείται να διαμορφώνει ένα θετικό και δημοκρατικό σχολικό κλίμα. Πρέπει να ενισχύσει την κοινωνική αλληλεπίδραση τους, τις διαπολιτισμικές δεξιότητες, την ενσυναίσθηση τους, τη συνεργασία και το σεβασμό της διαφορετικότητας των μαθητών. Καλείται να τους μυήσει σε δημοκρατικές διαδικασίες και αρχές. Επίσης τους εκπαιδεύει στην ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων.

Το δημοκρατικό σχολείο χτίζει την δημοκρατία του αύριο. Στο νηπιαγωγείο η δημοκρατική πολιτότητα προσεγγίζεται βιωματικά. Στο νηπιαγωγείο βασικά χαρακτηριστικά της τίθενται υπό διερεύνηση. Ενδεικνύονται μαθητοκεντρικές μεθόδους όπως ομαδοσυνεργατική μέθοδος, τα σχέδια εργασίας, βιωματική μέθοδος, συμμετοχική μέθοδος, διερευνητική μέθοδος, διάλογος, παιχνίδι και τεχνικές ειρηνικής διευθέτησης συγκρούσεων. Για να γίνει πολίτης και να εφαρμόσει το δημοκρατικό τρόπο ζωής πρέπει να βιώσει τη δημοκρατία σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον που προωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ελευθερία, την ισότητα, τον αλληλοσεβασμό και τον πολιτισμικό πλουραλισμό.

Στο νηπιαγωγείο κάθε παιδί ανακαλύπτει τον εαυτό του και τον κόσμο, πειραματίζεται, διερευνά διάφορα θέματα, μαθαίνει μαζί με τους συμμαθητές του, συμμετέχει και συνεργάζεται με τους άλλους. Αλληλεπιδρά με τους άλλους, δημιουργεί διαπροσωπικές σχέσεις, συνδιαλέγεται, έρχεται σε επαφή με το διαφορετικό και μπορεί να αποδεχτεί την διαφορετικότητά τους. Με τη κατάλληλη παρέμβαση του εκπαιδευτικού μπορεί να άρει ευκολότερα στερεότυπα και προκαταλήψεις και να μάθει να διαχειρίζεται ειρηνικά τις

αντιπαραθέσεις. Επιπλέον μπορεί να υιοθετήσει χαρακτηριστικά μιας κουλτούρας δημοκρατίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Για μια συμπεριληπτική, δίκαιη, ειρηνική, δημοκρατική και βιώσιμη κοινωνία είναι αναγκαίο να αναβαθμιστεί το σχολείο σε ένα καινοτόμο, ανοιχτό στην κοινωνία, ευέλικτο και συμπεριληπτικό σχολείο. Η ενδυνάμωση των μαθητών με βασικές δεξιότητες που του επιτρέπουν να διαχειρίζεται τη ζωή του και τις αντιξοότητες, η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση, η ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων, η πολιτική αγωγή, η απόκτηση διαπολιτισμικών δεξιοτήτων, η συμμετοχή, η άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η υπευθυνότητα προετοιμάζουν το μαθητή για τον ρόλο του ως πολίτη μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Σημαντική είναι η επιμόρφωση, η άρτια κατάρτιση και η προσωπικότητα του εκπαιδευτικού.

Στα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής του παιδιού είναι καθοριστικά για την μετέπειτα ζωή του και την κοινωνική ευημερία. Αξίζει να δοθεί έμφαση στο σημαντικό ρόλο της προσχολικής εκπαίδευσης που θα γίνει ισχυρό θεμέλιο για την δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη. Ο αντισταθμιστικός, κοινωνικοποιητικός, παιδαγωγικός, συμπεριληπτικός χαρακτήρας της διευκολύνει εκτός από την ολόπλευρη ανάπτυξη, την κοινωνική του ένταξη, τη δημοκρατική ζωή και την διαμόρφωση του ως πολίτης. Θεωρώ ότι λόγω της μεγάλης σημασίας της προσχολικής αγωγής είναι αναγκαία η περαιτέρω διερεύνηση της δημοκρατικής πολιτότητας. Για να εξελιχθεί το παιδί ως δημοκρατικός πολίτης, μαθαίνει, συμπεριφέρεται και βιώνει εμπειρίες πολιτότητας που εμπλουτίζονται κατά την φοίτηση του στις επόμενες βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Αναφορές

Anugerahwati, M. (2019). Integrating the 6Cs of the 21st Century Education into the English Lesson and the School Literacy Movement in Secondary Schools. *International Seminar on Language, Education and Culture, KnE Social Sciences*, 165-171.

https://www.researchgate.net/publication/332049707_Integrating_the_6Cs_of_the_21st_Century_Education_into_the_English_Lesson_and_the_School_Literacy_Movement_in_Secondary_Schools/link/5ff3dc10a6fdccdc82e9a6a/download?tp=eyJjb250ZXh0ljp7Im-ZpcnNOUGFnZSI6InB1YmxpY2F0a

Bae, B. (2009). Children's right to participate – challenges in everyday interactions. *European Early Childhood Education Research Journal*, 17 (3), 391-406.

<https://doi.org/10.1080/13502930903101594>

Balias, E., Dimiza, S., Diamantopoulou, A., & Kiprianos, P. (2011). Teaching active citizenship in pre-school education: Teachers' values, views and attitudes towards the development of pupils' democratic capabilities-behaviours ". In Peter Cunningham(eds), *Europe's Future: Citizenship in a Changing World, Thirteenth CiCe European Conference, 9th – 11th June 2011. Dublin City University*.

https://www.researchgate.net/publication/280359005_Teaching_active_citizenship_in_pre-school_education_Teachers'_values_views_and_attitudes_towards_the_development_of_pupils'_democratic_capabilities-behaviours

Banks, J. A. (2008). Diversity, Group Identity, and Citizenship Education in a Global Age. *Educational Researcher*, 37(3), 129-139. <https://doi.org/10.3102/0013189X08317501>

Banks, J. A. (2011). Educating citizens in diverse societies. *Intercultural education*, 243-251. <https://doi.org/10.1080/14675986.2011.617417>

Barrett, M., Byram, M., Lázár, I., Mompoin - Gaillard, P., & Philippou, S. (2017). *Αναπτύσσοντας τη διαπολιτισμική ικανότητα μέσω της εκπαίδευσης. Σειρά Pestalozzi του Συμβουλίου της Ευρώπης*. Στρασβούργο: Εκδόσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης.

<https://rm.coe.int/09000016807358f6>

Battelle for Kids. (n.d.). www.battelleforkids.org: https://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_DefinitionsBFK.pdf

Besson, S., & Utzinger, A. (2008). Toward European Citizenship. *Journal of Social Philosophy*, 39(2), 185–208. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9833.2008.00421.x>

Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., Miller-Ricci, M., & Rumble, M. (2012). Defining Twenty-First Century Skills. In P. Griffin, B. McGaw, & E. Care (Eds.), *Assessment and Teaching of 21st Century Skills* (pp. 17-66). Dordrecht: Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-2324-5_2

Brander, P., De Witte, L., Ghanea, N., Gomes, R., Keen, E., Nikitina, A., & Pinkeviciute, J. (2016). *Compass: Εγχειρίδιο για την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα με νέους/-ες*. (ΑΡΣΙΣ, Μετ.). ΑΡΣΙΣ. <https://www.arsis.gr/wp-content/uploads/2013/07/4.-Compass.pdf>

Brotto, F., Huber, J., Karwacka- Vogele, K., Neuner, G., Rufino, R., & Teutsch, R. (2012). *Διαπολιτισμικές δεξιότητες για όλους. Προετοιμασία για τη ζωή σε έναν ετερογενή κόσμο (Τόμος 2)* (Π. Χιονά, & Β. Καραβασίλης, Μετ.). Strasbourg: Συμβούλιο Ευρώπης <https://rm.coe.int/intercultural-competence-for-all-gr/16808ce20b>

Cabezudo, A., Χρησιτίδης, Χ., Carvalho da Silva, M., Δημητριάδου- Saltet, B., Halbartschlager, F., & Georgeta-Paula, M. (2012). *Κατευθυντήριες γραμμές της Παγκόσμιας Εκπαίδευσης. Έννοιες και μεθοδολογία της Παγκόσμιας Εκπαίδευσης για εκπαιδευτικούς και διαμορφωτές πολιτικής*. (Χ. Χρήστος, Μετ.) Λισαβόνα: Έκδοση του Κέντρου Βορρά-Νότου του Συμβουλίου της Ευρώπης. <https://rm.coe.int/168070eb88>

Commission of the European Communities. (2004). *New Indicators on Education and Training*. (Commission Staff Working Paper). Brussels. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15538-2004-INIT/en/pdf>

Committee of Ministers. (2002). *Recommendation CM/Rec (2002)12 of the Committee of Ministers*. Council of Europe. <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/27-rezolutcii%202002.pdf>

Committee of Ministers. (2007). *Recommendation CM/Rec (2007)6 of the Committee of Ministers*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/16805d5dae>

- Conkbayir, M., & Pascal, C. (2019). *Εισαγωγή στις κλασικές και σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις στην Προσχολική Αγωγή*. (Α. Γρίβα, Μετ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Conte, E., Grazzan, I., & Pepe, A. (2018). Social Cognition, Language, and Prosocial Behaviors: A Multitrait Mixed-Methods Study in Early Childhood. *Early Education and Development*, 814-830. https://www.researchgate.net/publication/325445367_Social_Cognition_Language_and_Prosocial_Behaviors_A_Multitrait_Mixed-Methods_Study_in_Early_Childhood
- Council of Europe. (2010). *Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*. Strasbourg: Directorate of Education and Languages, Council of Europe. <https://rm.coe.int/16803034e5>
- Delanty, G. (1997). Models of citizenship: Defining European identity and citizenship. *Citizenship Studies*, 1(3), 285-303. <https://doi.org/10.1080/13621029708420660>
- Dewey, J. (2016). *Δημοκρατία και Εκπαίδευση*. (Φ. Τερζάκης, Μετ.) Αθήνα: Ηριδανός.
- European Commission. (2018). *Euridice Brief: Citizenship Education at School in Europe 2017*. European Commission. <https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-3884/Citizenship%20Education%20at%20School%20in%20Europe%20-%202017.pdf>
- Flowers, N. (2012). *“Compasito – Μικρή πυξίδα” - Εγχειρίδιο εκπαίδευσης στα ανθρωπίνια δικαιώματα για παιδιά*. (Σ. Αγγελίδης, Μετ.). Κύπρος: Συμβούλιο της Ευρώπης // Hope for Children-UNCRC // Κέντρο Στήριξης Μη Κυβερνητικών Οργανισμών. [https://www.child-com.org.cy/ccr/ccr.nsf/All/527B90AA37F05CFFC225834E0043258C/\\$file/Compasito,%20CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B7%CC%81%20%CE%A0%CF%85%CE%BE%CE%B9%CC%81%CE%B4%CE%B1.pdf](https://www.child-com.org.cy/ccr/ccr.nsf/All/527B90AA37F05CFFC225834E0043258C/$file/Compasito,%20CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B7%CC%81%20%CE%A0%CF%85%CE%BE%CE%B9%CC%81%CE%B4%CE%B1.pdf)
- Gelanty, G. (2007, February). European Citizenship: A Critical Assessment. *Citizenship Studies*, 11(1), 63-72. <https://doi.org/10.1080/13621020601099872>
- Glover, T. D. (2004). The ‘Community’ Center and the Social Construction of Citizenship. *Leisure Sciences*, 26, 63-83. <https://doi.org/10.1080/01490400490272486>

Gollob, R., Krapf, P., Ólafsdóttir, Ó., & Weidinger, W. (2010). *Εκπαιδευόμαστε και εκπαιδεύουμε για την δημοκρατία*. (Α. Αρώνη, Μετ.) Strasbourg: Council of Europe.

<https://www.living-democracy.com/pdf/el/V1/V01.pdf>

Green, M. F. (2012). Global Citizenship: What Are We Talking About and Why Does It Matter? *Nafsa*. https://www.researchgate.net/publication/265438069_Global_Citizenship_What_Are_We_Talking_About_and_Why_Does_It_Matter

Hart, J. (2008). Children's Participation and International Development: Attending to the Political. *The International Journal of Children's Rights*, 16(3), 407-418. https://www.researchgate.net/publication/233704865_Children's_Participation_and_International_Development_Attending_to_the_Political

Hart, R. (1992). *Children's Participation: From Tokenism To Citizenship*. Florence: UNICEF. https://www.researchgate.net/publication/24139916_Children's_Participation_From-Tokenism_To_Citizenship

Himmelmann, G. (2013). Competences for Teaching, Learning and Living Democratic Citizenship. In M. Print, & D. Lange (Eds), *Civic Education and Competences for Engaging Citizens in Democracies* (pp. 3-7). Rotterdam: Sense Publishers. <https://samsuriuny.files.wordpress.com/2013/10/civic-education-and-competences-for-engaging-citizens-in-democracies-978-94-6209-172-6.pdf>

Hoskins, B. L., & Mascherini, M. (2009). Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator. *Social Indicators Research*, 90, 459-488.

<https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-008-9271-2>

Hoskins, B., Villalba, E., Van Nijlen, D., & Barber, C. (2008). *Measuring Civic Competence in Europe*. European Communities. <https://core.ac.uk/download/pdf/38618456.pdf>

Hoskins, B., Kerr, D., Abs, H. J., Janmaat, J., Morrison, J., Ridley, R., & Sizmur, J. (2012). *Analytic Report, Participatory Citizenship in the European Union*. Tender No. EACEA/2010/02 Brussels: European Commission, Europe for Citizens Programme.

https://ec.europa.eu/citizenship/pdf/report2_analytic_report.pdf

Kennedy, K. J. (2019). *Civic and Citizenship Education in volatile times. Preparing Students for Citizenship in the 21st Century*. Springer Briefs in Education.

<https://link.springer.com/book/10.1007/978-981-13-6386-3>

Kerr, D. (2003). Citizenship Education in England: The making of a new subject. *Journal of Social Science Education*, 2, 1-10. <https://doi.org/10.4119/jsse-287>

Marshall, T-H., & Bottomore, T. B. (1995). *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*. (Ο Στασινοπούλου, Μετ.) Αθήνα: Gutenberg.

Morais, D. B., & Ogden, A. C. (2011). Initial Development and Validation of the Global Citizenship Scale. *Journal of Studies in International Education*, 15(5), 445-466. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1028315310375308>

Mousena, E., Sidiropoulou, T., & Sidiropoulou, M. (2022). Curriculum for Citizenship and Sustainability. In H. Senol (Eds), *Pedagogy - Challenges, Recent Advances, New Perspectives, and Applications*. <https://www.intechopen.com/chapters/81312>

National Education Association. (2012). *Preparing 21st Century Preparing 21st Century Students for a Global Society. An Educator's Guide to the " Four Cs " Great Public Schools for Every Student*. Washington. https://www.academia.edu/36311252/Preparing_21st_Century_Students_for_a_Global_Society_An_Educators_Guide_to_the_Four_Cs_Great_Public_Schools_for_Every_Student

O'Shea, K. (2003). Developing a shared understanding. *A Glossary of terms for education for Democratic Citizenship. DGIV/EDU/CIT (2003) 29*. Strasbourg: Council of Europe. https://www.living-democracy.com/wp-content/uploads/2019/10/GlossaryEDC_EN.pdf.pdf

Osler, A., & Starkey, H. (2006). Education for Democratic Citizenship: a review of research, policy and practice 1995-2005. *Research Papers in Education*, 24, 433-466. https://www.researchgate.net/publication/228396402_Education_for_Democratic_Citizenship_a_review_of_research_policy_and_practice_1995-2005

Osler, A., & Starkey, H. (2008). Education for cosmopolitan citizenship. In V. B. Georgi (Eds), *The Making of Citizens in Europe: New Perspectives on Citizenship Education* (pp

204 - 212). Berlin: Bundeszentrale für politische Bildung. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1562501/1/Starkey2008cosmopolitan204.pdf>

Oxfam. (2015). *Education for Global Citizenship. Guide for schools*. Oxfam GB. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620105/edu-global-citizenship-schools-guide-091115-en.pdf?sequence=11&isAllowed=y>

Oxfam. <https://www.oxfam.org.uk/education/who-we-are/what-is-global-citizenship/>

Oxley, L., & Morris, P. (2013, September). Global Citizenship: A Typology for Distinguishing its Multiple Conceptions. *British Journal of Educational Studies*, 61, 301-325. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00071005.2013.798393>

P21- Partnership for 21st Century Skills. (2019). *Framework for 21st century learning definitions*. Battelle for Kids. https://static.battelleforkids.org/documents/p21/p21_framework_definitionsbfk.pdf

Petrovic, I., Van Stekelenburg, J., & Klandermans, B. (2014). Political Socialisation and Social Movements: Escaping the Political Past? In P. Nesbitt-Larking, C. Kinnval, & T. Capelos, *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* (pp. 403-422). Palgrave Macmillan. https://www.researchgate.net/publication/325309732_Political_Socialisation_and_Social_Movements_Escaping_the_Political_Past

Ribble, M., & Shaaban, A. (2011). *Digital Citizenship in Schools Second Edition*. ISTE. https://www.researchgate.net/publication/340468314_Digital_Citizenship_in_Schools_Second_Edition

Robinson, C., Phillips, L., & Quennerstedt, A. (2020). Human rights education: developing a theoretical understanding of teachers' responsibilities. *Educational Review*, 72(2), 220–241. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00131911.2018.1495182>

Save the Children. (2021). *The Nine Basic Requirements for Meaningful and Ethical Children's Participation*. Save the Children. https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/basic_requirements-english-final.pdf/

Schugurensky, D., & Myers, J. (2003). A framework to explore lifelong learning: The case of the civic education of civics teachers. *International Journal of Lifelong Education*, 22(4),

325-352. <https://www.researchgate.net/publication/248983050> A framework to explore lifelong learning The case of the civic education of civics teachers

Sepúlveda, M., Banning, T., Gudmundsdóttir, G. D., Chamoun, C., & Genugten, W. J. (2004). *Human Rights Reference Handbook*. Costa Rica: University for Peace. <https://www.corteidh.or.cr/tablas/23861.pdf>

Shier, H. (2001). Pathways to participation: Openings, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15(2), 107-117. <https://www.researchgate.net/publication/233551300> Pathways to participation Openings opportunities and obligations

Starkey, H. (2017). Globalization and Education for Cosmopolitan Citizenship. In J. A. Banks (Eds), *Citizenship Education and Global Migration: Implications for Theory, Research and Teaching* (pp. 1-41). Washington: American Educational Research Association. <https://core.ac.uk/download/pdf/154746151.pdf>

Thomas, N. P. (2007). Towards a Theory of Children's Participation. *The International Journal of Children's Rights*, 15(2), 199-218. <https://www.researchgate.net/publication/270694374> Towards a Theory of Children's Participation

UNESCO. (2007). *UNESCO guidelines on intercultural education*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147878>

Unesco. (2013). *Global Citizenship Education: An Emerging Perspective*. Seoul: UNESCO's Division of Education for Peace and Sustainable Development. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224115/PDF/224115eng.pdf.multi>

Unesco. (2014). *Global Citizenship Education. Preparing learners for the challenges of the 21st century*. Paris: Unesco. https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000227729&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_ae53d4c4-d403-4306-baf3-a380a035fa8c%3F_%3D227729eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/p

Unesco. (2015). *Global Citizenship Education. Topics and learning Objectives*. Paris: Unesco. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993>

- Unesco. (2016). *Global Citizens for Sustainable Development Schools in Action*. Paris: Unesco. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246888>
- UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals. Learning Objectives*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444>
- UNESCO Office Bangkok and Regional Bureau for Education in Asia and the Pacific. (2016). *2015 ERI-Net regional study on transversal competencies in education policy and practice (Phase III): preparing and supporting teachers in the Asia Pacific to meet the challenges of twenty-first century Learning; regional synthesis report*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246852>
- Unicef MENA Regional Office. (2017). *Analytical Mapping of Life Skills and Citizenship Education in the Middle East and North Africa*. Amman. [https://www.unicef.org/mena/media/6201/file/Analytical%20Map-ping%20of%20the%20LSC%20in%20MENA_EN.pdf%20.pdf](https://www.unicef.org/mena/media/6201/file/Analytical%20Mapping%20of%20the%20LSC%20in%20MENA_EN.pdf%20.pdf)
- UNESCO, OSGEY, & OHCHR. (2022). *World programme for human rights education, fourth phase: plan of action*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383329>
- United Nations Secretary- General. (2012). *Global Education First Initiative*. New York: United Nations Secretary-General. https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/%5BENG%5D%20Global%20Education%20First%20Initiative_0.pdf
- Veitch, H. (2009). Participation in practice: An evaluation of the primary school council as a participatory tool. *Childhoods Today* 21, 1-24. https://web.archive.org/web/20180421085726id_/http://www.childhoodstoday.org/download.php?id=27
- Westheimer, J., & Kahne, J. (2004, June). What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy. *American Educational Research Journal* 41(2), 237-269. https://www.researchgate.net/publication/243786974_What_Kind_of_Citizen_The_Politics_of_Educating_for_Democracy
- Young Citizens. <https://www.youngcitizens.org/resources/citizenship/what-is-citizenship/>

Αγγελάκος, Ε. Δ., & Κοβάνη, Π. Π. (2019). Οι αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ως καινοτόμο εφόδιο του εκπαιδευτικού σε δομές πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης». Στο Ε. Καραϊσκού, & Γ. Κουτρομάνος (Επιμ.), *Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Ελλάδα-Ευρώπη 2020: Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα, Νέες Τεχνολογίες, Καινοτομία και Οικονομία»*, Λαμία 28, 29, 30 Σεπτεμβρίου 2018. (Τόμ. 2, σσ. 361-366). Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Οικονομικών της Εκπαίδευσης & Δια Βίου Μάθησης, της Έρευνας & Καινοτομίας,.

<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/inoek/article/view/1524>

Αλεξιάκης, Δ. (2017). *John Dewey. Πειραματισμός και δημοκρατία*. Αθήνα: Τόπος.

Αλεξανδρής, Δ. (2018). Κριτική Παιδαγωγική και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών της Ελλάδας Α.Π.Σ Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής. *C.V.P. Παιδαγωγικής & Εκπαίδευσης*. <https://scientific-journal-articles.org/greek/free-online-journals/education/education-articles/alexandris-dimitrios/critical-pedagogy-curricula-in-greece-civic-education-sylabus-alexandris-dimitrios.htm>

Αναγνωστοπούλου, Δ. (2019). Η ενίσχυση των δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ιθαγένειας: Προς μία συμπεριληπτική Ευρωπαϊκή πολιτότητα. In Λ. Π.-Δ. Αναγνωστοπούλου (Επιμ.), *Προς μία Συμπεριληπτική Ευρωπαϊκή Πολιτότητα* (σ. 35-77). Αθήνα: Παπαζήση. https://www.researchgate.net/publication/367332987_E_enischyse_ton_dikaiomaton_tes_Europaikes_Ithageneias_Pros_mia_symperileptike_Europaikē_politoteta_eis_L_PAPADOPOULOU_-_D_ANAGNOSTOPOULOU_epim_Pros_mia_Symperileptike_Europaikē_Politoteta_Kentro_Aris

Αργυροπούλου, Κ., Σαμαρά, Α., Μουράτογλου, Ν., Καραβία, Α., & Μπέλκη, Ν. (2022). Δομώντας πλαίσια ικανοτήτων για έναν κόσμο που αλλάζει. Η περίπτωση του Πλαισίου Δεξιοτήτων Ζωής και Σταδιοδρομίας. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 28, 108-129. <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/28-5.pdf>

Αστέρη, Θ. (2021). Εργαστήρια Δεξιοτήτων. Εισαγωγική ενότητα. ΙΕΠ.

<https://users.sch.gr/hgoutsos/files/dejiotites/eisagogi.pdf>

Αυγητίδου, Σ. (2014). Η συμμετοχή των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία: προϋποθέσεις και διαδικασίες ενίσχυσής της στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στο Ε. Κατσαρού,

& Μ. Λιακοπούλου (Επιμ.), *Θέματα Διδασκαλίας και Αγωγής στο πολυπολιτισμικό σχολείο, Ενότητα Α. Επιμορφωτικό υλικό.*

http://www.diapolis.auth.gr/epimorfotiko_uliko/images/pdf/keimena/yliko/enotita_a/au gitidou.pdf

Βλάχου, Μ. (2019). Η αντίληψη του «διαφορετικού εαυτού» στην προσχολική ηλικία. *Θεωρία και έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής*, 48, 7-26.

https://www.academia.edu/49281757/%CE%97_%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BB%CE%B7%CF%88%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D_%CE%B5%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%8D_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B7%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1

Βλάχου, Μ. (2020). *Πολιτειότητα και κοινωνικές δεξιότητες στην προσχολική εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Γράφημα.

Βουδρισλής, Ν. (2019). Εκπαίδευση για την Αειφορία και την Παγκόσμια Ιδιότητα του Πολίτη. *Περιοδικό για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, 16 – 17 (61 – 62).

<https://www.peekpemagazine.gr/article/%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%B5%CE%B9%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CF%8C%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AF%CF%84%CE%B7>

Βουλή των Ελλήνων. (2019). ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*(Τεύχος Α' 211/24.12.2019).

<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf>

Βουλή των Ελλήνων. (1985). Νόμος 1566/1985 : Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της*

Ελληνικής Δημοκρατίας(ΦΕΚ 167/Α /30-9-1985). file:///C:/Users/panag/Downloads/FEK-1985-Tefxos%20A-00167-downloaded%20-19_11_2023.pdf

Βρεττός, Γ. Ε., & Καψάλης, Α. Γ. (2014). *Αναλυτικά Προγράμματα. Θεωρία, έρευνα και πράξη (5η έκδοση)*. Αθήνα: Διάδραση.

Γκίβαλος, Μ., Γρηγοροπούλου, Β., Κοτρόγιαννος, Δ., & Μανιάτης, Γ. *Ιστορία των κοινωνικών επιστημών για την Γ' Τάξη του Γενικού Λυκείου*, Βιβλίο μαθητή (Τόμ. 2). Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

https://prosvasimo.iep.edu.gr/Books/Eidikh-Agwgh-Pl/books/c_likeiou/l_c_arial-28b/l_c_istoria_koin_epistimon_bm_arial_28b/2-l_c_istoria_koin_epistimon_bm_65-102_28b.pdf

Γκικοπούλου, Ο., & Αξιομάκαρος, Β. (2022). Ανάπτυξη των Δεξιοτήτων του 21ου αιώνα στο Δημοτικό Σχολείο. «*εκπ@ιδευτικός κύκλος*», 10(3), 369-386. https://journal.educircle.gr/images/teuxos/2022/teuxos3/teyxos_10_3_22.pdf

Γκλιάου, Ν. (2002). Η μέθοδος Project. Η σπουδαιότητα της μεθόδου. Τι είναι τελικά Project. Η μέθοδος Project στο Νηπιαγωγείο. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 7, 14-19. http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/1501/6/1501_01.pdf

Γκοβάρης, Χ., & Ρουσσάκης, Ι. (2008). *Ευρωπαϊκή Ένωση. Πολιτικές στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. http://www.pi-schools.gr/programs/epim_stelexoi/epim_yliko/book6.pdf

Γραφείο Επιτρόπου Εθελοντισμού και Μη Κυβερνητικών. (χ. χ.). *Χάρτα της Ενεργού Πολιτότητας. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών*. <https://www.prosfero.com.cy/img/energus.pdf>

Δημητρακοπούλου, Μ.-Σ. (2013). *Πολιτική-Ηθική στον Αριστοτέλη: μια ανάγνωση των Ηθικών Νικομαχείων*. (Διδακτορική Διατριβή). <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38992>

Διαμαντόπουλος, Θ. Σ. (2008). *Τα πολιτικά καθεστώτα*. Αθήνα: Παπαζήση.

Διαμαντοπούλου, Α. (2015). *Προγράμματα Σπουδών για τη Γλώσσα. Σύγκριση του Προγράμματος Σπουδών για τη Γλώσσα στο Γυμνάσιο (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο) προς το*

Αναλυτικό Εξεταστικό Πρόγραμμα Πιστοποίησης Επάρκειας της Ελληνομάθειας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (Γ' επίπεδο). Πάτρα: Αλεξάνδρα Διαμαντοπούλου & Το Δόντι.
https://www.academia.edu/37989043/diamantopoulou_2_final.pdf

Διεθνής Αμνηστία. (χ.χ.). Amnesty International - Greek Section. <https://www.amnesty.gr/pos-na-xekiniso-ena-programma-ekpaideysis-gia-ta-anthropina-dikaiomata-stin-taxi-moy>

Δροσάτος, Δ. (2020). Αξιολόγηση και Αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στο Πλαίσιο της Κριτικής Παιδαγωγικής- Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. *Επιστήμες Αγωγής*, 2020(1), 62-75.
<https://ejournals.lib.uoc.gr/edusci/article/view/769>

Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π. (2021). *Εθνικό Πλαίσιο Δεξιότητων Διαχείρισης Ζωής και Σταδιοδρομίας*. Αθήνα: Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π
https://www.eoppep.gr/images/SYEP/ETHNIKO_PLAISIO_DEXIOTHTON.pdf

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. (1997). Για μία Ευρώπη της γνώσης COM(97) 563. Βρυξέλλες. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1997:0563:FIN:EL:PDF>

Ευρωπαϊκή Κοινότητα για τη Δημοκρατική Παιδεία. Ανακτήθηκε από <http://www.eu-dec.gr/en/dimokratiki-paideia/#section-1/>

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, & Συμβούλιο της Ευρώπης. (1950). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου*. Σύμβαση, Ρώμη.
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ell

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο.(2016). Χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Βρυξέλλες: *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης C 202, 7.6.2016*
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο & Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2006, 12 30). Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες της δια βίου μάθησης (2006/962/ΕΚ). *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (χ. χ.) Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/145/%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82>

Θεοδωροπούλου, Ε. (2006). Η Εκπαίδευση για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: Μια σύγχρονη προοπτική για το σχολείο του Μέλλοντος. In Π. Ηπείρου, "Το Ελληνικό Σχολείο και οι προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας «Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνέδριου ΠΕΔΙΕΚ Ηπείρου»(σ. 10-22). Ιωάννινα.

<https://www.academia.edu/29982896/%CE%97%CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%95%CE%B9%CF%81%CE%AE%CE%BD%CE%B7%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%91%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%9C%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%8D%CE%B3%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B7%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%9C%CE%AD%CE%BB%CE%B%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82>

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (2021). *Εργαστήρια Δεξιοτήτων: Υποστηρικτικό-Επιμορφωτικό Υλικό*.

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (χ.χ). <https://iep.edu.gr/el/psifiako-apothesis/skill-labs>

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (χ.χ). Πλαίσιο αρχών των νέων Προγραμμάτων Σπουδών

https://www.iep.edu.gr/images/IEP/programmata_spoudon/plaisio_arxon_nea_ps.pdf

Καζαμιάς, Α. Μ. (2013). Η παιδεία του Πολίτη, Θεμέλιο της Δημοκρατίας και η Περίπτωση της Νεοελληνικής Πολιτείας. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση 20-21*, 11-28. <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/t20-21.pdf>

Καλογιάννης, Δ. Ν. (2013). Η ιδιότητα του πολίτη από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη ευρωπαϊκή εκδοχή της: Ιστορική εξέλιξη, χωροχρονικές εκφάνσεις και συνοδευτικές αξίες. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 140-164.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/14541/13140>

Κάλφας, Β. (2015). *Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. <http://www.ekivolos.gr/H%20filosofia%20tou%20Aristotelh.pdf>

Κατσαρού, Ε. (2020). *Η δημοκρατία στο σχολείο*. Κριτική.

Κατσιμπρας, Α., & Κεχαγιάς, Χ.-Θ. (2019). Πολιτειότητα και Αμοιβαιότητα στο σύγχρονο σχολείο: Μια φιλοσοφική προσέγγιση. *Επιστήμες Αγωγής*, 1, 39-56.

https://www.researchgate.net/publication/331398840_Katsimpras_A_Kechagias_CH_TH_2019_Politeioteta_kai_Amoibaioteta_sto_synchrono_Scholeio_mia_philosophike_prose

[ngise Education Sciences 20191 39-](https://www.researchgate.net/publication/331398840_Katsimpras_A_Kechagias_CH_TH_2019_Politeioteta_kai_Amoibaioteta_sto_synchrono_Scholeio_mia_philosophike_prose)

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. (χ.χ). [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=41)

[language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=41](https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=41)

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. (χ. χ). [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=42)

[language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=42](https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=42)

Κεσίδου, Α. (2008). Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μια εισαγωγή. Στο ΥΠΕΠΘ, & Ζ. Παπαναούμ (Επιμ.), *Οδηγός Επιμόρφωσης: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και αγωγή* (σσ. 21-36).

Θεσσαλονίκη .

https://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/entaxi/odigos_epimorfosis_diapolitismiki.pdf

Κιοσσέ, Ε. (2019, Ιούνιος). Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. *Νέος Παιδαγωγός*, 13, 362-369.

https://www.academia.edu/39733221/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7

Κιτσαράς, Γ. Δ. (2004). *Προγράμματα, Διδακτική μεθοδολογία προσχολικής αγωγής: Με σχέδια εργασίας*. Αθήνα: Γιώργος Κιτσαράς.

Κοσύβας, Γ. (2018). *Διαθεματική προσέγγιση – Μέθοδος Project - Ενότητες. Εκπαιδευτικό Σεμινάριο « Πρακτικές και μέσα για την παραγωγή προφορικού λόγου»*. <http://hellenic-education-uk.europe.sch.gr/wp-content/uploads/2018/11/PROJECT-KOSYVAS.pdf>

Κουράκη, Χ., & Βορούλλα, Β. (2014). Η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη (Citizenship) μέσα από τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με έμφαση σε κείμενα παιδικής λογοτεχνίας. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 19-230.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/omep/article/view/17941>

Κρίβας, Σ. (2007). *Παιδαγωγική Επιστήμη: Βασική Θεματική*. Αθήνα: Gutenberg

Κυριακίδης, Π. Α. (2015). Παθολογία της δημοκρατίας. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*(1), 55–64.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/jret/article/view/939/957>

Λυκομήτρου, Σ., & Αυγητίδου, Σ. (2017). Διαλογικές πρακτικές προς μια συμμετοχική προσχολική εκπαίδευση: Ένα μοντέλο υποστήριξης των εκπαιδευτικών. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 3, 66-96.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/dialogoi/article/view/14361/13863>

Μάμας, Χ. (2014). Συμπεριληπτική και διαπολιτισμική εκπαίδευση: δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; . Στο Συλλογικό, Χ. Χατζησωτηρίου, & Κ. Ξενοφώντος (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις* (σσ. 80-95). Καβάλα: Σαΐτα.

https://www.researchgate.net/publication/259579568_Diapolitismike_Ekpaideuse_ProklESEIS_paidagogikes_theoreseis_kai_eisegeseis

Μαμμούς, Κ-Κ. (2022). *Μέθοδοι διδασκαλίας στα «Εργαστήρια Δεξιοτήτων»: απόψεις των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών .

<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3228475/file.pdf>

Μαντζουράτου, Β. (2021). *Συνεργασία στο Νηπιαγωγείο*. ΙΕΠ.

<https://iep.edu.gr/images/IEP/skill->

Μουσένα , Ε. (2023). Σημειολογία της Τέχνης και Πολιτότητα στην Εκπαίδευση – Ανάλυση με βάση τη θεωρία του Peirce. *Culture - Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 3(2), 9-19. <https://pasithee.library.upatras.gr/culture/article/view/4453>

Μουσένα, Ε. (2016). Αξιολογική Αποτίμηση περιεχομένων του βιβλίου: «Οδηγός Νηπιαγωγού» σε σχέση με το ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ. Στο Π. Γεωργογιάννης (Επιμ.), *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Αξιολόγηση στην Εκπαίδευση, Οργάνωση, Διοίκηση, Διδακτικό Υλικό, Αναλυτικά Προγράμματα Αλεξανδρούπολη 8-10 Απριλίου 2016* (σ. 645-659). Παντελής Γεωργογιάννης. <https://www.academia.edu/41606876/%CE%91%CE%BE%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE %CE%91%CF%80%CE%BF%CF%84%CE%AF%CE%BC%CE%B7%CF%83%CE%B7 %CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B5%CF%87%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CF%89%CE%BD %CF%84%CE%BF%CF%85 %CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CE%BF%CF%85 %CE%9F%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82 %CE%9D%CE%B7%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%BF%CF%8D %CF%83%CE%B5 %CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B7 %CE%BC%CE%B5 %CF%84%CE%BF %CE%94%CE%95%CE%A0%CE%A0%CE%A3 %CE%91%CE%A0%CE%A3>

Μουσένα, Ε. (2021). "Διδακτική των Κοινωνικών Επιστημών και Πολιτότητα στο Νηπιαγωγείο. Σύνδεση Θεωρίας με Πράξη". 3ο Περιφερειακό Κέντρο Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού Αττικής,(σ. 1-57). Αθήνα. <https://docplayer.gr/214081014-Seminario-me-thema-didaktiki-ton-koinonikon-epistimon-kai-politotita-sto-nipiagogeio-syndesi-theorias-me-praxi.html>

Μπάλιας, Σ. (2008). Ανθρώπινα δικαιώματα. Ιδιότητα του πολίτη και εκπαίδευση. In Σ. Μπάλιας, *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση* (σ. 198-220). Αθήνα: Παπαζήση.

Νάκου, Α., & Γκούσκος , Δ. (2018). *Παιδική πολιτειότητα, εκπαιδευτικές δράσεις και νέα ψηφιακά μέσα: Αναπτύσσοντας την έννοια του ενεργού πολίτη και της συμμετοχικής κοινωνίας σε μαθητές προσχολικής ηλικίας. Τα Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου: Αθήνα, 28 και 29 Απριλίου 2018* (σ. 924- 931). Αθήνα: Νέος Παιδαγωγός.

https://users.sch.gr/synedrio/Praktika_Synedriou_05_Synedrio_Neos_Paidagogos_2018.pdf

Νικολάου, Σ.-Μ. (2006). Από την Ιδιότητα του Πολίτη στην Ιδιότητα του Ευρωπαίου Πολίτη στη Δημοκρατική Πολιτεία –Ο ρόλος της Εκπαίδευσης. *Πρακτικά του Ελληνικού*

Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (σ. 445-454). Αθήνα.

http://www.elliepek.gr/documents/3o_synedrio_eisigiseis/nikolaou_souzana.pdf

Οικονόμου, Α. (χ. χ.) Έννοιες νομικού και πολιτικού περιεχομένου στα νέα σχολικά βιβλία «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή» της Ε΄ και ΣΤ΄ Τάξης. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

https://www.academia.edu/9792084/%CE%94%CF%81_%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%85_%CE%91%CF%83%CF%80%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1_%CE%95%CE%9D%CE%9D%CE%9F%CE%99%CE%95%CE%A3_%CE%9D%CE%9F%CE%9C%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A5_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A5_%CE%A0%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%95%CE%A7%CE%9F%CE%9C%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%A5_%CE%A3%CE%A4%CE%91_%CE%9D%CE%95%CE%91_%CE%A3%CE%A7%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%91_%CE%92%CE%99%CE%92%CE%9B%CE%99%CE%91_%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%A9%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%97

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. (1948). Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. <https://unric.org/el/wp-content/uploads/sites/5/2019/05/grk.pdf>

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. (1989). Σύμβαση για τα Δικαιώματα του παιδιού. https://www.living-democracy.com/pdf/el/V5/V05_P03_03.pdf

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. (2015). *Η Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη*. <https://gslegal.gov.gr/wp-content/uploads/2016/12/%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A7%CE%9F%CE%99-%CE%92%CE%99%CE%A9%CE%A3%CE%99%CE%9C%CE%97%CE%A3-%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A0%CE%A4%CE%A5%CE%9E%CE%97%CE%A3-EL-2.pdf>

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2011). *Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου, 1ο μέρος, Παιδαγωγικό Πλαίσιο και Αρχές Προγράμματος Σπουδών Νηπιαγωγείου*. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. <https://www.pdeionion.gr/wp-content/uploads/2019/03/2011-1%CE%BF-%CE%9C%CE%95%CE%A1%CE%9F%CE%A3-%CE%A0.%CE%A3.->

[%CE%9D%CE%97%CE%A0%CE%99%CE%91%CE%93%CE%A9%CE%93%CE%95%CE%99%CE%9F%CE%A5.pdf](#)

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2011). *Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου, 2ο Μέρος, Μαθησιακές περιοχές.*

<http://ebooks.edu.gr/info/newps/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20-%20%CE%A0%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B7%20%CE%A3%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%97%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1/2%CE%BF%20%CE%9C%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82.pdf>

Πανταζής, Β. Α. (2008). Παιδεία για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Αξιοποίηση "Ανθρώπινων Δικαιωμάτων" στην εκπαιδευτική πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 14, 107-122. <http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyχος14/107-122.pdf>

Πανταζής, Β. (2009). *Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαιώματα του παιδιού και Εκπαίδευση.* Αθήνα: Άτραπος.

Παπαγεωργίου, Μ., & Σύρου, Δ. (2019). Η ενσωμάτωση των δικαιωμάτων του παιδιού στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου: Απόψεις εκπαιδευτικών. *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου επιστημών εκπαίδευσης, 15-17 Ιουνίου 2018, Αθήνα.* Αθήνα. https://www.researchgate.net/publication/330654658_E_ensomatose_ton_dikaiomaton_tou_paidiou_sto_ekpaideutiko_programma_tou_nepiagogeiou_Apypseis_ekpaideutikon

Πασιόπουλος, Γ., Ξαφάκος, Ε., & Τζήλου, Γ. (2018). Ο ρόλος και η θέση των Αναλυτικών Προγραμμάτων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες – Προκλήσεις και προοπτικές. Προς μια μετασχηματιστική εκπαίδευση. Στο *Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Δημοκρατία, δικαιώματα και ανισότητες στην εποχή της κρίσης. Προκλήσεις στον χώρο της έρευνας και της εκπαίδευσης. Περιλήψεις εισηγήσεων συνεδρίου 4ου Διεθνές Επιστημονικού Συνεδρίου* (σ.454- 461). Ηράκλειο: Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών.

https://www.academia.edu/40284138/%CE%9F_%CE%A1%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A3_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%97_%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97_%CE%A4%CE%A9%CE%9D_%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%9B%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%

[A9%CE%9D %CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9C%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%A9%CE%9D %CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%A3 %CE%A3%CE%A5%CE%93%CE%A7%CE%A1%CE%9F%CE%9D%CE%95%CE%A3 %CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%99%CE%9A%CE%95%CE%A3 %CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%A9%CE%9D%CE%99%CE%95%CE%A3 %CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%9A%CE%9B%CE%97%CE%A3%CE%95%CE%99%CE%A3%CE%9A%CE%91%CE%99 %CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%9F%CE%A0%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%95%CE%A3 %CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3 %CE%9C%CE%99%CE%91%CE%9C%CE%95%CE%A4%CE%91%CE%A3%CE%A7%CE%97%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97 %CE%95%CE%9A%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%95%CE%A5%CE%A3%CE%97](#)

Πασσιάς, Γ. (2013). Το διακύβευμα του «πολίτη» στο πλαίσιο του ιστορικού μετασχηματισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεωρήσεις και ζητήματα. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 20-21, 128-154. <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/Pasias.pdf>

Πεντέρη, Ε., Χλαπάνα, Ε., Μέλλιου, Κ., Φιλιππίδη, Α., & Μαρινάτου, Θ. (2022). Πρόγραμμα Σπουδών για την Προσχολική Εκπαίδευση (Διευρυμένη έκδοση) (2 εκδ.). Αθήνα: ΙΕΠ. <https://iep.edu.gr/el/nea-ps-provoli>

Πεντέρη, Ε., Χλαπάνα, Ε., Μέλλιου, Κ., Φιλιππίδη, Α., & Μαρινάτου, Θ. (2021). *Οδηγός Νηπιαγωγού-Πυξίδα: Θεωρητικό και Μεθοδολογικό Πλαίσιο. Στο πλαίσιο της Πράξης "Αναβάθμιση των Προγραμμάτων Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας" του ΙΕΠ*. https://ean.auth.gr/wp-content/uploads/2022/11/2021_odigos_nipiagogou_pyxida.pdf

Περικλέους, Έ. (2005). Ενεργός πολιτότητα: Η πρόκληση της εποχής μας και ο ρόλος της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. *2ο περιβαλλοντικό Συνέδριο Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη. https://users.sch.gr/organopoulos/genika/Perikleous_energos_pilitotita_2005.pdf

Σακελλαρίου, Μ., Βάσση, Χ., Γκέσιου, Γ., & Τσιάρα, Ε. (2016). Από την ενεργητική συμμετοχή και το συμμετοχικό σχεδιασμό των χώρων μάθησης στη διαμόρφωση του ενεργού πολίτη. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 15, 48-61. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/omep/article/view/22188/19046>

Σαλβάρας, Γ. Κ. (2013). *Αξιολόγηση προγραμμάτων*. Αθήνα: Γρηγόρη.

Σγούρα Α., Μάνεσης Ν., & Μητροπούλου Φ. (2018). Διαπολιτισμική εκπαίδευση και κοινωνική ένταξη των παιδιών-προσφύγων: Αντιλήψεις εκπαιδευτικών. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 4, 108-129.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/dialogoi/article/view/16278>

Σπυρόπουλος, Η. Σ., & Παπαναστασίου, Χ. (1981). Θουκυδίδη, Περικλέους Επιτάφιος Γ' Λυκείου (21^η έκδοση). Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18078&tab=01>

Σπύρου, Σ., Νεοκλέους, Γ., Χριστοδούλου, Π., & Καλλή, Μ. (2009). *Η διασφάλιση του δικαιώματος συμμετοχής των παιδιών που διαμένουν σε ιδρύματα παιδικής προστασίας. Κύπρος: Κέντρο Μελέτης της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας.*

[https://www.childcom.org.cy/ccr/ccr.nsf/All/4FFEE01CB6F45BE2C225832E00345470/\\$file/Apotelesmata%20erevnas.gr.pdf](https://www.childcom.org.cy/ccr/ccr.nsf/All/4FFEE01CB6F45BE2C225832E00345470/$file/Apotelesmata%20erevnas.gr.pdf)

Στιβακτά, Ε. (2020). Διδακτικές και Μέθοδοι Προώθησης της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 9, 761–768.

<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/edusc/article/view/3171>

Στυλιανού, Α. (2006). *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου απο τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*. Αθήνα: Πόλις. Ανακτήθηκε από <https://docplayer.gr/4354361-Aris-stylianoy-theories-toy-koinonikoy-symvolaioy-ekdoseis-polis-apo-ton-gkrotioys-ston-roysso-theories-ton-koinonikoy-symvolaioy.html>

Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.(2006). *ΒΑΣΙΚΕΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ. Ένα Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Αναφοράς*. Βρυξέλλες: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>

Συμβούλιο της Ευρώπης. (2008). Λευκή Βίβλος για τον Διαπολιτισμικό διάλογο: «Ζώντας μαζί ως ίσοι με αξιοπρέπεια».

https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_GreekVersion.pdf

Συμβούλιο της Ευρώπης. (2018). *Πλαίσιο Αναφοράς Ικανοτήτων για Δημοκρατικό Πολιτισμό. Τόμος 3*. Strasbourg: Συμβούλιο της Ευρώπης. <https://rm.coe.int/rfcdc-greek-volume-3/1680a3bf14>

Συμβούλιο της Ευρώπης. (2018). *Πλαίσιο αναφοράς ικανοτήτων για δημοκρατικό πολιτισμό. Τόμος 1*. Strasbourg: Συμβούλιο της Ευρώπης. <https://rm.coe.int/rfcdc-greek-volume-1/1680a3bf15>

Συμεωνίδης, Β. (2020). Η Εκπαίδευση του Παγκόσμιου Πολίτη: Αντιλήψεις Εκπαιδευτικών και Μαθητών/τριών για την Παγκόσμια Πολιτειότητα σε Ελλάδα και Σουηδία. *Συγκριτική και Διεθνή Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 25, 113-141.

<https://www.researchgate.net/publication/346053967> *Η Εκπαίδευση του Παγκόσμιου Πολίτη: Αντιλήψεις Εκπαιδευτικών και Μαθητών/τριών για την Παγκόσμια Πολιτειότητα σε Ελλάδα και Σουηδία*

Σωτηροπούλου, Ε. (2020). Το παιχνίδι ως μέσο για την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη κατά την προσχολική ηλικία. *1ο πανελλήνιο συνέδριο: Το εκπαιδευτικό παιχνίδι στην τυπική και μη τυπική μάθηση. Πρακτικά Συνεδρίου*, Τόμος Β (σσ.462- 472). Αθήνα: ΕΚΕ-ΔΙΣΥ <https://ekedisy.gr/praktika-1oy-panellinioy-synedrioy-to-ekpaideytiko-paichnidi-stin-typiki-kai-mi-typiki-mathisi/>

Τζώτζου, Μ., Πούλου, Μ., Καραλής, Θ., & Υφαντή, Α. (2022). Μία 'οικοσυστημική' θεώρηση των αναδυόμενων προκλήσεων στη σχολική εκπαίδευση του 21ου αιώνα – η περίπτωση του ελληνικού δημόσιου σχολείου. *Έρευνα στην εκπαίδευση*, 11(1), 1-17.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hjre/article/view/28412/22917>

Τσιούμης, Κ., & Βασιλειάδης, Κ. (2018). "Εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη_εκπαίδευση για τα ανθρώπινα. Στο Θ. Γ. Ελευθεράκης, & Β. Δ. Οικονομίδης (Επιμ.), *Παιδαγωγική και Κοινωνιολογία της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Διάδραση. <https://www.researchgate.net/publication/334064502> *Εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη_εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και αγωγή για τη δημοκρατία: Οπείξεις από την ελληνική εμπειρία*

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2003).

Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. Προγράμματα

Σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου. Μέρος 1^ο. Παιδαγωγικό πλαίσιο & αρχές Προγράμματος Σπουδών Νηπιαγωγείου. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ανακτήθηκε από https://www.iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/A_Kyklos/P_roshol_Agogi_nea/2019/meros_1_paidagogiko_plaisio.pdf

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, & Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου. 2ο μέρος. Μαθησιακές περιοχές. Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ανακτήθηκε από https://www.iep.edu.gr/images/IEP/programmata_spoudon/prosxoliki_elpaideysi/meros_2_paidagogiko_plaisio.pdf

Υπουργική απόφαση με αριθμό 94236/ΓΔ4/4-8-2021. (2021). Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών για τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων όλων των τύπων σχολικών μονάδων Νηπιαγωγείων, Δημοτικών και των Γυμνασίων. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας(ΦΕΚ 3567/Β/4-8-2021). Ανακτήθηκε από https://iep.edu.gr/images/IEP/skill-labs/%CE%98%CE%B5%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%BF_%CF%80%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CF%83%CE%B9%CE%BF/1_%CE%A6%CE%95%CE%9A_3567_040821_%CE%A0%CE%9B%CE%91%CE%99%CE%A3%CE%99%CE%9F%20%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9C%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%9F%CE%A3%20%CE%A3%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%94%CE%A9%CE%9D%20%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%A9%CE%9D%20%CE%94%CE%95%CE%9E%CE%99%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A4%CE%A9%CE%9D.pdf

Υπουργική Απόφαση με Αριθμό Φ.7/79511/ΓΔ4. (2020). Εφαρμογή της πιλοτικής δράσης «Εργαστήρια Δεξιοτήτων» στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας(ΦΕΚ 2359/ Β/ 24-6- 2020). <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/deutero bathmia-ekpaideuse/upourgike-apophase-ph7-79511-gd4-2020.html>

Φραντζή, Α. Κ. (2006). Ανθρώπινα δικαιώματα και εκπαίδευση. *Επιστημονικό Βήμα*, 5, 27-35. https://www.syllogosperiklis.gr/old/ep_bima/epistimoniko_bima_5/fratzi.pdf

Χατζηγεωργίου, Γ. (2004). *Γνώθι το Curriculum. Γενικά και Ειδικά Θέματα Αναλυτικών Προγραμμάτων και Διδακτικής*. Αθήνα: Ατραπός .

Χριστοδούλου- Γκλιάου, Ν. (2011). Πολιτικές και μέτρα για την ένταξη όλων των παιδιών προσχολικής αγωγής στο εκπαιδευτικό σύστημα. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 17, σσ. 40-56. <http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyχος17/040-056.pdf>

Χρίστου, Ε. (2010). Η έννοια της πολιτότητας και η εκπαίδευση του πολίτη. *11ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου*, (σσ. 66-72). Κύπρος. <https://docplayer.gr/3710237-H-ennoia-tis-politotitas-kai-i-ekpaideysi-toy-politi-hristoy-eythymia-ypourgeio-paideias-kai-politismoy-kyproy.html>